

Bebyggelsehistorisk tidskrift
Nordic Journal of Settlement History
and Built Heritage

www.bebyggelsehistoria.org

Manus eller frågor kan skickas till:
red@bebyggelsehistoria.org

Författarinstruktion och information om utkomna nummer
finns på tidskriftens hemsida www.bebyggelsehistoria.org

ISSN 0349-2834
ISSN 2002-3812 (Online)

Bebyggelsehistorisk tidskrift

är Nordens största vetenskapliga
tidskrift inom det bebyggelsehisto-
riska området. Tidskriften utges med
två nummer per år av Föreningen
Bebyggelsehistorisk tidskrift. Se även
www.bebyggelsehistoria.org

OMSLAGSBILDEN: Svedjebränning i kulturrese-
rvatet Linnés Hammarby i Uppland den 28 augusti
2019. FOTO: Jesper Larsson.

BAKSIDESBILDEN: Med det moderna genombrot-
tet blev gräsmattan en plats för solbad och vila. Ur
Stephensen 2007, s. 120. FOTO: G.N. Brandt.

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 77 2019

Bebyggelsehistorisk tidskrift

Nr 77/2019

I DETTA NUMMER: Markanvändningens mångfald • Farming by fire in north-
eastern Småland • Svedjebruket i Syd- och Mellansverige före den agrara
revolutionen • Græsplænen gennem 100 år i Danmark – samfundsværdi og
dyrkningskultur • En gårdsägarförening i industrialismens Sundsvall 1897–
1909 • Ungkarlsfenomenet – eller hur tid och tidpunkt spelar skilda roller vid
förvaltning av jordbrukslandskap • PÅGÅENDE FORSKNING Referensverket
Det Medeltida Sverige – en lägesrapport • RECENSIONER

Bebyggelsehistorisk tidskrift

NR 77 • 2019

REDAKTÖRER

JESPER LARSSON & ANDERS WÄSTFELT

Bebyggelsehistorisk tidskrift

REDAKTIONENS ADRESS

Ekonomisk-historiska institutionen,
Uppsala universitet
Box 513 751 20 Uppsala

www.bebyggelsehistoria.org

E-post: red@bebyggelsehistoria.org

RECENSIONER

Mattias Legnér

E-post:

mattias.legner@konstvet.uu.se

PRENUMERATION OCH DISTRIBUTION

Eddy.se ab

Box 1310

621 24 Visby

Telefon 0498-253 900

E-post: order@bokorder.se

PRENUMERATION för 2020 kan tecknas på tidskriftens ordersida <http://bht.bokorder.se> eller via E-post order@bokorder.se eller telefon 0498-253 900, fax 0498-249 789.

En årsprenumeration kostar 450 kr inkl. moms.

LÖSNUMMER och äldre nummer beställs på samma sätt via E-post eller telefon/fax.

Lösnummerpris 225 kr + porto.

© Respektive namngiven författare

GRAFISK FORM, TEKNISK REDAKTÖR

Elina Antell, Uppsala

ENGELSK ÖVERSÄTTNING

(Summaries)

Aidan Allen, Stockholm

TRYCK

Bulls Graphics AB, Halmstad, 2019

ISSN 0349-2834

ISSN 2002-3812 (Online)

Tryckt med bidrag från
Brandförsäkringsverkets stiftelse
för bebyggelsehistorisk forskning

Bebyggelsehistorisk tidskrift utges av den för ändamålet stiftade föreningen Bebyggelsehistorisk tidskrift. Tidskriften utkommer med två nummer per år. Varje nummer redigeras av därtill utsedda redaktörer. Härvid medverkar också tidskriftens redaktionskommitté som innehåller företrädare för en rad ämnen. Recensionsavdelningen i tidskriften handhas av en särskild recensionsansvarig.

Samtliga vetenskapliga artiklar i numret är peer review-bedömda.

Tidskriften är indexerad i *IBA International Bibliography of Art*,

EBSCO Art & Architecture Index samt

EBSCO Art & Architecture Complete (innehåller artiklarna i fullängd).

Rankad 1 i Database for statistikk om høgre utdanning (DBH), Norge.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göran Ulväng, Uppsala universitet, ordf., ansvarig utgivare

Håkan Berglund-Lake, Umeå universitet

Mia Geijer, Länsstyrelsen Örebro län

Olof Holm, Riksdagsbiblioteket, Stockholm

Anders Houltz, Centrum för Näringslivshistoria, Bromma

Emilie Karlsmo, Uppsala universitet

Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Jesper Larsson, Sveriges Lantbruksuniversitet, SLU, Uppsala

Mattias Legnér, Uppsala universitet Campus Gotland

Fredrika Mellander Rönn, Bjerking, Stockholm

Linda Qviström, Upplandsmuseet

Hedvig Schönback, Riksantikvarieämbetet, Stockholm

Jennie Sjöholm, Luleå tekniska universitet

Maja Willén, Stockholms universitet

ADVISORY BOARD

Mia Åkerfelt, Åbo Akademi, Finland; Renja Suominen-Kokkonen, Helsingfors universitet, Finland; Lena Liepe, Linnéuniversitetet, Växjö; Frode Iversen, Kulturhistorisk museum, Oslo, Norge; Svava Riesto, Köpenhamns universitet, Danmark; Ulla Kjær, Nationalmuseum, Köpenhamn, Danmark.

REDAKTÖRER FÖR DETTA NUMMER

Jesper Larsson

Institutionen för stad och land

Sveriges Lantbruksuniversitet

Box 7012

750 07 Uppsala

jesper.larsson@slu.se

Anders Wästfelt

Kulturgeografiska institutionen

Stockholms universitet

106 91 Stockholm

anders.wastfelt@humangeo.su.se

Innehåll

- 5 Markanvändningens mångfald
av *Jesper Larsson & Anders Wästfelt*
- 8 Farming by fire in north-eastern Småland, Sweden
A historical geographical analysis of agrarian practices in outlying lands
av *Ådel Vestbö-Franzén*
- 23 Svedjebruket i Syd- och Mellansverige före den agrara revolutionen,
med särskild inriktning på tidigmodern tid
av *Clas Tollin*
- 42 Græsplänen genom 100 år i Danmark
– samfundsværdi og dyrkningskultur
av *Torben Dam*
- 59 En gårdsägarförening i industrialismens Sundsvall 1897–1909
av *Peter Sundborg*
- 74 Ungkarlsfenomenet
– eller hur tid och tidpunkt spelar skilda roller i olika tider
vid förvandling av jordbrukslandskap
av *Anders Wästfelt*
- PÅGÅENDE FORSKNING
- 85 Referensverket Det medeltida Sverige – en lägesrapport
av *Christian Lovén*
- RECENSIONER
- 99 MATS FREDRIKSSON, *Isak Gustaf Clasons herrgårdsrestaureringar 1888–1930*
av *Göran Ulväng*
- 100 CHRISTIAN LOVÉN, *Vårfruberga kloster, 1200-talsjordeboken och godspolitiken*
av *Alf Ericsson*
- 103 THOMAS WALLERSTRÖM, *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster: Studier kring Väinö Tanners vinterbyteori*
av *Kjell-Åke Aronsson*
- 105 MAGDALENA HILLSTRÖM, EVA LÖFGREN & OLA WETTERBERG (RED.) *Alla dessa kyrkor: Kulturvård, religion och politik*
samt
JOHAN DALMAN, *Högt i tak i heliga rum*
av *Jakob Lindblad*
- 109 LEIF JONSSON, *Göran Lindahl – ett annat perspektiv: Arkitekturhistoria, samhällsdebatt, undervisning, forskning*
av *Christina Pech*

Brandförsäkringsverkets

stiftelse för bebyggelsehistorisk forskning

UTLYSNING

Forskningsmedel, anslag och stipendier mm

Ansökan

Två utlysningar sker per år. Ansökan kan endast inges på <https://apply.zapote.se/bf> under perioderna 1-30 juni respektive 1-30 december och skall vara inlämnad senast kl 12.00 på sista ansökningsdag. Formell undertecknad ansökningsblankett insänds per samma datum till stiftelsen, allt övrigt material inges elektroniskt.

Beredning

Styrelsens ordförande bereder ansökningarna med anlitande av erforderlig expertis.

Beslut

Fattas på styrelsemöten i mitten av mars och september.

Om stiftelsens anslagsverksamhet

Området bebyggelsehistoria finns visserligen inte som akademisk disciplin, men styrelsen tolkar begreppet brett. Dock förbehåller sig stiftelsen att bedöma relevansen av inkomna ansökningar. (En vägledning finns i de ämnen som avhandlats i Bebyggelsehistorisk Tidskrift.)

Stöd utgår främst i form av institutionsanslag, publiceringsbidrag och stipendier.

Stöd ges till forskning av akademisk verkshöjd inom bebyggelsehistoria i vid mening. Forskning som grundar sig på Brandförsäkringsverkets arkiv och/eller historia ses som en plusfaktor. Stiftelsen står ej som ensam finansiär, utan substantiell medfinansiering (minst 50 %) av universitet eller annan kvalificerad part krävs.

Stöd kan ges även till publikationer som innefattar eller bygger på material ur Stiftelsens arkiv (t ex kyrkobeskrivningar, lokalhistoria mm) och kan även ges till publikationer med särskilt syfte att sprida bebyggelsehistoriska forskningsresultat.

Mer information

För utförligare information, se www.brandverket.se!

Frågor och kontakt

Styrelsens ordförande Magnus Åkerman, 070-695 14 25

Frågor rörande stipendier, rekvisitioner, avrapportering och anslag mm kan även ställas till stiftelsen@brandverket.se.

Markanvändningens mångfald

Syner på markanvändning är ofta dualistisk: det är antingen skog, åker, stad eller land. Uppdelning går igen i forskning och hur myndigheter och andra organisationer delar upp ansvarsområden. Medan det finns vissa fördelar med att dela in i kategorier begränsar det samtidigt vår förståelse för hur komplex, föränderlig och mångfacetterad markanvändningen kan vara. Den begränsar därmed vår förmåga att förstå människors agerande, både i äldre tid och i nutid, och hur landskapsrummet har använts.

Särskilt skogen beskrivs endimensionellt, som natur eller för produktion av träd för timmer- och massaindustri. Men i stora delar av världen bedriver småbrukare svedjejordbruk. Där forskaren och byråkraten ser skog ser bonden ett jordbrukslandskap och där jägmästaren ser en misskött skog ser bonden en skog med en mängd olika funktioner.

I de nordiska länderna hade skogen en mer mångsidig användning före det moderna samhällets genombrott. Inägojorden och utmarken bildade tillsammans förutsättningarna för jordbruket. *Ådel Vestbö-Franzén* och *Clas Tollin* lyfter i sina respektive artiklar fram hur viktigt svedjebruket var under tidigmodern tid och betonar att skogen även var en del av jordbrukslandskapet och att man där odlade spannmål. Med fokus på södra Sverige behandlar författarna olika aspekter av svedjebruket. I *Ådel Vestbö-Franzéns* bidrag presenteras hur det i efterdyningarna av den senmedeltida ödeläggelsen uppstår flaskhalsar där svedjebruket utgjorde ett viktigt komplement till åkerbruket på inägorna trots en generell brist på arbetskraft.

Clas Tollin visar i sin artikel hur mycket det tidigmoderna källmaterialet har att berätta om svedjebruket. Genom att systematiskt gå igenom äldre storskaliga kartor kan han visa geografisk utbredning och kvalitativa aspekter på svedjebruket.

I *Torben Dams* artikel är det en helt annan markanvändning som står i centrum – gräsmattan. Vi får här följa gräsmattans utveckling i

*Naturvårdsbrännare från Länsstyrelsen i Uppsala län kontrollerar svedjebränning vid kulturresevatet Linnés Hammarby.
FOTO: Jesper Larsson den 28 augusti 2019.*

dansk kontext genom 100 år, från landskapsarkitekturens moderna genombrott på 1920-talets fram till idag. Gräsmattan har fått allt mer uppmärksamhet inom den bebyggelsehistoriska forskningen, med flera artiklar i BHT, och Torben Dams artikel utgör ett värdefullt bidrag i den diskussionen

I *Peter Sundborgs* artikel stiftar vi bekantskap med stadsdelen Stenhammaren i Sundsvall runt sekelskiftet 1900. Områden som Stenhammaren, som låg utanför stadsplanlagt område, var nödvändiga i den snabba urbaniseringen och sågs med njugga ögon från stadens styrande. I artikeln undersöks en i tidigare forskning försummad organisation, en gårdsägarförening. Gårdsägarföreningen, som var självorganiserad, engagerade sig i många sociala frågor i stadsdelen.

I *Anders Wästfelts** artikel frågas det varför 1900-talets modernisering inte fick samma genomslag överallt och varför man fortfarande kan finna spår av ålderdomliga åkerstrukturer. Genom ett tidsgeografiskt angreppssätt undersöks en småländsk by, Sötåsa, och Wästfelt visar att genom utebliven familjebildning kom generationsskiftet på gården att ske så sent att en modernisering inte längre var aktuell.

I Sverige pågår sedan närmare 50 år utgivningen av *Det medeltida Sverige*. Här redovisas alla skriftliga källor om bebyggelse från medeltida fram till 1560-talet. Det är ett stort, unikt och imponerande arbete och grundforskning av ovärderlig betydelse för svensk bebyggelsehistoria. *Christian Lovén* ger här en initierad beskrivning av såväl den vetenskapliga kontexten som projektet emanerar ur, som en handfast beskrivning av hur man använder sig av verket. Det är första gången projektet presenteras på detta sätt till glädje för framtida användare.

Jesper Larsson & Anders Wästfelt

* Granskningsprocessen av artikeln har handlagts av docent Henrik Ranby.

Farming by fire in north-eastern Småland, Sweden

A historical geographical analysis of agrarian practices in outlying lands

by Ådel Vestbö-Franzén

The extent of slash-and-burn-cultivation in Sweden during historical times can hardly be overestimated (Tollin, this volume). The idea that forests were untouched in large parts of Sweden before the period of forest planting from 1900 and onwards is clearly a misconception. Primeval forest may have existed in the dense *mårdar* or *vedar*, forest areas that divided one more densely settled part of the country from another. Nevertheless, even these vast woods were a part of resource management on a local scale.

Slash-and-burn cultivation outside the area of the Finish *huuhhta*-region¹ has been known to researchers and is often mentioned in overviews on agrarian history², but the lack of systematic studies makes it hard to estimate its environmental impact or their economic role. There are exceptions though: in 2018 Pille Tomson from Estonian University of Life Sciences presented her thesis on the role of historical slash-and-burn in south Estonia and in Finland Tuija Kirkinen has applied an archaeologists view on slash-and-burn and fire history.³ The present paper does not claim to straighten it all out, but rather to put swidden cultivation into a spatial and historical perspective.

The concepts slash-and-burn, farming by fire and swidden cultivation will be used interchangeably in the text dependent on context and to avoid tiresome iterations. The medieval

period that is referred to below applies to the Nordic medieval period between 1050 and 1520 AD. Early medieval period: c.1050–1200, high medieval: 1200–1350 and late medieval 1350–1520. Historic time comprises the span between 1050 and today.

Background

Prior to the medieval slash-and-burn that will be focused on here prehistoric swidden traditions has existed in Sweden. The prehistoric slash-and-burn may have had other key signatures than the medieval tradition when it came to agrarian technique or the social and economic system that it was a part of. Prehistoric slash-and-burn has been studied by archaeologists and paleo ecologist.⁴ Farming by fire during the prehistoric period will not be focused on in this essay.

In the following article in this volume the discussion on how far back the medieval slash-and-burn tradition in Sweden can be traced gave evidence that the use of fire in order to grow crops, above all rye and turnip, goes back at least to the beginning of the 14th century (Tollin, this volume).

The early medieval period in Sweden like in most of Europe was an age of colonization of woodlands. Between farms and hamlets boundaries were fixed or under negotiation, boundaries which were marked by stones or small cairns but

lay open to facilitate common pasture, whereas the division between infield and outlying land was marked by fences.

Through archaeological excavations and pollen analysis from different parts in the country we get a picture of early medieval Sweden dominated by single farms and small hamlets surrounded by a mosaic of pastures, meadows, mixed forests and dense woods (see note 11). Animal husbandry was the core of the agrarian economy even if districts with good conditions for grain production can be identified in Scania (a Danish province during the larger part of medieval period), the plains of Öster- and Västergötland, Gotland, Öland and parts of Mälardalen. Originating from the northern part of Sweden, spruce became more and more dominant even in the southern part of the country and from the 13th century and onwards spruce was forming forests as far to the south as Jönköping county. Law-books from the 13th and 14th centuries codifies a landscape where the farmers of the hamlet were collaborating with fencing, toft regulation and field division. Secondary attention was given in the laws to the more remote parts of the domains, pasture and outlying land that stretched outwards from the hamlets core area.⁵

Slash-and-burn cultivation is mentioned in some of the medieval regional laws with detailed regulations on rights to the harvest from

the swidden plots in case the land was sold or otherwise came in new hands (Tollin, this volume).

Jönköping county and Småland, a brief survey

Jönköping county in the region of Småland is situated 90–387 meter above sea level in the northern part of the South Swedish Uplands. A varied topography covered by unsorted till and areas with boulders and frequent occurrence of visible bedrock limits the areas for grain production. Forests, wetlands and lakes dominate the landscape and an overview of Jönköping county today, reveals a still prevalent historic pattern consisting of small farms or hamlets surrounded by large areas of outlying land. Fully cultivated landscapes can be found only to a limited extent, along rivers and the larger lakes. While the historic landscape was a mosaic of arable fields, open and semi open meadows and pastures and mixed forests, the landscape of today is darker and lacks the semi-open transition zones due to the plantation of spruce forest during the 20th century.

The farming economy in the Småland uplands has during prehistoric times and the historical period been focused on animal husbandry with butter as the traditional hallmark of Småland. In the north-eastern part of Småland

FIGURE 1. *The county of Jönköping in the province of Småland with open farmland as islands in the dense woodlands. PHOTO: Leif Gustafsson.*

the three field system was introduced during the 16th century.⁶

Detecting slash-and-burn in the county of Jönköping through place names, vegetation history, maps and historical documents

Most place-names in Småland have their origin in the Late Iron Age and early medieval period which makes place-names an authentic source in the search for resource management, vegetation history or name-history. A few place-names explicitly mirrors swidden cultivation: the *Svenarum* parish is first mentioned 1300–1310 AD and reflects how slash-and-burn most likely was used as a means to create permanent arable⁷, whereas *Säldefall* (first mentioned 1380), *Lövfäl-lan* (1403), *Björkefall* (1451), *Djurafall* (1498), or *Brännehylte* (1538)⁸ can be interpreted as farm names indicating that periodic slash-and-burn cultivation was carried out in outlying land in addition to grain-production on infield arables. A review of place names recorded during the period between 1300 and 1550 in the counties of Jönköping and Kronoberg⁹ reveals that a very small number, or approximately 45 names on farms and hamlets, can be linked to periodic slash-and-burn cultivation in outlying land. In addition, c.15 place-names points towards slash-and-burn in order to clear land for permanent arable. Less than half of the names are clearly of medieval origin, whilst the majority mirrors farms that were established after the late medieval crisis. Nevertheless: the place names give clear evidence that swidden cultivation was a part of the grain producing strategy in central Småland during the medieval period.¹⁰

The earliest outline of medieval swidden cultivation in the county of Jönköping occurs in a legal document from c.1330 where the nobleman Gjord Tordsson is allowed three harvests from a clearing in woodland belonging to the monastery in Nydala: one harvest of cabbage and turnips and two of rye, before the plot was laid out to pastureland. He was not allowed to harm trees that carried fruits or nuts.¹¹

Claes Gejrot has examined the Diploma

Novavallensia, charters from the monastery in Nydala between 1172 and 1280. Many charters concern management of woodland and how the forests were a part of local supplying strategies. Between 1150 and 1300 the monastery was involved in a variety of conflicts concerning rights to land that was given to the monastery through donations and legacies. The charters list pasture, pannage, hunting game, felling trees for firewood and searching for bees. No explicit notes are about swidden cultivation which might be taken as an *argumentum ex silentio* to support the view that swidden cultivation was non existing until the beginning of the 14th century.¹²

Another feasible method in the search for slash-and-burn cultivation during historical times is to examine the percentage of rye pollen and microscopic charcoal in detailed pollen diagrams.¹³ Rye cultivation is evident and rising during the time-span 1100–1800 AD and the curve showing microscopic charcoal follows the cultivation of rye, with a peak between late medieval period and 1850 AD.¹⁴

In largescale maps from the middle of the 17th century and onwards swidden cultivation has a high degree of representation. The outlying land is not depicted in the earliest maps, but slash-and-burn is mentioned in the *Notarum Explicatio*. From c.1680 the large-scale maps depict the entire domains of the hamlets which gives an insight to which parts of the landscape that were prepared for swidden cultivation. In the county of Jönköping *svedje*, *fall* or *fälle* or the more seldom used *bråne* as prefix or suffix points out where slash-and-burn had been carried out or where it was performed on a regular basis. From the beginning of the 18th century the production of rye and turnips had become a secondary means of the swidden plots, while its primary aim was partly to convert coniferous forest to pastureland, partly to focus on the abundant grass for pasture that became the final result after 2–3 years of harvesting crops.¹⁵

Apart from this, a small number of large scale maps from the late 17th and early 18th century also records where, how and between whom conflicts arose regarding slash-and-burn.

Slash-and-burn cultivation and the late medieval crisis. A hypothesis

To understand the landscape of slash-and-burn cultivation, some presumptions must be stated: in a region with fixed arable fields, large areas of meadowland and pasture and with an agrarian economy based on animal husbandry, farming by fire has been a complementary means of food production. The return from the slash-and-burn cultivation hardly exceeded the yields from the permanent arable¹⁶ and the return from slash-and-burn plots were irregularly taxed.¹⁷

A hypothesis can be forwarded that links slash-and-burn cultivation to the demographic and (for the landowners) economic recession and the desertion of farms:

The role of swidden cultivation increases during the late medieval crisis due to the scarcity of labour and the abundance of forest land. To facilitate the most labour consuming tasks co-partnerships were formed in which internal rules were adapted concerning the distribution of input in the form of labour and seed and output in the form of harvest. This organisation can be viewed as an economic institution with attenuated decision making rights.¹⁸

In her thesis on settlement abandonment and expansion in five parishes in the north eastern part of Jönköping county, the historian Käthe Bååth proved that c. 38 percent of the farms existing prior to the Black Death had been deserted during the period 1350 to 1480.¹⁹ These dramatic figures reflect, of course, a high mortality as the plague recurrently struck Northern Europe during a period of 150 years. Nevertheless, Käthe Bååth cannot identify one main explanation to the desertion of farms that seems to have occurred in three waves: around 1380, during the 1420s and between 1450 and 1460, but the recurring emergence of pestilence, altered land-ownership and a gradually cooler climate were co-varying factors that led to desertion of above all smaller farms in marginal areas or in hamlets near to the river Svartån where increase in rainfall and falling temperatures could have affected grain- and hay-production negatively.²⁰ The loca-

tion of a large number of the deserted farms has been identified and archaeological excavations during the 1990s has presented findings that shed light on material culture and the organization of the agrarian landscape during the medieval period.²¹

The late medieval crisis was above all a drawback for the landowners who saw tenants seeking better conditions under new landlords.²² The deserted farms were still regarded as a premise, with a fixed tax. In the crowns tax- and levy records from c.1540 and onwards²³ deserted farms were recognized as domains of their own and was listed with names or registered as a taxed asset under a neighbouring farm as an *utjord*, an “uninhabited cadastral unit.”²⁴

From the middle of 16th century, tax- and levy records from Jönköping county shows that rent most often were paid in butter and malt, day labour and pasturage for horses belonging to the crown, the nobility or ecclesiastic organizations, while grain: barley and rye, was the predominant tithe article.

Following Chayanovs arguments concerning demographic differentiation and the balance between the number of able-bodied inhabitants on a farm and mouths to feed (which could vary a lot depending on the relation in numbers of adults and children at any time) it is a plausible interpretation that the recurring waves of pestilence kept the regrowth of work-force down.²⁵ During the agrarian year a couple of bottlenecks can be defined.

The spring on the South Swedish uplands, at least areas above 200 meter above sea level is short; it is not unusual that snow covers the soil to the midst of April which leaves a period of c. 5 weeks for tilling, manuring and sowing. It should also be taken into consideration that the *Little Ice-age* with temperatures approximately two degrees below the standard of the period 1961-1990s, was a factor which shortened the spring even more between circa 1300 and 1850.²⁶ The historian Fredrik Charpentier Ljungqvist suggests a shortening of the spring with approximately two to three weeks in grain producing areas.²⁷ Nevertheless: the workload that included most man-hours was the period in July when

hay-mowing took place. Bottlenecks in autumn was not a problem until the second half of the 16th century when three-course rotation with autumn-sown rye was introduced in the eastern part of Jönköping county.²⁸

As the demographic numbers fell during the late medieval crisis both labour-productivity and land-productivity dropped on an aggregated level.

With fewer mouths to feed this might not have been problematic if it was not for the fact that rents still had to be paid even from farms with a reduced household. An increase in live-stock is likely, which on the one hand resulted in more manure for the permanent arable fields, but on the other hand created a new bottleneck during the haymaking period. Even if we presume that a larger degree of collaboration between the farmers were initiated the bottlenecks remained with fewer hands during the busiest periods.

One way of spreading the workload more even throughout the year and avoid the bottlenecks was to use the land reserve from the deserted farms and the invading spruce-forests in grain-production. The tradition of slash-and-burn that evidentially arose in the southern part of Småland during the 14th century is only known in its contours – explicit sources are, as we have seen, few – but in return the 16th and 17th century source material is abundant and can be used for retrogressive studies.²⁹

As the process from felling trees, burning and sowing could be distributed over a large timespan – there was no immediate stress to get the rye sown – the trees could be left to dry for a longer or shorter time, the labour could be distributed over a time-span in order to avoid the bottlenecks. There was no requirement for tilling as the seed were only raked into the ashes. While felling, fencing and burning required more labour, sowing and harvest could be done by one or two persons which leads to the presumption that slash-and-burn was carried out in co-partnership where forms were set concerning the distribution of labour during the life-span of the slash-and-burn enterprise and the evenly distribution of the harvested turnips and rye.

The co-partnership between famers from different farms and hamlets was facilitated by the fact that the hamlets boundaries in outlying land lay open. It can be assumed that forms for the organisation between farms and hamlets concerning pasture in woodland was already in place.

The late medieval crisis may have led to a situation where the landowners grip on the farmers to some degree loosened which gave way for new economic institutions on the horizontal level. Goods were still funnelled vertically from the farmers to the landowners: the crown, the nobility, the churches and monasteries, but opportunities or needs for new ways of producing grain rose in the turbulence of the recurring plague. The introduction of slash-and-burn was made possible by the upcoming land-reserve, the newly established spruce forests and the slow but inexorable shrinking of the growing season due to the lowered temperatures.

Another hypothesis is that the main role of swidden cultivation altered during the second half of the 17th century. Before that time the primary role of slash-and-burn was the production of grain and turnips. As a secondary benefit from the swidden plot was fresh grass and herbs that burst during the first years after its lay out to pastureland. After the second half of the 17th century the improvement of the pasture became the prime role of swidden cultivation. Rye and turnips (and eventually potato) was still sown, but now this was of equal or even secondary importance.

Outlining slash-and-burn cultivation through deficient sources

While the medieval laws, recorded from the late 13th century to the 14th century, give a normative description of slash-and-burn and how different conflicts should be solved, the court rolls from the hundred courts recorded from the 17th century and onwards are descriptive and offers an insight to the character of the conflicts. Court rolls from the hundred courts of the eastern part of the county of Jönköping has been examined in order to find law cases where slash-and-burn is the centre of a conflict.³⁰

One cause of conflict is the distribution of the harvest. The nobleman Ulf Knutsson in Trishult in Förderyd parish granted the three farmers Måns in Fröderyd, Birger in Kallsjö and Lasse in Höckhult permission to cultivate a slash-and-burn plot in his forest. When the harvest was stacked Måns, Birger and Lasse divided the harvest and brought it home. Ulf was furious and summoned the farmers to the hundred court invoking that he had not had his share of the harvest. Obviously, the agreement was that Ulf was entitled to a share of the harvest in exchange for the grant to take up a slash-and-burn plot. The hundred court sentenced the three farmers to a fine.³¹

Anders in Rödja and Per in Särhälla, Säby parish, prepared and sow a swidden plot. Anders died before the harvest and the hundred court adjudged half of the crop to Anders son or brother Lasse.³²

The “Quarrel plots” in Målen in Ramkvilla parish has been described by Clas Tollin in his article. In a map from 1691 several slash-and-burn plots were mapped and described, in order to untangle the right to the harvest. Farmers from the hamlet Asaryd and the soldiers at the farm Målen alternately cooperated, alternately ended up in conflict concerning whose job it was to clear and sow and who had the right to the harvest. A few plots were leased to poorer farmers from adjacent small farms for grazing rights to an ox or a smaller forging job.³³

The hundred court rolls reveal a picture of local agreements and of co-partnerships. The co-partnership lasts as long the slash-and-burn cycle was active, from felling of trees to the rudimentary fence was removed and the plot was laid out for common grazing, a cycle of approximately 4 years.

FIGURE 3. Simplified sketch of Målen in Ramkvilla parish and adjacent hamlet and farms co-operating or quarrelling over the Trätafällorna (The quarrel plots). The plots were felled, burned and sowed approximately each 30th year and most of them were managed in co-operation between Asaryd and Målen. When the soldiers in Målen were at war in Germany the agreements on the division of labour fell through and gave rise to conflicts and misunderstandings.

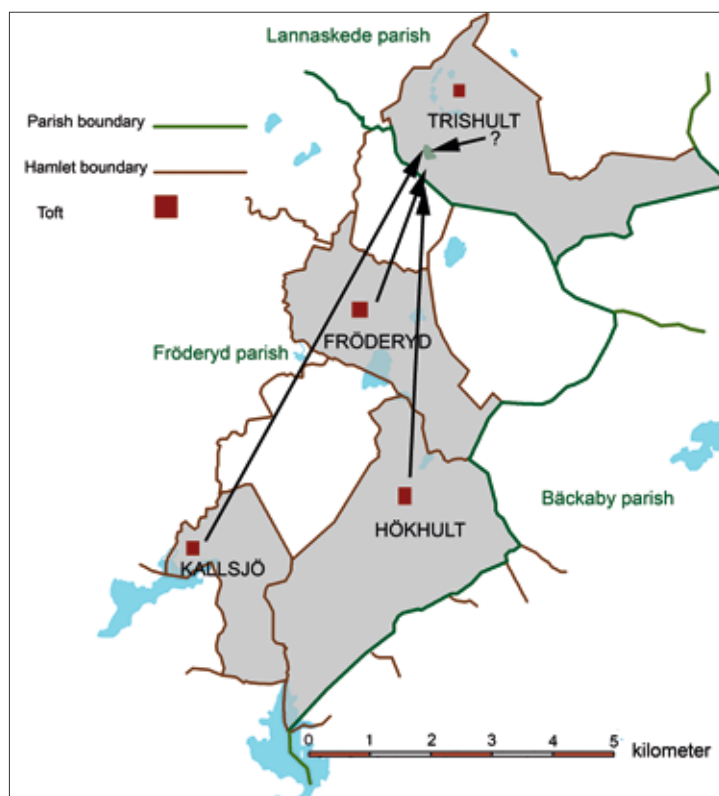
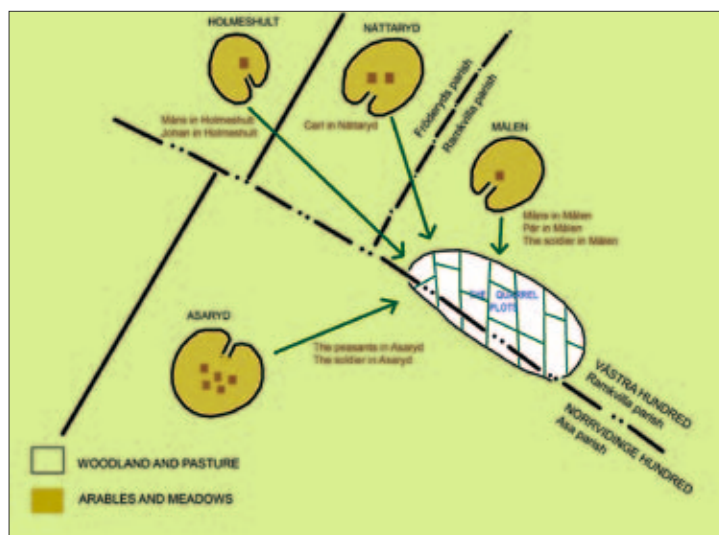

FIGURE 2. The exact location for the slash-and-burn plot is unknown, but it was located somewhere in the forests of Trishult. The labour involved in the swidden process were carried out in co-partnership between farmers from four different farms in two parishes. The nobleman who granted permission to cultivate the plot might have been involved through a cottager or labourer on his land. The compendious writings in the trial protocol suggests that he granted the right to cultivate for a share of the harvest in return.

It is tempting to see the co-operative organization of the swidden cultivation as an economic institution in accordance with the Property rights paradigm.³⁴ The many lawsuits at the hundred courts between 1620–1700 could be read as an economic institution in dissolution as the transaction costs increases. The hypothesis intertangles with the one stated above and the discussion around the origin of slash-and-burn cultivation in Småland in a period where demographic figures were low and where woodland was abundant. From the middle of the 16th century forest land successively became scarce as a wave of rising demographic figures and the crowns cravings for new taxpayers gave rise to a rapid colonization of small farms in former common land.

The problem with proving the hypothesis is of course the lack of legal documents prior to the beginning of the 17th century. Another objection is the fact that the legal documents not only mirrors slash-and-burn farming in co-operative manners, but also as individual enterprises.

In these cases, the legal documents emphasize how individual farmers avoided to pay tithes for the whole harvest or parts of it, or that swidden cultivation had been carried out without permission from the landowner.³⁵

In future investigation on slash-and-burn the property rights hypothesis will be examined more thoroughly. For now, it seems sufficient to state a hypothetical connection between a) the late medieval crisis and the rise of slash-and-burn cultivation on the South Swedish uplands, b) the rise and resolution of an economic institution based on property rights and attenuated decision making rights, c) that the role of slash-and-burn alters from being primary a source of rye and turnips to become a way of improving grazing conditions.

The enigma of the clearance cairns

Some thirty years ago, the hundreds of thousands clearance cairns that are found in forests all over Sweden and especially in areas where unsorted till is dominant, were regarded as remains from agricultural activity during the Bronze- and Iron age. This presumption grew from the often-observed spatial connection between pre-historic graves and areas with clearance cairns. Stray carbon fourteen-dating's seemed to verify the hypothesis.³⁶

In fact, the Danish author Saxo Grammaticus who wrote the history of Denmark in the 12th century makes a mark of the large amount of small stone cairns in the forests of southern Swedish, a fact that Saxo explains in term of a dramatic decrease of population and desertion of arable land. So, we know for sure that clearance cairns in woodland was a feature already during the early Nordic medieval period. Even Carl von Linné notices these stone heaps all

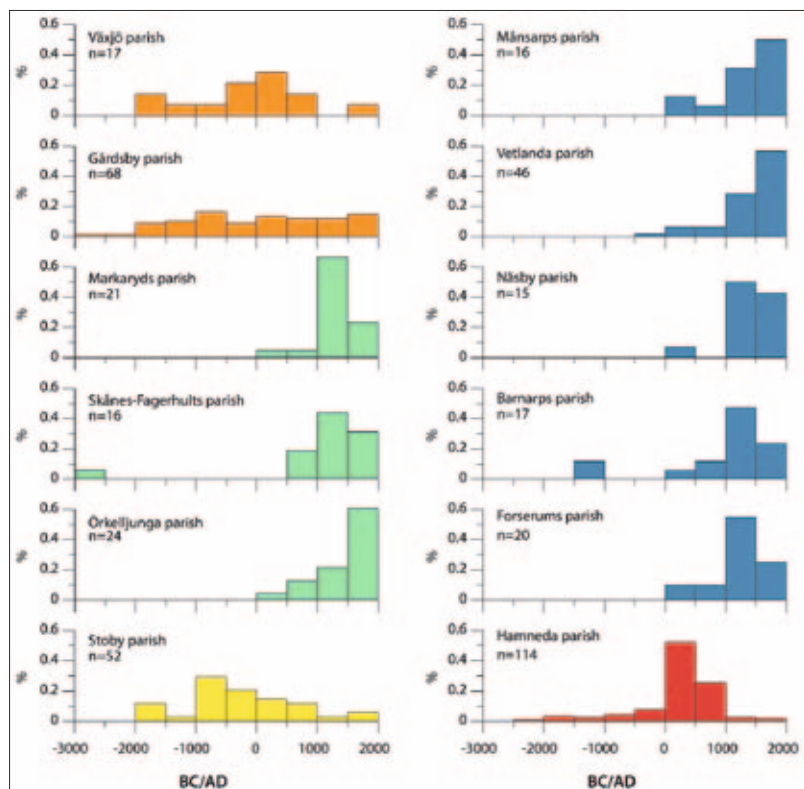

FIGURE 4. From Per Lagerås article in "Agrarlämningar i det nutida samhället". Jönköping County museum 2015b.: Regional variation in datings of clearance cairns from archaeological investigations in twelve parishes in Southern Sweden. The n-value refers to the number of datings from each parish. To facilitate the comparison between the parishes, a relative representation for each 500-year period has been used. Jönköpings county is marked in blue.

over the forests in Småland and explains them in a similar manner.³⁷

The areas with clearance cairns are regarded as ancient monuments, categorized as ancient fields, and the majority has legal protection which means that an archaeological investigation must precede an exploitation on an area covered with clearance cairns.

Today approximately one thousand ¹⁴C-datings from all over Sweden shows a heterogeneous picture with regional variations. Per Lagerås has pointed out some main trends on colonization and stone clearing in southern Sweden from different archaeological sites where clearance cairns have been dated by ¹⁴C.³⁸ The plains and districts suitable for farming saw an early colonization and hence clearing of stones, while more remote areas with conditions less suitable for arable farming was colonized later.

This is clearly visible in the ¹⁴C-datings from clearance cairns and linear elements such as terraces or stone-built wall. The seemingly spatial covariation between graves and clearance cairns can be explained by the fact that people occupied areas best suited for a certain supply strategy repeatedly. A more thorough examination of the distribution of areas with clearance cairns in Jönköping county reveals that most of the smaller areas of 3–4 hectares has no spatial connection with prehistoric graves. From approximately 200 ¹⁴C-datings from clearance cairns in Jönköping county ca 70 percent, falls in the timespan 1100–1800 AD.

In Jönköping county, we see that clearing of land by removing stones from the ground and throw them into cairns is going on in large scale between 1100 up to about 1300; a period where breaking new land and colonize former wasteland is an overall European trend. The fact that a large number of the ¹⁴C-datings from Jönköping county falls into the timespan 1460–1680 is most peculiar as it bridges the later part of the agrarian crisis with the following colonization of the 16th century. The farms established during this period were partly built in outlying areas with no prior habitations, partly on the ruins of deserted farms where new stones could be tossed to already existing clearance cairns. Another

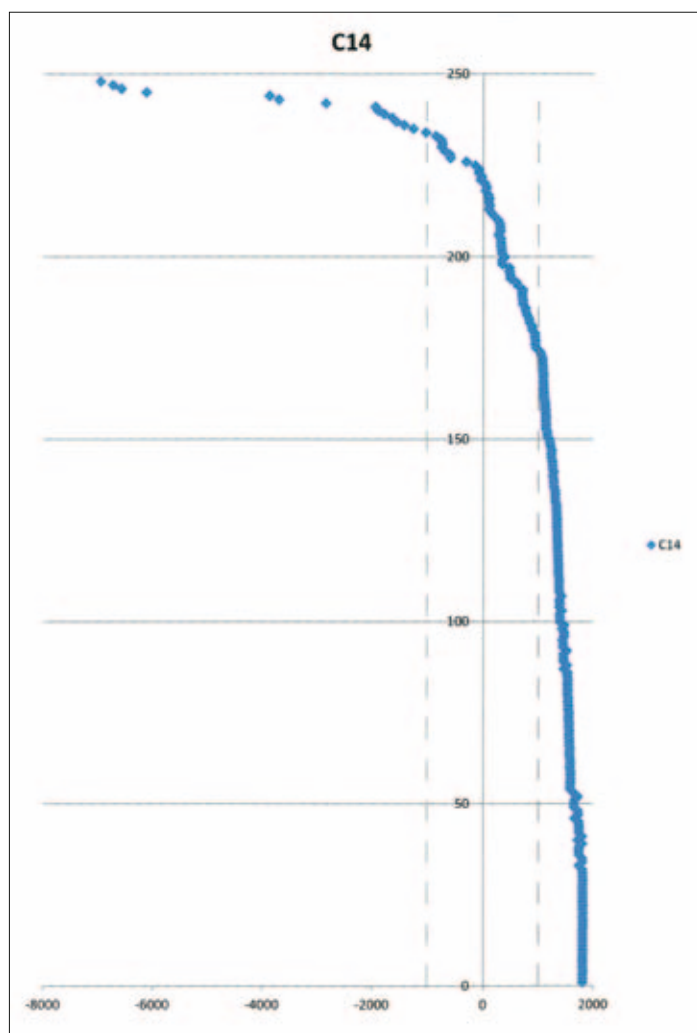
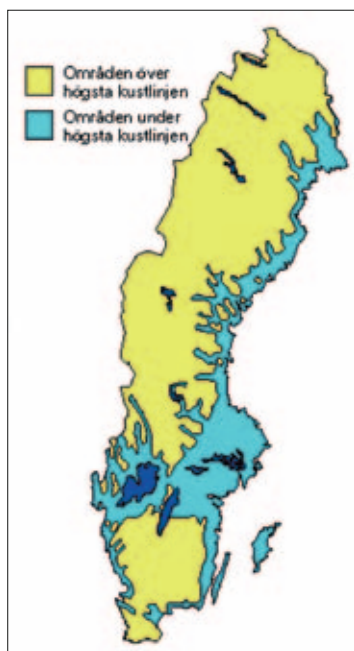

FIGURE 5. C.200 ¹⁴C-datings from fossilized fields, mostly clearance cairns but even terraces and stone walls in Jönköping county. The datings have been carried out between 1981 and 2013. 70 percent of the datings represents historic times (1050–1950). FROM: "Odling och markutnyttjande. Syntesarbete utifrån undersökningar av fossila åkermark i Jönköpings län". Jönköping County museum 2015a.

peak is between ca 1750 and 1850. ¹⁴C-datings from periods close to the present are extremely volatile and unreliable, but as they come in such numbers, they cannot be ignored. When comparing the ¹⁴C-datings with the results regarding pollen sums from rye in sediment cores taken near to the investigated sites there is good correspondence.

The primary basis for all the cairns laid in the previous described character of the till. The

FIGURES 6 a & b. Areas above highest shore-line marked in green, beneath highest shore line in blue. Map from MSB (Swedish Civil Contingencies Agency). – The composition of above highest shore-line reflects an unsorted multitude of all fractions from clay to boulders. PHOTO: Kristina Jansson.

till above the highest coastline – the parts of Sweden that lay above the water surface after the last ice-age – consists of all fractions, from clay and sand to gravel, stones and boulders, all unsorted.

Ground frost in the winter and the warming up in spring forces the stones up to the surface. The farmers on the South Swedish highlands has through time cleared the permanent arable field of billions of stones that “grew” up to the surface. As long as the field was tilled stones kept coming up to the surface. But when an arable field was abandoned or put into long term fallow the grass build a turf that served as a cover and the process of rising stones slowed down considerably.

Clearing of stones in slash-and-burn cultivation

When a plot was prepared for slash-and-burn trees were felled and left on the ground for up to one year to dry before the plot were sat on fire. Lager trunks was often removed and were

instead used for charring,³⁹ whilst younger trees together with branches and twigs from the taller trees were sat on fire. The fire destroyed most of the grass-turf. But there was no need to clear stones as few stones had actually risen from the deeper layers of till and to the surface. The seed was just raked in to the ashes. This has been the major argument against the idea that stone clearing was involved when preparing for a slash-and-burn cultivation. The geographer Gunhild Weimarck examined slash-and-burn during the 19th century in the northern part of the province of Scania where she on several locations noted a correlation between outlying areas cultivated by slash-and-burn and clearance cairns.⁴⁰

From ethnological sources we also know that stones were cleared and thrown onto clearance cairns in connection with slash-and-burn cultivation during the 19th century.⁴¹ Per Larsson has examined the answers from c. one hundred farmers in southern Sweden who responded to questionnaires from The Nordic Museum on farming practices in the 1920s and 1930s. A few

of them describe how stones were cleared in connection with slash-and-burn cultivation.⁴² In 1874 Johan Wittlock, who had witnessed slash-and-burn cultivation in Kronoberg county, in the province of Småland, writes:

“... a plot in outlying land was fenced, and the trees were sat on fire. The seed were sown in the ashes. The first year the sprout were abundant. During the next year stones were thrown into small cairns, sticks were assembled and sat on fire and a new harvest was taken.”⁴³

Obviously, it was the year after the first burning that the stones became a problem when the vegetation cover had been removed. In areas where the till contained visible larger stones and boulders on the surface a certain degree of clearing in form of throwing smaller stones to the nearest lying boulder is an obvious reaction. At least one third of the archaeological investigated clearance cairns have a boulder in its centre. With a rotation period of approximately thirty years the individual plot must have been cleared twelve times between 1400 and 1800 AD (Tollin, this volume).⁴⁴

Målen in Ramkvilla parish and Karingagärde in Gnosjö parish.

The map of Målen from 1691 offers explicit evidence of periodic slash-and-burn farming in at least eleven well defined plots. A field visit 2017 shows that the environment in which the plots were situated is dominated by a hilly terrain with boulders and large stones on a ground covered with moss and grass tussocks in the higher lying parts while lower lying parts are covered with swampy ground. The forest is dominated by spruce and pine. In the outlying areas where swidden cultivation was carried out during the second half of the 17th century, conditions for permanent arable fields are lacking, partly due to topographical conditions, partly due to the fact that the transporting conditions for bringing in oxen or any ploughing implements is non-existing for the major part of the area.

When visiting the area on two occasions several clearance cairns were found. Many of them small and irregular, thrown up against larger boulders. It was also evident that stones had

been cleared from the surface and put to the edge of the plot often on a rim of a slope. One 50 × 40 meter large plot containing more than ten circular and distinct clearance cairns and a small stone-wall surrounding it could be identified and is probably reminiscent of a more permanent arable field in a part of the outlying land with more levelled topographical conditions.⁴⁵

A mapping of the outlying land to the farms Karingagärde, Lindås and Kvarnabo in Gnosjö parish was finished 1797. The surveyor has marked the swidden areas and plots according to their relative phase in the slash-and-burn cycle in the year when the map was made, as Clas Tollin points out in the following article. Some plots had recently been felled, some were enclosed for rye cultivation, others have been laid out to grassland after the harvests of rye, some have been overgrown with shrubs while young deciduous forest had begun to grow on other plots. The surveyor even points out the different topographical conditions in the area, some plots are lying in stony terrain, others on more even ground. The topography is most varying, but like in Målen unhospitable conditions with steep slopes, boulders and bedrock visible in the surface and wetland in lower lying parts dominates which makes the area outside the historic infields most unsuited for permanent arable.

The western part of the area has been field surveyed by the research team, and the results are striking. Several areas with clearance cairns have been documented in former swidden outlying land, i.e. in sloping terrain where permanent arable fields are unlikely.

Conclusions

Slash-and-burn cultivation in the county of Jönköping and large parts of the south Swedish uplands most likely developed as a method of food production during a period characterized by falling population and a growing land-reserve due to the late medieval crisis. To understand the scope and organization of medieval slash-and-burn cultivation, retrogressive studies of maps, court rolls and tax collecting records from the 16th, 17th and 18th centuries become

the main method due to the scarcity of sources dating back to the medieval period. Nevertheless, through place-names, pollen analyses and a few written documents, the use of swidden cultivation can be dated back to at least the middle of the 14th century. Court rolls from the district courts reveals how slash-and-burn used to be organized in co-operations of three to five persons, men and women who divided the work-load and shared the harvest according to internal agreements. The land owner was rewarded with a part of the harvest and improved grazing when the plot was laid out to pasture. In this respect the collaborative form resembles an economic institution where decision-making and rules were agreed locally. There are reasons to believe that a swidden-cooperation lasted as long as the slash-and-burn enterprise did, somewhat 3–4 years, where after new constellations could be formed. As we lack contemporary sources, it is difficult to state if the repeated conflicts concerning slash-and-burn in the court rolls reflect an economic institution in decay due to increased transaction costs, or if the level of conflict had been constant. What we know for sure is that the pressure on woodland increased dramatically during the 17th and 18th century as the demand for wood for the purpose of charring rose.⁴⁶ The colonization of outlying lands during the 16th century also increased the pressure on land.

The archaeological remains of swidden cultivation was for a long time considered being limited to charcoal and soot in the podzolic soil, where charcoal from forest fire hardly could be distinguished from slash-and-burn activity. Current analysis of microscopic charcoal indicates that this assumption is wrong, and that charcoal can be used to determine different kinds of fire-regimes in woodland.⁴⁷ It is furthermore obvious that a considerable number of clearance

cairns in woodland can be interpreted as physical remains of farming by fire. The synchronicity between the known time-span for farming by fire and a great deal of ¹⁴C-datings from clearance cairns in woodland cannot be ignored. Instead of systematic stone-clearing, cairns who are small and irregular in shape has very likely been created by piecemeal removal of stones that has been tossed against the nearest boulder.

What remains to be investigated are why clearance cairns is not existent in many areas where we know that slash-and-burn has been carried through. Future questions relate to the fact that only tiny amounts of charcoal can be detected underneath clearance cairns. Studies on charcoal will furthermore give a detailed picture of the composition of the burned tree-species and a thorough interpretation of available pollen-diagrams from different parts of Småland will eventually offer a more precise rendering of slash-and-burn cultivation during historic times.

ÅDEL VESTBÖ-FRANZÉN holds a PhD in Cultural Geography and works as a conservation officer at Jönköping County Museum, specialising in agrarian history and landscape analysis. She has written many articles on agrarian history and archaeology, and has taken part in research projects at the departments of Quaternary Sciences and Human Geography at Lund University. She has also carried out investigations for Jönköping County Administrative Board. The article has been generously funded by a research grant from the Carl-Göran Adelswärd Foundation (CGAS).

aadel.franzen@jkpglm.se
Jönköpings läns museum
Box 2133
550 02 Jönköping

Notes

- 1 The Huuhta-tradition was brought to western and northern Sweden with finish immigrants from the eastern part of the Swedish realm, including the Savolax region. The Huuhta-tradition has been studied by researchers such as Gabriel Bladh 1995a and 1995b, Per-Martin Tvengsberg 1995 and Eljas Orrman 1995.
- 2 Myrdal 1991, p. 356–378; Myrdal 1995, p. 5–13; Granström 1995, p. 14–25; Orrman 1995, p. 95–108; Segerström 1995, p. 37–50.
- 3 Tomson, Kaart and Sepp 2017, p. 845–862; Tomson 2018; Kirkinen 2007, p. 55–60.
- 4 Griesman 2009; Lindman 2005, 2015, p. 82–89.
- 5 Welinder, Pedersen & Widgren 1998; Myrdal 1999.
- 6 Vestbö-Franzén 2004.
- 7 Agertz 2008, s. 211. “Svenarum”: Space that has been cleared and opened up by slash-and-burn.
- 8 Agertz 2008, s. 62, 73, 79, 159, 212. “Björkefall”: (*prefix*) birch, (*suffix*) a space that has been opened for slash-and-burn cultivation through the felling of trees. “Djurafall”: (*prefix*) deer, (*suffix*) as previous. “Brännehylte” and “Lövfällen”: Deciduous forest that has been burned down before sowing. “Säldefall”: (*prefix*) sallow, (*suffix*) an area where sallow has been cut down for swidden cultivation.
- 9 Agertz 2008; Larsson 1979.
- 10 Larsson 1979; Agertz 2008,
- 11 See Tollin in this volume.
- 12 Gejrot 1994.
- 13 Lagerås 1996 and 2002 in Berglund & Börjesson (ed.); Björkman 2002; Björkman in Artelius & Kristensson 2005, Appendix 6; Björkman in Gustafsson 2014, Appendix 9a–9c; Björkman in Peterson 2015, Appendix 10; Björkman in Borg & Nordström 2017, Appendix 9; Björkman in Jansson & Vestbö-Franzén in prep.
- 14 Microscopic charcoal and rye pollen show parallel growth and decline in pollen analysis even during the prehistoric period. Even if the percentage for both grain and coal are much lower than during the medieval period. Traces of rye, wheat and barley cultivation can be detected during the period 400 BC–400 AD, where after arable farming in large part of Jönköping county is absent or on a most extensive level up to circa 1000–1100 AD.
- 15 Crælius 1930 [1772], p. 165; Carl von Linné, in Tornehed (ed.) 1994, p. 30; Vestbö-Franzén 2004, p. 150.
- 16 Myrdal & Söderberg 1991, p. 374–375, table 9.20.
- 17 Vestbö-Franzén 2004, p. 143–144.
- 18 Dahlman 1980.
- 19 Bååth 1983.
- 20 Bååth 1983, s. 141–144.
- 21 Andersson & Widgren (ed.) 2016.
- 22 Myrdal 1999, p. 152–169.
- 23 RA/KA landskapshandlingar 1530–1630 Småland (The National Archives: documents concerning Småland 1530–1630)
- 24 Karsvall 2016.
- 25 Djurfeldt 1994, p. 77–82.
- 26 Ljungqvist 2016, p. 227–362, 407–408.
- 27 Cf. Ibid, p. 236–238

- 28 Regular fallow within a three-field (even four-field) system was not practised in the Jönköpings county prior to the middle of the 16:th century when a major change from an agrarian system of irregular fallow to a system with a three-crop rotation of fallow, winter-rye and spring barley, spread from a core area round the city of Jönköping and the Vedbo-hundreds to the east and south. Vestbö-Franzén 2004.
- 29 Karsvall 2016, pp. 348–350.
- 30 In addition to the Göta Hovrätts archives, law cases from Östra hundred 1602–1605 and Västra hundred 1610–1634 has been published in Edling & Pelijeff 1965, Renshult 1996.
- 31 The Göta Hovrätt Archives: EVIIAAAC3, 6/10 1624.
- 32 The Göta Hovrätt Archives: EVIIAAAC3, 12/6 1624.
- 33 1691: Lmy Jönköping 06-ram-2, two maps and Lmy Kronoberg 07-asa-4 (draft) and LSA F9-4:1 (renovation).
- 34 Cf. Dahlman 1980.
- 35 The Göta Hovrätt Archives: Hans i Ägersgöl, EVIIAAAC4, 9/6 1624; Rasmus Hammarsmed EVIIAAAC4, 10/10 1620.
- 36 Cf. Gren 1986, p. 73–95; Norman 1986, p. 97–109.
- 37 Gren 1997, p. 86; von Sydow (ed.), p. 285–286, 295.
- 38 Lagerås 2013, p. 263–277.
- 39 Vestbö-Franzén 2018, p. 29–41. Information in large scale maps reveals that charring and slash-and-burn were often combined as the trunks were brought to a nearby charring plant while branches and twigs was left on the ground to be burned.
- 40 Weimarck 1953 and 1979.
- 41 Hill and Töve, 2006, p. 55f.; Weimarck 1953, 1979, p. 37–56.
- 42 Larsson, in prep.
- 43 Hill and Töve, 2006, p. 56. (Transl. by author)
- 44 Cf. Rogberg & Ruda 1770, p 16–26; Crælius 1930 [1772], p. 165–167.
- 45 The boundaries between infield and pasture/woodland has not been marked in the Målen-maps from 1691. 1691: Lmy Jönköping 06-ram-2, two maps and Lmy Kronoberg 07-asa-4 (draft) and LSA F9-4:1 (renovation). 1923: LSA E94-23:2.
- 46 Vestbö-Franzén 2018, p 29–41.
- 47 Larsson, in prep.

Sources

Archives

Landsarkivet in Vadstena: Göta Hovrätts arkiv, renoverade domböcker EVIIAAAC 2–4.

Online sources

<https://www.uppslagsverket.fi/sv/sok/view-103684-Svedjebruk>
<https://www.lm.se/Arkivsök, Historiska kartor, nätupplaga Lantmäteriet>
<https://www.riksarkivet.se/geometriskadatabasen GEORG>
<https://www.raa.se/FMIS> = Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, nätupplaga.

<https://www.riksarkivet.se/sdhk>. SDHK = Svenskt diplomatariums huvudkartotek, nätupplagan,
<https://www.riksarkivet.se/landskapshandlingar> Smlh.
<http://www.saob.se/>

References

- Agertz, Jan, 2008. "Om ortnamn i Jönköpings län", *Småländska kulturbilder*.
- Andersson, Hans & Widgren, Mats (ed.) 2016. *Kan man leva på en ödegård? Huvudgårdar, landbotorp och odlingsystem under medeltid i Lägersbobygden, Östergötland*.
- Berglund, Björn E. & Börjesson, Klas (ed.) 2002. *Markens minnen. Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*. Stockholm.
- Björkman, Leif 1996. *The late Holocene history of beech Fagus Sylvatica and Norway spruce Picea abies at stand-scale in southern Sweden*. Lundqua Thesis 39. Lund.
- Björkman, Leif 2005. "Pollenanalytiska undersökningar av jordprover från gravar, röjningsrösen och markprofiler vid trafikplatsen Öggestorp i Öggestorps socken inför ombyggnaden av Riksväg 31, delen Öggestorp-Åkarp, Jönköpings kommun." Appendix 6, in Tore Arterlius & Anna Kristensson, *En vikingatida gravplats i norra Småland*. Jönköpings läns museum, arkeologisk rapport 2005:38
- Björkman, Leif 2014. "Pollenanalytiska undersökningar av en torvlagerföljd från en mosse vid Nygård strax öster om Smålandsstenar i Gislaveds kommun." Appendix 6b, in Jörgen Gustafsson, *Niotusen år i Smålandsstenar. Vikingatida gravfält, fossil åker och stenåldersboplatser*. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2014:34.
- Björkman, Leif 2015. "Pollenanalytisk undersökning av en lagerföljd från Staplakärret och jordprover från fornlämnning RAÄ 295 (Barkeryds socken) vid Farstorp i Näs-sjö kommun." Appendix 10, in Maria Petersson (ed.), *Farstorp – ett röjningsröseområde i långtidsperspektiv*. Arkeologiska uppdragsverksamheten Rapport 2015:116.
- Björkman, Leif 2017. "Pollenanalytisk undersökning av en mossalagerföljd från Alseda, Vetlanda kommun." Appendix 9, in Jan Borg & Mikael Nordström, *Ett vikingatida gravfält i Alseda kyrkby*. Jönköpings läns museum, arkeologisk rapport 2017:01.
- Bladh, Gabriel 1995a. "Domboksmaterial från 1600-talet om finskt svedjebruk i Värmland", in Bo Larsson (ed.), *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. (pp. 119–134).
- Bladh, Gabriel 1995b. *Finniskogens landskap och människor under fyra sekel: En studie av samhälle och natur i förändring*.
- Borg, Jan & Nordström, Mikael 2017. *Ett vikingatida gravfält i Alseda kyrkby – "een stoor hoop upkastade Jord-högar"*. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2017:01.
- Broberg R. 1988. *Finsk invandring till mellersta Sverige*. Skrifter utgivna av föreningen för värmlandslitteratur 7. Karlstad.
- Bååth, Käthe 1983. *Öde sedan stora döden var ... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal*.
- Crælius, Magnus Gabriel 1930, [1774]. *Försök till ett landskaps beskrivning uti en berättelse om Tunaläns, Sefwedes och Asbolands häraders fogderie, uti Calmar höfdingedöme*. Editor: J. G. Söderberg, Vimmerby.
- Dahlman, Carl Johan 1980. *The Open Field System and Beyond. A property rights analysis of an economic institution*. Cambridge.
- Djurfeldt, Göran 1994. *Gods och gårdar. Jordbruket i sociologiskt perspektiv*. Lund.
- Edling, Nils & Pellijeff, Gunnar (ed.) 1965. "Östra härads", in *Njudung dombok 1602-1605*.
- Engman, Fredrik, Lorentzon, Moa, Vestbö-Franzén, Ådel 2015. *Odling och markutnyttjande. Syntesarbete utifrån undersökningar av fossil åkermark i Jönköpings län*. JASS:4. Jönköpings läns museum. Arkeologisk skriftserie.
- Engman, Fredrik, Lorentzon, Moa, Vestbö-Franzén, Ådel (ed.), 2015. *Agrarlämningar i det nutida samhället: Vad har gjorts och hur går vi vidare med undersökningar, värdering och handläggning av agrara lämningar?* Rapport från seminarium i Jönköping 17–18 april 2013. JASS:5. Jönköping.
- Gejrot, Clas 1994. *Diplomata novevallensia: the Nydala charters 1172-1280: A critical edition with an introduction, a commentary and indices*.
- Granström, Anders 1995. "Om skogseldens natur och eldkulturen i Sveriges skogar", in Bo Larsson (ed.), *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. (pp. 14–25).
- Greisman, Annica 2009. *The role of fire and human impact in Holocene forest and landscape dynamics of the boreo-nemoral zone of Southern Sweden: A multiproxy study of two sites in the province of Småland*. Kalmar.
- Gren, Leif 1986. "Det småländska höglandets röjningsröseområden", *Arkeologi i Sverige* 1986. (pp. 73–95). Stockholm.
- Gren, Leif 1997. *Fossil åkermark. Äldre tiders jordbruk: spåren i landskapet och de historiska sammanhangen*. Fornlämningar i Sverige 1. Riksantikvarieämbetet.
- Hill, Örjan, Töve, Jan 2006. *De gamle och skogen: Kulturarvet i skogslandskapet*. Sveaskog.
- "Svedjebruk", in *Kulturbok för nordisk medeltid, bd 17*, 1972.
- Karsvall, Olof 2016. *Uttjardar och ödegårdar: En studie i retrogressiv metod*.
- Kirkinen, Tuija 2007. "The Prehistory of prescribed fire – an archaeological view och slash-and-burn cultivation and fire history", in Hovi, Kytö & Rautio (eds.), *Fire and Forest – The International Forest Fire Symposium in Kajaani 13.-14.11.2007*. (pp. 55–60).
- Lagerås, Per 1996. *Vegetation and land-use in the Småland Uplands, southern Sweden, during the last 6000 years*.
- Lagerås, Per 2002. "Landskapsutveckling och markanvändning", in Björn E. Berglund & Klas Börjesson (eds.), *Markens minnen: Landskap och odlingshistoria på småländska höglandet under 6000 år*. (pp. 32–57).
- Lagerås, Per 2013. "Agrara fluktuationer och befolkningsutveckling på sydsvenska höglandet tolkade utifrån röjningsrösen", *Fornvännen* 2013:4. (pp. 263–277).
- Lagerås, Per 2015. "Regional variation i jordbruks- och bebyggelseutveckling på sydsvenska höglandet", in Mora Lorentzon, Fredrik Engman & Ådel V. Franzén (eds.), *Agrarlämningar i det nutida samhället. Vad har gjorts och hur går vi vidare med undersökningar, värdering*

- och handläggning av agrara lämningar? Rapport från seminarium i Jönköping 17-18 april 2013. JASS:5 (pp. 106-119).
- Larsson, Lars J. 1980. "Svedjebruket i Småland", in *Stenen - följeslagaren. Kronobergsboken 1979-1980* (pp. 65-77).
- Larsson, Lars-Olof 1970. "Kronans jordeböcker från 1500-talet och den senmedeltida ödegårdsprocessen: Några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod", *Historisk tidskrift* 1/1970. (pp. 24-46)
- Larsson, Lars-Olof 1979. *Smäländsk bebyggelsehistoria. 1. Från vikingatid till Vasatid 1-4*.
- Larsson, Lars-Olof 1996. "Skogsmarkens ökade exploatering under tidigmodern historia", in Britt Liljeval (ed.), *Tjära, barkbröd och vildhonung: Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. (pp. 7-25)
- Larsson, Per. *Spåren efter Sydsvenskt svedjebruk under 1800-talet: System, teknik och effekter*. In prep.
- Lindman, Gundela 2005. *Svedjebrukets roll i västsvensk agrarhistoria*. Riksantikvarieämbetet.
- Lindman, Gundela 2015. "Svedjebrukets roll i agrarhistorien - en komplex historia", in Engman, Lorentzon & Vestbö-Franzén (eds.), *Agrarlämningar i det nutida samhället: Vad har gjorts och hur går vi vidare med undersökningar, värdering och handläggning av agrara lämningar?* JASS:5. (pp. 182-189)
- Ljungqvist, Fredrik Charpentier 2016. *Klimatet och människan under 12 000 år*.
- Magnus Erikssons Landslag i nusvensk tolkning. Eds. Åke Holbäck & Elias Wessén 1962.
- Myrdal, Janken 1999. *Jordbruket under feodalismen 1000-1700*. Det svenska jordbrukets historia, bd. 2.
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan 1991. *Kontinuitetens Dynamik: Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*.
- Norman, Peter 1986. "Röjningsrösen och förhistoriska gravar", *Arkeologi i Sverige* (pp. 97-109)
- Olaus Magnus 1555. *Historia om de nordiska folken*. Gidlunds 2001.
- Orrman, Eljas 1995. "Svedjebruk på 1500-talets finska kungsgårdar", in Bo Larsson (ed.), *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. (pp. 95-108)
- Ramm, Axel 1907. *Linné om Småland: Några utdrag ur hans skrifter*.
- Renshult, Henry 1996. *Västra härads dombok 1610-1634*.
- Rietz, Johan Ernst 1862-67. *Svenskt dialektlexikon: Ordbok öfver svenska allmogespråket*.
- Rogberg, Samuel & Ruda, Eric 1770. *Historisk beskrifning om Småland i gemen, i synnerhet Kronobergs och Jönköpings lähner, ifrån äldsta, til närvarande tid*.
- Rosenberg Carl Martin 1882-1883. *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige*. Stockholm.
- Segerström, Ulf 1995. "Pollenanalys, odling och svedjebruk: Gödsel- eller svedjebruk i norra Norrland", in Bo Larsson (ed.), *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. (pp. 37-50)
- von Sydow, Carl-Otto (ed.) 1991. *Carl Linnæus öländska och gotländska resa år 1741*.
- Tomson, Pille, Kaart, Tanel & Sepp, Kalev 2017. "Role of 19th-century slash-and-burn cultivation in the development of boreal forests in southern Estonia and implications for forest management", *Forest Ecology and Management* (pp. 845-862)
- Tomson, Pille 2018. *Role of historical slash and burn cultivation in the development of cultural landscapes and forest vegetation in south Estonia*. Doctoral thesis. Tartu
- Tornehed, Stig (ed.) 1994. *Linné om Småland: Ur Öländska och Gotländska resan 1741 och Skånska resan 1749*.
- Tvengsberg, Per Martin 1995. "Det värmländska svedjebruket", in Bo Larsson (ed.), *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden: terminologi, datering, metoder*. Nordiska museet. (pp. 109-118)
- Weimarck, Gunhild 1953. *Studier över landskapets förändring inom Lönsboda, Örkened socken, nordöstra Skåne*.
- Weimarck, Gunhild 1979. "Svedjebruket i södra Sverige", in Mårten Aronsson, Rune Engström & Gunilla Lindberg (eds.), *Odlingslandskap och livsform. Bygd och Natur, Årsbok* 1979. (pp. 37-56).
- Welinder, Stig, Pedersen, Ellen-Anne & Widgren, Mats 1998. *Jordbrukets första femtusen år*. Det svenska jordbrukets historia, bd. 1). Stockholm.
- Vestbö-Franzén, Aadel 2004. *Råg och rön: Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550-1700*. Meddelanden nr 132. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Vestbö-Franzén, Ådel 2012. "Vardagens varuflöden i 1600-talets Småland. Lokalsamhällets bytes- och marknadsekonomi speglad i rättshistoriska källor, Lilla tull-len och de äldsta geometriska kartorna", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 63. Eds. Dag Avango & Per Lagerås (pp. 92-110).
- Vestbö-Franzén, Ådel 2018. "De äldsta kartorna från Barnarps socken. Med utmarken i fokus", in Carl-Johan Elg & Lennart Gustavsson (eds.), *Tabergs bergslag XXV*. (pp. 29-41)

Att odla med eldens hjälp: En historisk-geografisk studie av svedjeodling i Nordöstra Småland

Av Ådel Vestbö-Franzén

Sammanfattning

Denna artikel är ett resultat av projektet "Svedjandet i södra Sverige" som har kunnat genomföras tack vare forskningsmedel från Carl-Göran Adelswårds stiftelse.

Svedjandets omfattning under historisk tid i Sverige kan knappast överskattas. Historiska källor som kartor, domböcker och medeltida texter visar hur olika traditioner växt fram där man med eldens hjälp omvandlade skog till odlingsytor som brukats under kortare tid för att sedan åter läggas ut till betesmark och beskogning. Tidigare forskning har framför allt inriktat sig på *huuh*-traditionen som kom till Sverige under 1500- och 1660-talet med inflyttare från östra rikshalvan, men ett inhemskt småsvedjande har funnits innan och parallellt med det mer storskaliga finnsvedjandet.

Inom Jönköpings län kan odling på svedjor beläggas från 1330-talet. Genom ortnamnsanalyser, retrogressiva studier av domböcker och kartor samt sammanställning av flera pollenanalyser från länet, kan ett samband påvisas mellan svedjandet och den senmedeltida agrarkrisen. Trots låg areal- och arbetsproduktivitet blev svedjandet en viktig del av spannmålsförsörjningen i en tid av vikande befolkningssiffror och en växande markreserv. I de historiska källorna från 1600-talet och framåt framträder ett blandskogssvedjande med rotationstid på trettio år där bolag bestående av tre-fyra bönder delar på insats och avkastning. Att svedjandet dyker upp i domböckerna från 1600-talets början och framåt speglar olika konfliktsituationer som uppstått kring för-

delning av avkastning eller rätten till marken där svedjorna ligger. Det medeltida svedjandet kan tolkas som en ekonomisk institution där överenskommelser och bestämmelser sker inom svedjebolaget och där insyn eller kontroll uppifrån saknas. Konflikterna under 1600-talet kan spegla att transaktionskostnaderna ökade till följd av ökat tryck på resursen mark. 1500-talet medförde ju en kraftig demografisk tillväxt med nyetableringar av gårdar i tidigare utmarksområden. Avsaknaden av rättsliga dokument från senmedeltid gör dock att tesen inte går att verifiera. Vad som däremot är klart är att svedjandet roll ändras under 1600-talet från ett främst handla om produktion av spannmål och rovor till att främst bli en åtgärd för att stimulera gräsväxten i betesmark.

Många röjningsröseområden i Jönköpings län har undersökts arkeologiskt. Ca 70% av ¹⁴C-dateringarna ligger i spannet 1100–1850 e. Kr. och speciellt framträder åren 1450–1650, en period då också svedjandet var omfattande. Många röjningsröseområden ligger i topografiska kontexter där permanenta åkrar inte kan ha anlagts. Frågan är om inte flera röjningsrösen med datering från senmedeltid till 1800-tal speglar stenröjning i samband med svedjandet. Etnologiska källor och Nordiska Museets frågelistor beskriver detta förfarande under mitten och senare delen av 1800-talet. För närvarande sker inom projektet studier av kolfragment från marken och i röjningsrösen från områden inom Jönköpings län där äldre kartor visar att svedjor funnits.

Keywords: Slash-and-burn cultivation, retrogressive method, the late medieval crisis, economic institutions, stone clearing.

Svedjebruket i Syd- och Mellansverige före den agrara revolutionen, med särskild inriktning på tidigmodern tid

av Clas Tollin

Nedanstående artikel belyser svedjebruket i södra Sverige från flera historiska källor med syfte att ge en bild av hur vanligt svedjebruket var och dess geografiska utbredning.¹ Med hjälp av främst äldre storskaliga kartor undersöks svedjornas storlek och belägenhet. Dessutom görs två närstudier utifrån några småländska lantmäterikartor. Undersökningen begränsas till perioden före den agrara revolutionen och de moderna jordskiftena som ju förändrade de fastighetsrättsliga förutsättningarna genom att byarnas samfällda utmarker delades upp på enskilda gårdar. Resultatet av studien kan förhoppningsvis vara en utgångspunkt för vidare forskning och generera mer preciserade frågeställningar.

Brandkultur och olika slags svedjor, definitioner

Det övergripande begreppet *brandkultur* innefattar ett vitt spektrum av företeelser som använder elden för olika slags insatser kopplade till agrar verksamhet. I artikeln "Svedjebruk" i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, skiljer Gösta Berg mellan *svedjning* och *svedjebruk*. Ordet *svedjning* har en mer allmän betydelse och inbegriper t.ex. att röja skog och buskvegetation. Svedjebruk användes mer specifikt som en metod för systematisk odling. Dessutom användes termen *bränning* för användning av eld på icke

trädbevuxen mark.² Agrarhistorikern Janken Myrdal föreslog 1995 en gemensam terminologi för olika företeelser i den nordiska *brandkulturen*. Utgående från syftet utsågs fyra huvudtyper: *svedjebruk*, *röjningsbränning*, *betesbränning* och *städningsbränning*. Myrdal nämner inte explicit ängsbränning men företeelsen kan ingå i både betesbränning och röjningsbränning. *Svedjebruk* definieras som "brännande av skog för att odla säd under en kortare period"³ Sådana svedjor kallas också *rågsvedjor*.

När det gäller svedjebruk skiljs mellan stora gransvedjor s.k. "*huuhtasvedjor*" och mindre "*kaskisvedjor*" (*kaske*, gammalfinska för björk). Huuhtasvedjor förknippas med svedjebruket i Savolax och Karelen och infördes av finska nybyggare under 1500- och 1600-talet i bl.a. Värmland, Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. Parallellt med detta och långt tidigare förekom ett mer småskaligt svedjebruk i stora delar av Svealand och Götaland, vilket är föremål för denna artikel.⁴

De regionala/dialektala beteckningarna varierar. Ord som *svedja*, *svedjefall*, *fälle*, *fälleskog* användes mer eller mindre synonymt. I Småland var svedjefall och fälle de mest använda termerna men även *bråne* förekommer. I Södermanland användes ordet *giöle* (göle) om svedja. Detta har inget med *göl*, lika med mindre vattensamling, att göra utan kommer från verbet *gärda*, lika med att stänga in.⁵

Forskningsläge

Den svenska forskningen om svedjande och brandkultur har framför allt handlat om de storskaliga s.k. finnsvedjorna från 1500-talet och framåt.⁶ Även etnologiska och kulturella aspekter har studerats. Forskningsfronten kring brandkulturen sammanfattades i ett symposium på KSLA 1995 och i skriften *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. Fokus låg på förhistoriska brandkulturer och storsvedjebruket i Sverige och Finland. Däremot behandlades inte de omfattande löv- och blandskogssvedjorna i Syd- och Mellansverige.⁷ Till skillnad mot Savolax-finnarnas huuhtasvedjor, som byggde på uppvuxen granskog, vet vi förhållandevis lite om det småskaliga svedjandet. Företeelsen behandlades 1979 av Märten Aronsson och Gunhild Weimarck som båda undersökte svedjebrukets omloppstid och dess betydelse för vegetation och försörjning.⁸ Artiklarna är emellertid sparsamma med källhänvisningar och blev mer eller mindre bortglömda. Janken Myrdal och Johan Söderberg undersökte det syd- och mellansvenska svedjebruket utifrån främst kungsgårdarnas räkenskaper från 1500-talet. Studien bygger både på ett rikligt primärmaterial samt på befintlig finsk och svensk forskning i ämnet.⁹ Lars-Olof Larsson nämner i förbifarten svedjebruk som en småländsk utmarksresurs.¹⁰ Den främste forskaren i ämnet är annars historikern Lars J Larsson som undersökt svedjebruket i Småland från omkring 1600 till 1900.¹¹ Larsson har bl.a. använt Boskaps- och utsädeslängderna från 1620-talets början som källor. Utifrån uppgifter i längderna avgränsade han ett "svedjesmåland", som han menar omfattade hela landskapet utom de två sydvästliga häraderna Västbo och Sunnerbo. Larsson påstår vidare att svedjebruket expanderade västerut in i Halland under 1700-talet. Ett problemområde som borde studerats vidare är relationen mellan svedjande och de västsvenska ljunghedarna. Ädel Vestbö-Franzén behandlar svedjandet och rågodlingen i norra Småland i sin avhandling *Råg och Rön* som berör flera av ovanstående problemställningar.¹² Vad gäller den internationella forskningen om företeelsen hänvisas till Ädel Vestbö-Franzéns artikel i denna skrift.

Svedjebruket i medeltida skriftligt material

Åldern på och ursprunget till det syd- och mellansvenska svedjebruket är inte känd men företeelsen går åtminstone tillbaka till medeltiden. I flera landskapslagar från 1200-talets slut och 1300-talets början omtalas indirekt svedjor i samband med regler om våldeld. I Upplandslagens byalagsbalk (1296) står: "Nu bär någon eld till skogs och vill bränna svedjeland." Västmannalagens byggningabalk har en identisk skrivning. I Södermannalagen står: "Nu bär en bonde eld till skogs, vill bränna svedjeland och bruka inhägnad mark till sin nytta." Östgötalagens byggningabalk ger en mer utförlig beskrivning i samband med bestämmelsen om intaga på utmark: "Nu ligger i den mark, som de [byamännen] vilja taga in, någons svedjefälla, som han [svedjemannen] vill röja för att så rovor eller råg [...] men den [svedjemannen] må dock först få lön för sitt arbete, det är råg och rovor och en skörd därefter." I Dalalagen sägs angående brand: "Nu brinner en by av eld, som kommer från skogsbrand eller svedjande för rovoland." Hälsingelagens bestämmelser om våldeld säger: "Bränner någon sved i skog eller på röjning, för den elden skall han svara i fem dygn, att den ej gör skada." Belägg på svedjor finns även i Magnus Erikssons landslag från omkring 1350, också där i stycket om våldeld: "Bär någon eld till skogen, vill röja och bränna rågåker ..." ¹³ Tillfälliga svedjor på utmarken för råg- och rovodling omtalas således redan på 1200-talet och verksamheten var då så omfattande att det fanns anledning till lagbestämmelser i flera landskap.

Det äldsta skriftliga belägget för ett faktiskt svedjebruk är från 1330-talet och gäller norra Småland. Frälsemannen Gjerd Tordsson fick då tillstånd av Nydala kloster att anlägga nyodlingar (*culturas novas*) som kallades *rydhninga* på klostrets skog vid Virstorp i Vrigstads socken.¹⁴ Av sammanhanget framgår att det rörde sig om svedjebruk. Röjningarna innebar rätt till avkastning av rovor och kål samt utsäde [spannmål] i två år, därefter skulle 'nyodlingarna' läggas ut till betesmark. Röjningarna fick inte göras där ek eller andra bärande träd växte och de fick inte heller vara till skada för klostrets landbor, torpare

eller *malakarlar* [nybyggare].¹⁵ En uppgift från 1344 anspelar troligen på svedjebruk. Detta år intygas att prästen Sune hade förvärvat gods till Tryserums kyrka i Tjust, bl. a. området Prästesvedjan (*in area dicta prestæsvidhium*).¹⁶ Dessa medeltida utmarksodlingar var således tillfälliga och av samma typ som på 1600- och 1700-talen beskrivs av t. ex. Schering Rosenhane och Carl von Linné (se sid. 27).

Svårt att beskatta

Till skillnad mot de fasta åkrarna var det svårt att kontrollera och beskatta utmarkssvedjorna. Detta gällde inte minst tionden. Med anledning av klagomål från stiftets prästerskap uppmanade biskop Knut i Linköping i juni 1407 stiftets innehavare att erlägga tionde för bl. a. nyodlingar eller skogsbränning som kallas *swidhia*, med preciseringen för vete, råg och havre.¹⁷ Olaus Magnus omtalar svedjande och svedjeland i skogarna i sin historia om de nordiska folken från 1500-talets första hälft (1518–1555).¹⁸ Den förre ärkebiskopen refererar till förhållanden som rådde före den stora invandringen av svedjefinnar till Sverige.

Svedjeskog omtalas i vissa av 1550-talets kamerala jordeböcker. För Gustav Vasas *Arv och eget*-hemman finns ofta kvalitativa omdömen om utmarksnyttigheter som betesmark, ollonskog, vedbrand, timmerskog, näverskog och fälleskog (svedjeskog), något som inte redovisas för övriga hemman i Kammararkivets landskapshandlingar. Det är svårt att göra exakta kvantitativa beräkningar men företeelsen var inte ovanlig. I östra Småland omtalas fälleskog 1558 i Aspeland, Sevede och Tuna län.¹⁹ Hertig Karl kallade i ett brev 1587 svedjelanden för en "Guds gåva och välsignelse". Han bör i detta fall ha relaterat till sitt hertigdöme i Värmland, Södermanland och Närke. Troligen syftade han på de invandrande savolaxfinnarna med sina huuhtasvedjor.²⁰

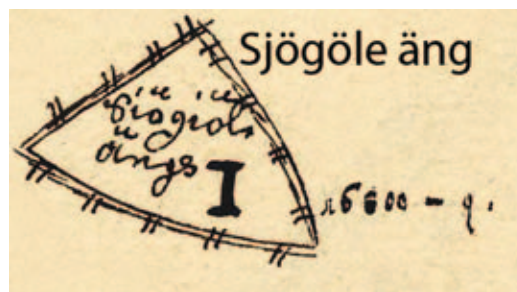
Ortnamn

Ytterligare indikationer på brandkulturens tidigare utbredning är de ort- och marknamn som innehåller namnelement som avspeglar svedjor eller liknande. Särskilt i Hälsingland, Jämtland och Västernorrland är svedjenamn vanliga. År

1324 intygade ärkebiskop Olof att Hanebo sockenmän hade skänkt mark till Bergviks kapell i Hälsingland. Bland givarna omtalas bl.a. en Olof i Swidhum (sannolikt avses gården Svedja vid sjön Bergviken) och att ärkebiskop Olof hade köpt ett jordstykke som kallas svedja (swidh) för 15 spann korn.²¹ Sammansatta namn som Svedjebo, Svedudden, Svedäng osv. finns företrädes i Götaland och Svealand.²²

Ägonamn

Fjärdedels skattehemmanet Östertorp i Floda socken i Södermanland hade en särhågnad äng på drygt ett tunnland som kallades Sjögöle äng. Namnet och läget talar för att ängen har ett ursprung som en svedja. Skraddartorp i samma socken har en stor äng som kallas Giöleängen i norra delen av inägomarken.²³

FIGUR 1. Den särhågnade Sjögöle äng under Östertorp i Floda socken var drygt ett tunnland stor och har sannolikt sitt ursprung i en rågsvedja (C2:352).

Peter Pyts torp i Esterna socken i Uppland hade 1638 en äng som kallades Suedarna och som avkastade 4 lass hö.²⁴ I detta fall en permanent slättermark och inte någon rågsvedja. Namnet tyder dock på att marken tidigare har svedjats.

Många "svedjenamn" gäller bebyggelse som åtminstone går tillbaka till medeltid men för att reda ut ålder och andra omständigheter kring ort- och marknamn med anknytning till brandkultur krävs en särskild studie.

Svedjor på ont och gott

Svedjebruket liksom andra former av bränningar påverkade i hög grad vegetationens utseende och karaktär vilket på 1700-talet ansågs vara

FIGUR 2. År 2013 gjordes ett försök med en kaskisvedja på kulturresevatet Linnés Hammarby.
FOTO: författaren.

negativt för utmarkernas trädbestånd och jordlagret. Carl von Linnés beskyddare, arkitekten och överintendenten Carl Hårleman (1700–1753) reste 1749–50 mellan Lagadalen och Varend. Om den 25 kilometer långa sträckan från Slätthög till Växjö noterar han att skogen var illa hanterad och att matjorden var så uppbränd av svedjande att bara klippor och ör (sand/grus) återstod. Även landskapet mellan Diö och Loshult i sydligaste Småland var starkt präglad svedjande enligt Hårleman.²⁵ Landshövdingen Ludvig von Saltza i Jönköping konstaterade 1756 'att befolkningen försökte ta sin mesta föda ur skogen medelst svedjebruk'. Hans samtida kollega Gustaf Fredrik Rothlieb i Växjö menade att skogarna i Kronobergs län 'lutade åt undergång på grund av ett överdådigt och oförsiktigt svedjande'. I maj 1749 beskriver Linné det småländska svedjebruket men i mer positiva ordalag, 'där lantmannen bränner sina svedjor får han av onyttig skog en härlig säd och därefter några år med gott gräsbete' (*Skånska resan*).

Som framgår redan av landskapslagarna innebar svedjebruket alltid risk för att elden skulle sprida sig okontrollerat. Även domboksmaterialet från 1600-talet belyser problemet. Enligt 1647 års skogsordning var ek och bok regale även om de växte på skattejord och fick inte brännas. År 1659 brändes en svedja på Hjortsjö bys utmarker i Rydaholms socken i Småland. Hjortsjö bestod av 5 skattehemman men det verkar bara ha varit två av gårdarna som var inblandade. Svedjan avbrändes, gärdades och fredades. Tio dagar senare tog omkringliggande skog eld och 300 ekar och bokar, dvs. förbjudna träd fördärvades. Trots att elden inte bröt ut förrän tio dagar efter bränningen dömdes de inblandade bönderna till dryga böter.²⁶

Svedjebruket enligt Rosenhane och Linné

Det finns några samtida skriftliga källor om svedjebruk i södra Sverige. Riksrådet Schering Rosenhane ger en förhållandevis konkret be-

skrivning av svedjebuket i södra Sverige i sin *Oeconomia* från 1663, även om 1600-talsspråket är knaggligt och delvis oklart.²⁷ Rosenhane utgår mest från Sörmländska förhållanden och använder dialektordet göla:

Man hugger om våren, där som icke för mycket tjocker skog är, och om torr sommar är bränner i juli månad, och strax där efter sår och krattar neder säden, aktandes dock om lövskog är ibland, att man den intet nedhugger förrän han bliver fullövad, emedan han dock senare torkas och brinner än den andra [skogen]. Eljest brukar man ock hugga om sommaren, och låta skogen ligga att rötas tillsammans året omkring [runt], och under tiden [ibland] längre, det man kallar surfälla, vilket sedan, när det bliver väl torrt, brinner så mycket bättre i jorden. Man bör ock akta uti huggande, att träna falla jämt efter varandra, item att man kvistar av grenar ock stora träd, så att allt kommer att ligga tätt vid jorden, ty om elden eljest frasar över ovan till, och intet brinner neder i jorden, så haver man där ingen nytta utav. Ut i brännande bör ock aktas, att man tager därtill en torr och varm dag, aktandes dock, vadan vädret [vinden] blås, så att elden icke föres in på husen, gårdsgårdar och in uti skogen, att göra skada.²⁸

Carl von Linné skildrar svedjebuket när han passerade Småland på återresan från Skåne 1749. Beskrivningar som har använts som förlagor till mycket av det som senare har sagts om svedjebuket. Linné noterar från Stenbrohults socken:

”I denna allramagraste jord växte nu tall på höjderna, men gran och ene där som var något mer sidlänt, vilka uppkommo efter bränningen till skog (såsom efter förra svedningen) och blevo så fullvuxne, att de huggdes och åter brändes, om 20 eller högst 30 år.” ... ”När nu skogen var uppvuxen kvistades han ifrån roten uppåt, nästan så högt som en karl; året därefter huggdes han neder och torkades över sommaren, äntligen [slutligen] itändes han emot vädret [vinden] och brändes av, då alla kvistar, grenar och mossor förbrändes intill alven och alla stenar lågo nakne. Stockarne, som blevo kvar efter bränningen, kallades smetved, med dem uppstängdes en gårdsgård helst löst omkring fällan”

Angående odlingen skriver Linné:

Första sommaren såddes här rovor, som blevo anse-
ligt stora och söta. Sedemera såddes här finnråg eller
vinterråg, emot hösten eller efter midsommaren, som
med hackor nedkrattades och året därpå gav en hög råg
... Året efter sådesbärgningen stod fällan ännu instängd

och gav högt och löst gräs, på vilket hästarne och ung-
boskap betades.

En vecka senare hade Linné nått fram till Svenarums socken och kompletterar beskrivningen:

Fällerågen, som sås i svedjor vid midsommartiden eller 14 dagar därefter, växer upp och buskar sig till hösten, även som på åkern. Så snart frosten kommer, pläga de släppa slaktboskapen på brodden att på ett par veckor göda sig. Året därefter blir fälleråden mogen i juli, om han varit sådd i midsommartiden, men den som sås om hösten mognar ej förrän i augusti” ... Rovor sås här [Svenarums socken] icke på åkern utan endast på svedjor, där de bliva större och smakligare.²⁹

Linné konstaterar således att svedjebuket har en rotationstid på 20 till 30 år vilket innebär att svedjor ”vandrade” runt stora delar av byarnas utmarker vilket skapade olika successionsstadier. Frågan är hur Linnés beskrivning kan beläggas med ett annat källmaterial.

Storskaliga kartor

Ett källmaterial som hittills i ringa utsträckning har utnyttjats för studier av brandkulturen i allmänhet och svedjebuket i synnerhet är de äldre storskaliga lantmäterikartorna. Kartorna är i skala 1:5 000, 1:4 000 och 1:3 333 och visar bebyggelse, markanvändning och fredningssystem. De historiska kartornas redovisning av svedjor och svedjemark kan jämföras mot moderna kartor och dagens markanvändning, vilket skapar förutsättningar för vidare analyser. Tack vare en hög täckningsgrad kan de storskaliga kartorna även användas för regionala sammanställningar.

Gunhild Weimarck var en pionjär för denna metod och utgick från kartor över två bebyggelser i Örkeneds socken i nordöstra Skåne från 1700-talet och 1800-talets första hälft.³⁰ Weimarck visar att stora områden på utmarken i byarna Lönsboda och Ulfshult var präglade av svedjebuket så sent som omkring 1840.

Informationen om svedjor och svedjemark på äldre kartor visar hur lantmätaren uppfattade situationen vid karteringstillfället. Nyanlagda svedjor och svedjor som varit i bruk de senaste åren registreras ofta, ibland också mark som bedömdes vara lämplig för framtida svedjor. I flera

fall noteras även mark som tidigare svedjats som *gammal sved* eller liknande. Det är dock oklart när denna mark svedjades. Dynamiken i svedjebruket över en längre tid är svår att fånga. På ett fåtal storskaliga kartor från 1600-talets slut och 1700-talet förekommer emellertid detaljerade redovisningar av utmarkens svedjor och svedjemark vilket tillsammans med textbeskrivningen ger både belägenheten och en bild av svedjornas storlek, svedjebrukets rotationscykel samt konsekvenserna för markanvändningen över tid.

Äldre geometriska kartor

De geometriska kartorna från 1600-talets första hälft omfattar i regel endast inägomarken varför utmarkssvedjorna inte karterades däremot omtalas de ofta i textbeskrivningen.³¹ I Kammarkollegiets instruktion den 2 april 1634 sägs att lantmätaren ska undersöka om det finns *svedjefall* (svedjor), *tarvskog* (nyttoskog) och annat sådant som kunde komplettera brister i inägomarken (Samlingar nr 10). Bestämmelsen avsåg nyttigheter på byarnas samfälliga utmarker och inte svedjeskog på härads- eller sockenallmänningar. När det gäller registrering av svedjor och svedjeskog är variationen stor mellan olika lantmätare.

Finngårdar i Västernorrland

För att visa att det förekom två i princip olika typer av svedjebruk ges några exempel från Hälsingland. För de så kallade finngårdarna var

svedjebruket huvudnäring medan det i den ”vanliga” bondeekonomin var ett komplement till de fasta åkrarna.

Olof Tresk fick 1639 uppdrag att avmätta så kallade *finngårdar* i Ljusdals, Alfta, och Arbros socknar i Hälsingland (VI:1-62). Tresk fortsatte arbetet de följande åren i Medelpad och Ångermanlands skogsbygder och omtalar ofta svedjning och svedjeskog (VI: 1-16, 71-78). Anders Börjesson Gadd noterar på 1640-talet svedjeskog samt förekomst av näverskog och lövskog på kartorna över byar i Gnarp och Bergsjö socknar i norra Hälsingland (V3). Detta gäller också för Jakob Christoffersson Stenklyft i Ångermanland (XI).³² Åren 1671-72 avmättes ett 50-tal torp, fäbodpar och hötäkter (utängar) som var upptagna på kronoallmanningen söder om Voxnan i Bollnäs socken. Enligt textbeskrivningen hade fäbodfolket både själva svedjat och sålt den närliggande skogen till svedjefinnar, med resultatet att skogen blev förödd (VI: 41-55, 60-61). ”Söörboe torph [Nybo], oppå huilkett boer een löösfinne medh fäbodlagetz tillståndh. ... Hafwer och lijka lägenheeter medh fäbolaget, och föröder skoughen medh swediande”. Om torpet Gammalsved konstateras både skogsskövling och skattesmitning: ”Gammalswedh benämndh huarpå boer ... nu här j 10 åhr åbodt och hafr jcke mehra, än allenast tompterummet. Doch hafwer han j desse åhren, myckett förödt skoughen, samt [både] för betalningh af bönderne samt af eghen påtagghen driftighet. Och slätt

FIGUR 3. Sörbo eller Nybo i Bollnäs socken. Fäboden hade åtta delägare markerade med en cirkel med mittprick. Dessutom fanns ett s.k. finntorp (D) vars innehavare påstods föröda skogen med svedjande (VI:50-51).

ingha vthlagor till Cronan vthgiordt, jcke heller bönderna, för torpetz eghor, som dhe sigh tillagnatt hafwa" (VI:50–51).

Ojämn registrering av svedjor

Förutom de norrländska "finnsvedjorna" visar de geometriska kartorna på ett omfattande svedjebruk i flera landskap. Håkan Arvidsson i Värmland omtalar dock få fall av svedjeskog, vilket är förvånande (R4:7, R2:12, 22). Rimligen var svedjor vanliga i Arvidssons arbetsområde i västra Värmland. På kartan över Björkebol i Karlanda socken (R4:10) omtalas dock stora *fall* som sträckte sig ända fram till Glaskogen drygt 10 kilometer bort. Troligen avses stora gransvedjor i detta fall.

Trots 1634 års instruktion är det flera lantmätare som sällan eller aldrig omtalar svedjor i sina akter, till exempel bröderna Thomas och Mårten Christiernsson i Uppland som dock gör vissa undantag. På en konceptkarta av Mårten Christiernsson över torpet Nogård i Funbo socken finns en inhägnad svedjejord som var drygt ett tunnland stor (LMMY-Uppsala:078). Thomas Christiernsson redovisar en svedja på Sollentuna bys utmark vid sjön Norrviken (Sockenpärmar:1). Angående byn Skälby i Järfälla socken skriver Christiernsson 1636: "Tårfftig [= tillräcklig] Skog att *Swea* och bränna: dock icke timberskogh".

Andra upplandslantmätare omtalar ofta svedjor och svedjeskog.³³ Sven Månsson ger ett flertal svedjebelägg i Hagunda härad väster om Uppsala (A4:32, 33–34). I Börje socken fanns

både 'svidie- och tarvedsskog'. Angående byn Kölva i Ålands socken skriver Månsson: "Föreskrevne heman hafwer godh läghenheet medh skog att bränna och swea". Även i Skogstibble socken fanns bebyggelse med "tårfftig skogh att bränna och swea". Detsamma gällde för byarna Helgesta, Holmbro och Testa.³⁴ Svedjeuppgifterna redovisas bara i textbeskrivningen (Notarum explicatio) och inte på kartbilden.

För byn Bredsättra i Bro socken i Roslagen noterar Johan de Rogier; 'i denne utmark är mest allt nyttig[t] till timmer, svedjefall och bete' (Lösblad:14a). På Harö i samma socken är en 'gammal svedja' utritad på kartan (Lösblad:8).

En tidig uppgift om tillgång till svedjefall ger Johan Larsson för skattetorpet Lövås i Torpa socken (T3:258) i sydöstra Västmanland. Anders Samuelsson i Södermanland noterar ett stort antal svedjor under det dialektala ordet *giöle* t.ex. till det halva kronohemmanet Fräkentorp i Lilla Malma socken, där tre mindre områden utanför den egentliga inägomarken kallas "giöle" (C4:81), så även kronotorpet Kryckeläng i Ludgo socken (C1:217). För byn Öster-Malma i samma socken finns karttexten "skogh och gamlbe giölen", liksom på kartan över avgärdahemmanet

FIGUR 5. Söder om torpet Snåret i Bro socken ligger en gammal inhägnad svedja. På Korsholmen skördas ett lass hö (lösblad:8, 1643).

FIGUR 4. En svedja 1635 intagen på Sollentuna bys skog (utmark) på östra stranden av sjön Norrviken (Sockenpärmar:1).

Tovetorp (C1:226–227, C1:228). För byn Nästorp i Floda socken finns två kartor från 1630-talets mitt som sannolikt har samma förlaga. Väster om sjön Lilla Näsnaren ligger Nästorpsnäs, en äng på cirka 4 ½ tunnland och söder om denna är ett cirka 1 ½ tunnland stort inhägnat område med texten 'gammalt giöle'. Om gölet sägs att marken är tjänlig till åker eller äng (C2:290–291, C2:330–331). I dessa fall kan det var rågsvedjor som senare blivit införlivade med inägomarken som slättermark eller permanent åker. För skattegården Sjögöle i Vingåkers socken skriver Olof Larsson Tresk 1634 om utmarken: "Gått fiskie, *temligh giölemark* och betz, liten tarfue och fångeskogh" (C2:183).

Det förekom svedjor alldeles utanför Stockholm. Sven Månsson noterar inte mindre än 19 fall av svedjeskog på Södertörn. "Til föreskrevne heman [Örby i Brännkyrka socken] är gott uthrum [utmark] medh Skogh til att bränna och Swea [svedja]" (C7:79–80, 1636).

I Västergötland omtalas brännemark bland övriga utmarkstillgångar som, gårdselvirke och timmerskog. Uppgifter om brännemark gäller för vedbrand och inte för svedjemark. Detta framgår av att både *suidje* och *brännemark* omtalas samtidigt i textbeskrivningarna men aldrig brännemark och vedbrand. Särskilt i södra delen av landskapet finns ett stort antal uppgifter om svedjor.³⁵ Johan Botvidsson ger enstaka svedjebelägg (P3:29–30). Botvidssons efterträdare Nils Eriksson och Kertil Claesson omtalar regelmässigt förekomst av svedjeskog eller motsvarande från centrala och södra Västergötland. Sammanlagt rör det sig om 130 belägg. Detta motsäger uppgifterna i 1620-talets utsädeslängder om att svedjebruk saknas i södra Västergötland.³⁶ För Bosgården i Sätilla socken säger Nils Eriksson 1649–50: "Gran och före skogh till timber, giärzle, suedie och brännemark godher".³⁷

För Smålands del finns cirka 100 noteringar om svedjemark. I Småland användes som ovan nämnts vanligen termen *fälleskog* för mark som användes till eller var lämpad för svedjebruk till exempel skattehemmanet Råsa i Näshults socken (LMMy-Jönköping:30). I textbeskrivningen till kronohemmanet Mölletorp i Lemnhults socken står: "Timber och fälle skog samp[t] och

mulebet effter nö(d)torfften". Även till byn Saxhult i samma socken finns fälleskog. För skattehemmanet Långshult i Näshults socken står "Godh timber skog sampt fälleskog" (E4:369, E4:380, E4:350). Skattehemmanet i Bellesnäs i Bellö socken hade ett skogsfjäll tillsammans med en gård i Långaskögle, där det fanns 'nödtorfftig fälle skogh' (E1:69, 72, E1: opagerad kopia från 1816). Hemmanet Långshult i Näshults socken i sydostligaste delen av Östra härad hade fälleskog till nödtorften (E4:350, LMMy-Jönköping:38). För Härlövs kyrkby väster om Växjö noterar Erik Nilsson Aspegren 1637 att det finns god lägenhet med eke, bok och timmerskog men även skog till svedjefall (Nya Bergkvara:26–27). I Peter Jonsson Dukers kartor från Tveta härad (E2) nämns svedjeskog endast någon gång medan i Södra Vedbo (E1) omtalas ofta svedjeskog, näverskog och lövskog. Även Johan Larssons och Lars Larsson Brands kartor från Östra härad innehåller uppgifter om svedjeskog, näverskog och lövskog. Särskilt många svedjor är registrerade i kartsamlingen över Axel Oxenstiernas grevskap Södermøre 1654. För Kippingsbo i Vissefjärda socken noteras; "[vad] Vthmarcken ahnbelangandhe finnes swedie marck lijtet, book skogh nogh" (Södermøre:122). I kartsamlingen noteras även om svedjemark saknas. För gården Norketorp i Madesjö socken sägs: "Jngen swedie mark eller timber skogh" (Södermøre:168–169).

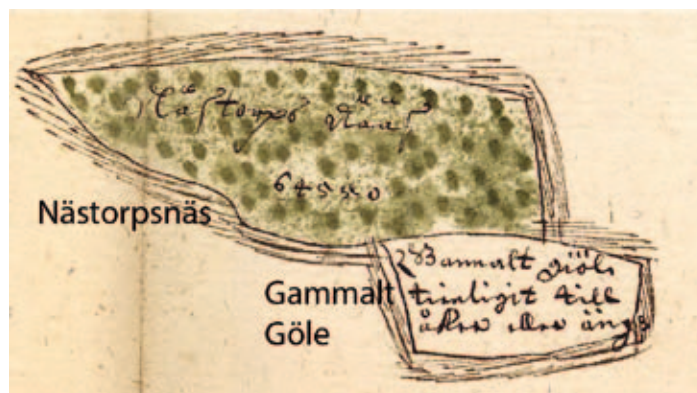
På östgötakartorna är beskrivningarna över utmarkernas nyttigheter mer kortfattade. Johan Larsson omtalar sammanlagt cirka 20 svedjor eller svedjemark (D7:98, D10:97). Johan de Rogier nämner 1636 svedjefall för Sikla by i Styrstads socken och ytterligare några bebyggelser (D4:62–63, D1, D3:63, D7). I Sturefors jordebok från 1651 förkommer 17 uppgifter om svedjor eller svedjeskog i östra Östergötland. I konceptsamlingen från Lysings härad redovisas inga svedjor trots att häradet inrymmer stora skogsmarker i Hålaveden mot gränsen till Småland. Renovationerna omtalar dock tre fall av svedjeskog. Angående kronohemmanet Hult i Stora Åby socken står: "Skog til timber, swediefal, wede brand och giersle til öfuerflöd" (D10:262).

FIGUR 6. Nästorp i Floda socken 1634. Söder om ängen Nästornäs har lantmätaren skrivit 'gammalt göle tjänligt till åker eller äng'. (C2:330-331).

FIGUR 7. Kungsberga, Färentuna socken 1644. Svedjor var inte enbart en utmarksföreteelse. På udden vid Ökstockshamnens mynning har lantmätare Sven Månsson markerat ett område i lländas ängsmark som "suedh". (A1:18-19).

FIGUR 8. Hemmingsbo, Fläckebo socken. I norra delen av inägomarken har lantmätaren skrivit "stubb suedhe" och även ritat ut stiliserade stubbar. (T2:149).

FIGUR 9. 'Bränt göle' i Sjölanda (Bettna prästgård) 1634 (C2:426-427).

Olika slags svedjor

Alla svedjor var inte tänkta för svedjebbruk. Många gånger återfinns svedjor i inägomarkens utkanter. Dalalantmätaren Jonas Arvidsson omtalar svedjor i ett tjugotal fall i Tuna socken men då mest angivna som äng och slåttermark.³⁸ På en ängsmark i Färentuna socken är ett område avgränsat med en pricklinje och har karttexten "suedh". (A1:18-19).

I två fall i Västmanland omtalas *stubbssvedjor*. Den markerade stubbsvedjan i Hemmingsbo i Fläckebo socken ligger i inäkogårdets norra del. Marken har ängsprickar och ett stort antal utritade stubbar. Troligen rör det sig om en det Myrdal kallar röjningsbränning som ett första steg i utvidgning av åker- och/eller ängsmarken (T2:129, T2:149).

På kartan över Sjölanda (Bettna prästgård) finns en notering om 'bränt göle' Ytan ligger inom samma hägnad som ängen men är avgränsad av en pricklinje. Området är 200 gånger 130 alnar eller knappt ett hektar.

Det halva kronohemmanet Nybble i Flens socken hade ett "aff huggit göle" vid Nybble äng söder om sjön Orrhammaren.³⁹

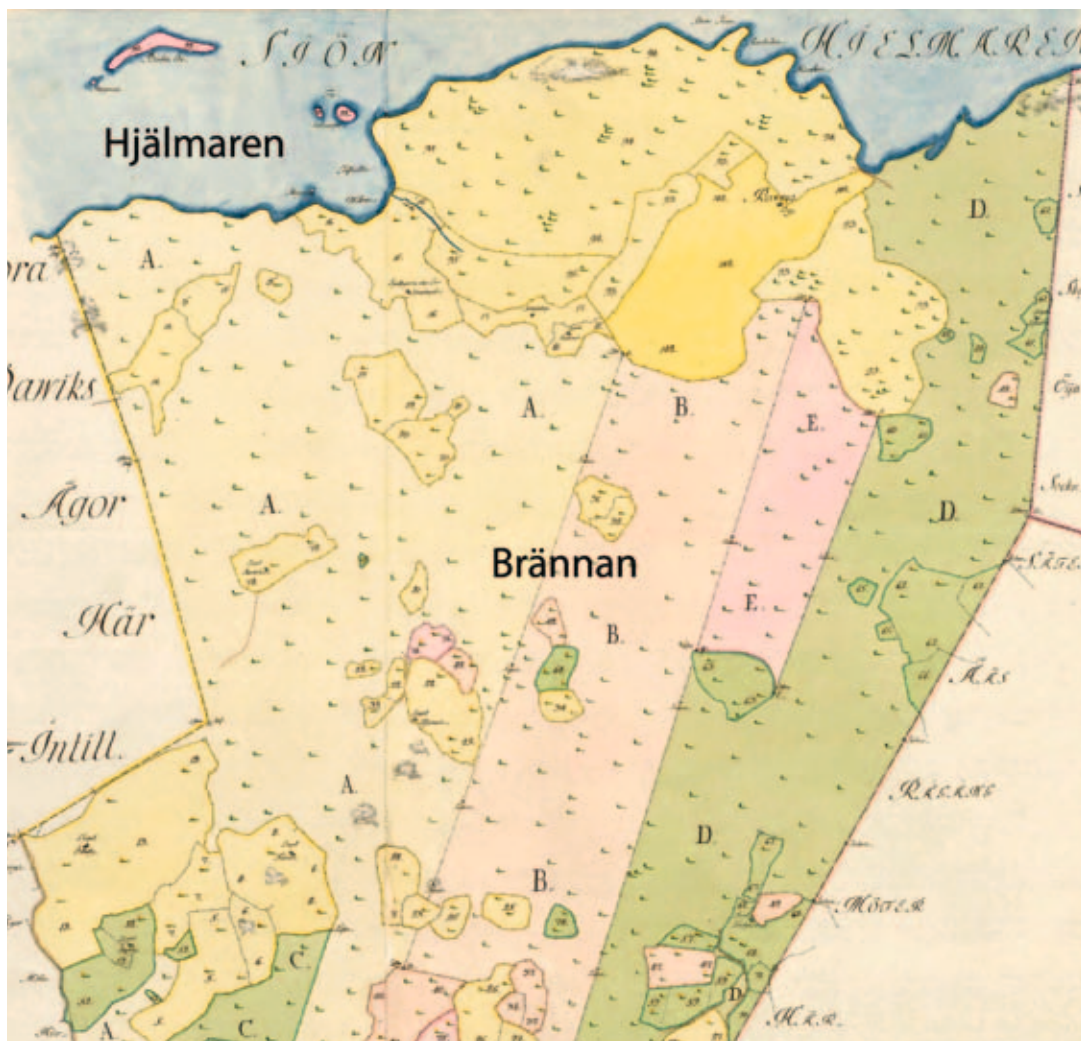
De sörmländska göle-markerna verkar ha olika ursprung. I flera fall talar storleken och det centrala läget i förhållande till bebyggelsen mot att de är tillfälliga rågsvedjor som har övergått i permanenta ängar. I andra fall har svedjandet föregått en bebyggelseetablering, ofta i form av mindre avgärdagårdar. Parallellt med detta förekommer också ett traditionellt svedjebbruk på utmarkerna.

FIGUR 10. (Ovan) "Avhugget göle" söder om sjön Orrhammaren vid Nybble ång i Flens socken (C4:30).

FIGUR 11. (Nedan) Skifte av utmarken Brännan i Julita socken 1779/1797. Mark och vegetation var till stor del påverkade av brandkultur (LSA C35-62:5).

Unika källor från Småland

De yngre geometriska kartorna från perioden 1660 till 1750 redovisar såväl inägomarken som utmarken och därmed är svedjorna ofta utritade på kartan, ibland även med upplysningstext. Därmed framgår svedjornas belägenhet och storlek vilket ökar förståelsen för svedjebrukets karaktär. För byn Sevedstorp i Pelarnes socken i östra Småland noterar Samuel Frigeliuss 1712 en "affbrukad Swedia" på kronohemmanets utmark mot väster. I textbeskrivningen till Imbramåla i Misterhults socken skriver Frigeliuss 1689: "... sampt något fälleskogh men mycket oländig mark" På tre ställen omtalar karttexten dessutom mark som var lämplig att svedja: "hwar ibland finns små parker till swedie tienlige". Samma år

avmätte han även byarna Tjustgöl och Älmekärr i samma socken där flera områden mellan bergen angavs som tjänliga för svedjebruk.⁴⁰ För dessa bebyggelser omtalas svedjemark också i Smålands handlingar från 1550-talet, vilket visar att de geometriska kartorna kan avspegla betydligt äldre förhållanden.⁴¹

Brännan i Julita socken

På 1700-talet skiftades ofta samfällda utmarker innan storskiftesförrättningar av inägomarken kunde ske. I samband med detta upprättades utmarkskartor som beskrev och värderade utmarkerna där även svedjebruket vägdes in. Vissa utmarkskartor omfattar vidsträckta områden och brandkulturens påverkan kan gälla stora arealer. En samfällad utmark som kallades *Brännan* fanns i nordöstra delen av Julita socken i Södermanland. Området är cirka 6 gånger 4 kilometer stort och bland delägarna ingick Julita (herr)gård och Julita Prästgård. Avmätningen av Brännan gjordes av lantmätaren Gottard Vahlström 1779 men förrättningen genomfördes först 1797.⁴² Mark och vegetation beskrevs nog för att den kommande fördelningen av marken skulle bli rättvis.

Julita gård tilldelades ett skifte i väster på 385 hektar som beskrevs på följande sätt: 'Något bergig, ganska stenbunden [mark] samt att skogen genom kolning och svedjande är nästan förrodd och uthuggen, kan dock på somliga ställen finnas lite timmer och fångskog men *mycket ung björkskog finns på svedjelanden* (min kusi-
vering). Övriga fem skiften på sammanlagt 470 hektar var av samma beskaffenhet. Brännan gjorde i hög grad skäl för namnet. Förutom torpens intagor och några utängar var cirka 900 hektar av utmarken präglad av svedjebruk, kolning och annan brandkultur vilket hade lett till att den äldre skogen hade ersatts av ung björkskog. De stora arealerna innebär att det inte var fråga om någon tillfällig verksamhet utan ett ackumulerat resultat av ett kontinuerligt svedjebrukande.

Några smålandskartor

Informationen om svedjor och svedjemark på äldre lantmäterikartor visar hur lantmätaren uppfattade situationen vid karteringstillfället. I

FIGUR 12. Läget för bebyggelserna Målen och Kvarnabo.

flera fall noteras som ovan nämnts, mark som tidigare svedjats som *gammal sved* eller liknande. Det är dock svårt att veta när denna mark svedjades. Nyanlagda svedjor och svedjor som varit i bruk de senaste åren registreras ofta, ibland också mark som bedöms vara lämplig för framtida svedjor. Dynamiken i svedjebruket framgår däremot inte. Det finns undantag. På ett fåtal storskaliga kartor från 1600-talets slut och 1700-talet förekommer mer detaljerade redovisningar av utmarkens svedjor och svedjemark vilket tillsammans med textbeskrivningen ger en bild av både svedjebrukets rotationscykel och dess konsekvenser för vegetation och markanvändning över tid.⁴³

Målen i Ramkvilla socken

I södra delen av Ramkvilla socken ligger en bebyggelse vid namn Målen. Området ligger ovanför högsta kustlinjen, 220 till 255 meter över havet. Vegetationen utgörs idag mest av produktionsskog av gran med inslag av löv. Marken är för övrigt relativt intakt med få tåkter eller sentida anläggningar. I skogen finns på sina ställen nedsjunkna röjningsrösen av "hackerörstyp".

Målen gränsar i norr till byn Nottebäck, i väster till Asa säteri och kyrkby, i söder till Asaryds by och i öster till byn Torp. På 1600-talet följde gränsen mellan Njudungs Västra härad och Norrvidinge härad inte helt gränsbyarnas ägoområden. Detta ledde till osäkerhet om rågångarnas rätta sträckning. Asa by i Norrvidinge härad hade till exempel en äng mellan Hökasjön och Målasjön som sannolikt låg i Västra härad. Under 1600-talet rådde även en tvist mellan Asaryd i Asa socken och Målen löjtnantsboställe i Ramkvilla socken om häradsgränsen och den rätta rågången mellan de två

FIGUR 13. Målen 1691/1705 Jonas Duker och Assar Roman (Lmy 06-ram-2). I det omtvistade området är 15 svedjor utmärkta. Sammanlagt finns det fyra versioner av ovanstående karta som delvis kompletterar varandra.

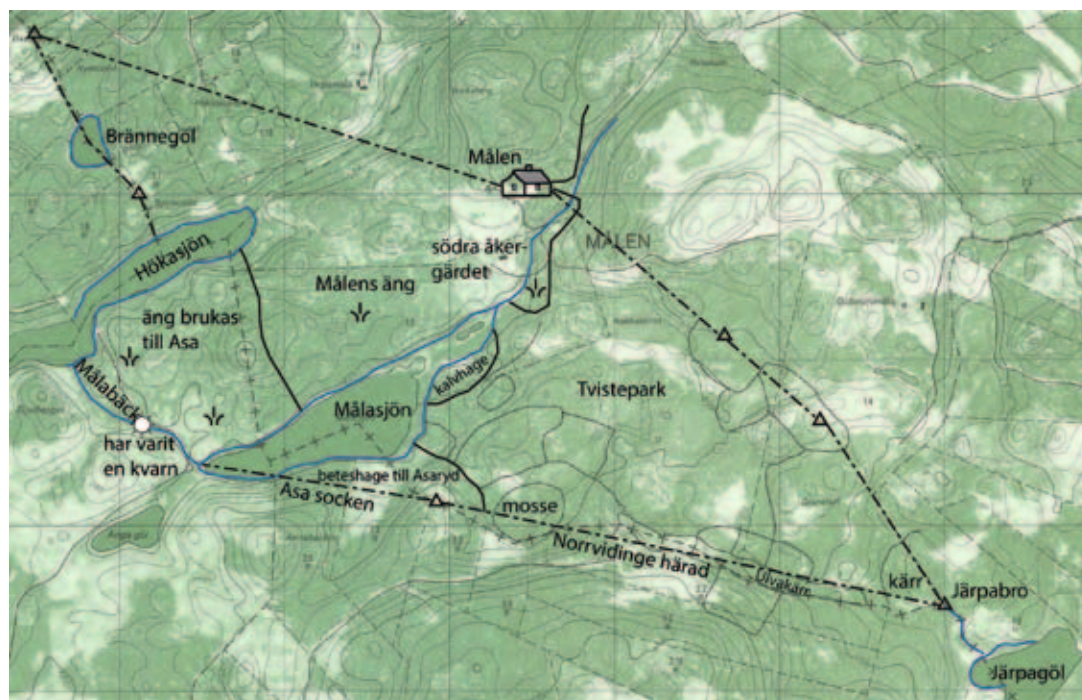
byarna. Oenigheten ledde till att lantmätarna Jonas Duker och Assar Roman på 1690-talet upprättade fyra likartade kartor över Målen för att reda ut situationen.⁴⁴

Twisten gällde ett triangelformat utmarksområde mellan Målasjön och råmärket Järpabro 200 meter nordväst om Järpagöl. Häradsmärket Järpabro var parterna överens om men inte hur gränsen skulle gå därifrån. Inom den relativt begränsade tvisteparken redovisades inte mindre än 15 svedjor. Dessutom kommenterades var och en i textbeskrivningen, vilket gör kartorna till unika källor för att förstå det sydsvenska svedjebruket. Svedjorna kallas omväxlande "svedia" och "fälla".

Målen innehades av löjtnanten Johan Gustaf Stråle men det är tveksamt om han bodde där. I kartans textbeskrivning omtalas flera gången en korporal Pär Nilsson i Målen eller bara Pär i Målen. Det fanns även en Måns i Målen som sannolikt också var soldat. Målen soldater kallades ut

till kriget i Tyskland (möjligen kriget mot Brandenburg 1675–79) men ovanligt nog återvände de till hembygden. Under soldaternas frånvaro hade asarydsborna tagit över en del svedjor vilket skapade konflikter. Även bönder i grannbyn Holmeshult deltog i svedjebränningen. I ett fall överlät Målen en svedja (nr 14) om tre skeppeland till en Johan i Holmeshult som ersättning för oxlega.⁴⁵ (1 tunnland = 6 skeppeland). Även en Måns i Holmeshult hade fått tillstånd av soldaterna i Målen att bruka en svedja (nr 23) som var på fyra skeppeland. I detta fall nämns inget om ersättning.

Det största arbetet verkar ha varit själva huggningen. Pär i Målen sägs ha huggit svedjorna nr 18 och nr 19 och en del av nr 20. Måns i Målen påstås ha huggit fällorna nr 17 och nr 24. Efter huggningen följde avbränning, infredning, sådd och skörd. Endast råg omtalas som gröda. Storleken på svedjorna varierade från ett sjättedels tunnland till tre tunnland (820 till 14 700 kvad-

FIGUR 14. Rektifierat kartöverlägg som bygger på 1690-talets avmätningar av gården Målen. Tvisteparken var cirka 1,5 kilometer lång och en kilometer bred i basen. Området var till största delen utmark. I väster fanns en kalvhage och en ängsremsa mot Målasjön, dessutom låg en mosse och ett myrstråk i söder. De med pricklinje avgränsade ytorna är svedjeland (Ekon. blad 5E 8i, Lmy 06-ram-2). Bearbetning av författaren.

ratmeter). Den noggranna redovisningen talar för att det var svedjorna som var det mest värdefulla i denna utmark.⁴⁶

Genom att svedjorna var utritade på kartorna kan svedjemarken dessutom exakt identifieras rumsligt och uppsökas för jordanalyser och fältundersökningar.

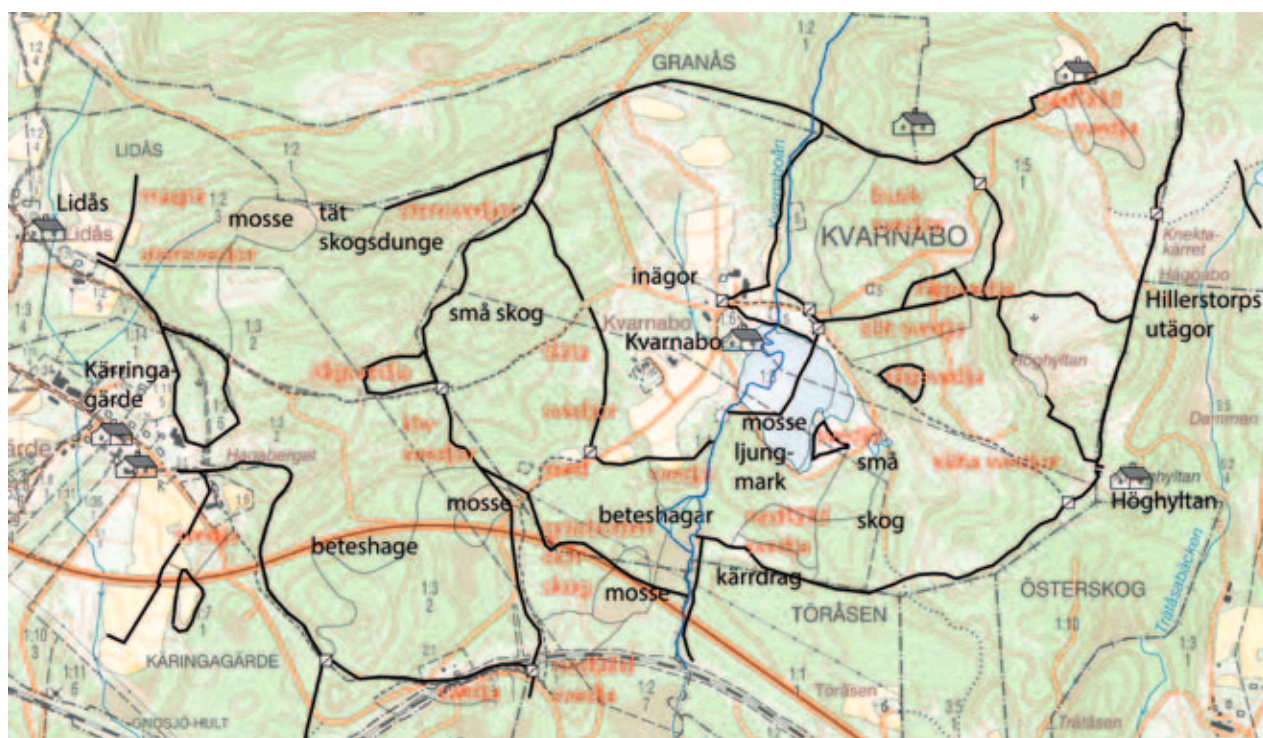
Kvarnabo i Gnosjö socken

År 1797 upprättades en karta över den gemensamma utmarken till bebyggelserna Kärringagärde, Lidås och Kvarnabo i Gnosjö socken (E40-18:2). Syftet med förrättningen var att fördela utmarken mellan byarna och fastställa rågångar. Inägomarken karterades inte, men utmarken avmättes noggrant och ett stort antal delområden beskrevs utifrån bonitet och karaktär. Ansvarig lantmätare var Nils Lindvall men uppmätningen gjordes av Samuel Viridén.⁴⁷

Viridén utmärkte dels områden som "släta svedjor" och "stensvedjor", dels mindre inhägnade

marker som kallades "rågsvedjor". Andra marker karakteriserades som "busksvedjor", "småskog" och "gräsbotten med skog". Även mossar, ljungmarker och utängar redovisades.⁴⁸

Av noteringarna framgår att större delen av utmarken ingick i en svedjebrukscykel, där lantmätaren urskiljer distinkta områden utifrån vegetationens karaktär. Följande steg noteras för svedjorna: år ett "nedfälld svedja" dvs. träden i den blivande svedjan har fällt. År två och tre "rågsvedja" betesfredad med en provisoriskt hägnad och besädd med råg. År fyra till tio "busksvedja" ohägnad och beväxt med buskar. År tio till femton "lövsvedja" beväxt med sly. År femton till tjugo "små skog" beväxt med unga lövträd. År tjugo till trettio "svedja med gräsbotten och skog". Därpå är det dags att börja om med en "nedfälld svedja". Kartan över Kvarnabos utmark blir därmed en bekräftelse på svedjebrukets tjugo- till trettioåriga rotation liknande den som Linné och andra har beskrivit.

FIGUR 15. (Över) Kvarnabo Gnosjö socken 1797. Kartan visar olika stadier av svedjebruk på utmarken (E40-18:2).

FIGUR 16. (Under) Rektifierat kartöverlägg av Kvarnabo-kartan från 1797 på en modern ekonomisk karta vilket underlättar analysen och planerade fältstudier. Bearbetning av författaren.

FIGUR 17. Per Larsson undersöker om en tidigare svedjemark bär spår av odling. Även om kolförekomst kan beläggas. Frågan om svedjebruk gav upphov till röjningsrösen är inte slutligt avgjord.
FOTO: författaren.

Svedjebrukets betydelse för försörjningen

Tack vare att redovisningen i 1620-talets boscaps- och utsädeslängder gjordes på gårdsnivå kunde Lars J Larsson visa att svedjandet i genomsnitt omfattade ett tunnland (4 900 kvm) per brukare och år i flera socknar i nordöstra Småland. Svedjebruket omtalas även i domboksmaterialet och den genomsnittliga avkastningen kan utifrån detta uppskattas till 10:e kornet, dvs. cirka 3 gånger mer än avkastningen från de permanenta åkrarna.⁴⁹ Förmodligen erhöles en stor del av spannmålet i skogs- och mellanbygderna genom svedjebruk. Ordningen mellan grödorna råg och rovor kunde växla, sannolikt beroende på skilda väderförhållanden under olika år. I stort verkar dock det sydsvenska svedjebruket följt ett likartat mönster under lång tid. Med en genomsnittlig avkastning på 10:e kornet hade företeelsen troligen stor betydelse för tillgången på spannmål. Kanske var det svedjebruket som gjorde det möjligt att överleva på de små lågavkastande gårdarna före den agrara revolutionen. Denna fråga måste dock studeras vidare och med ett bredare källmaterial.

Sammanfattande diskussion

De äldre geometriska kartorna visar att svedjebruket under 1600-talets första hälft var vanligt i Uppland, Södermanland, Västmanland, Västergötland, Östergötland och Småland.⁵⁰ Svedjor och svedjemark omtalas dels med kvalitativa omdömen i akternas textbeskrivning (Notarum explicatio) som *ringa*, *till nödortfen*, *god* osv. dels som karttext t.ex. "gammal suedh" (RALösblad:8) och liknande. Endast vissa lantmätare registrerade förekomst av svedjeskog före 1643, trots att Kammararkivets instruktion från april 1634 krävde detta. De flesta akter som omtalar svedjeskog är tillkomna efter Kammararkivets stora instruktion 1643. Mest konsekvent noteras

svedjor och svedjemark mot slutet av 1640-talet i norra Småland samt i centrala och södra Västergötland.⁵¹ Kartmaterialet tillåter därmed kvantitativa beräkningar av svedjandet endast för vissa härader. Ett annat problem är att de flesta uppgifterna kommer från textbeskrivningen medan få svedjor är utritade på kartan. En styrka hos kartorna är dock att lantmätarna gjort sin bedömning efter att personligen besökt respektive bebyggelse.

Omfattningen av det sydsvenska svedjebruket har troligen underskattats både till sin omfattning och dess påverkan av skog och annan vegetation. Svedjebruket förekom i hela Syd- och Mellansverige från medeltiden och framåt. Några geometriska smålandskartor visar att större delen av berörda byars utmarker användes för svedjebruk. Endast, mossar, kärr och berg i dagenmarker var undantagna. Svedjorna var tillfälliga och lades igen efter ett par år samtidigt som nya togs upp. Efter tjugo till trettio år var man tillbaka till ett tidigare svedjeland som då röjdes

och svedjades på nytt. På detta sätt skedde en systematisk och återkommande avbränning av utmarken.

Stor betydelse för vegetationens sammansättning

En konsekvens av det kontinuerliga svedjebruket på byarnas utmarker var att det bör ha varit ovanligt med sammanhängande "gammelskog" i äldre tid i södra och mellersta Sverige. Däremot kan den ha funnits relativt orörda skogar i sparsamt befolkade gränsområden som Tiveden, Kolmården, Hålaveden, Hälleskogen och Långheden. Även om ungskog och sly dominerade på utmarkerna fanns det säkerligen enstaka äldre solitärträd. Det är därför förmodligen riktigare att tala om trädkontinuitet än skogskontinuitet i dessa fall. Områdena mellan älvdalarna norr om Ödmården skiljer sig och präglades långt fram i tiden av storskogar. Det var i framför allt i dessa områden som finska invandrare etablerade huuhtasvedjor från slutet av 1500-talet.

En fråga som återstår att reda ut är om det skapades några röjningsrösen i samband med svedjebruket. Vanligen rensades den brända marken från större träd därefter såddes rågen glest och sopades ner från stenar och block med granruskor eller liknande. I äldre källor förekommer få beskrivningar om att man samlade ihop sten eller att jorden i svedjorna bearbetades med åder, hacka eller på annat sätt.⁵² Utan jordbearbetningar och periodvis öppen jord fryser inte moränens sten till ytan och det är svårt att samla ihop tillräckligt mycket lös ytsten så att det räcker till stenrösen. Mot detta kan anföras att det ofta finns stenrösen på svedjemarken, många är djupt nedsjunkna s.k. hackerör.⁵³ Det rumsliga sambandet behöver dock inte ha ett orsakssamband. (Se vidare Ådel Vestbö-Franzens artikel.)

Trycket på utmarkerna ökade under 1700-talet, vilket avspeglas i en mer restriktiv lagstiftning. Enligt Byggningsbalken i 1734 års lag fick man svedja småskog i åkergården, ängar och beteshagar, d.v.s. i inägomarken men ville man svedja på utmarken skulle de tilltänkta svedjorna först besiktigas av häradstinget. Under 1800-talet fick skogen i sig ett större värde och svedjebruket minskade gradvis samtidigt som skogen

förändrade karaktär. De moderna jordskiftena liksom den agrara revolutionen med bättre redskap, vallodling och växtföljder samt effektivare gödsling ökade dessutom både produktionen och produktiviteten på de permanenta åkrarna. Svedjebruket försvann slutligen helt under 1900-talets början.

Fortsatt forskning behövs

Det finns ett kunskapsunderskott vad gäller svedje- och brandkulturen i södra Sverige, vilket gör det angeläget att beforska och undersöka flera företeelser med tillhörande frågekomplex. Hur gick svedjandet till i detalj? Vilka moment ingick och när utfördes dessa? Vilka varianter fanns? Vilken betydelse hade vädret och hur anpassade man sig till vädersituationen? Vidare, vilka hade rätt att svedja? Vilken arbetsinsats krävdes och hur organiserades arbetet? Vilka förändringar skedde över tid? Ett annat problemkomplex gäller svedjebrukets påverkan på mark och vegetation. Gav svedjebruket upphov till röjningsrösen och åkerformer? Hur påverkades landskapets biologiska innehåll på kort och lång sikt? Slutligen vilken betydelse hade svedjebruket för försörjningen. Hur stor var t.ex. avkastningen jämfört med annan odling och hur stor del av spannmålen kom från svedjebruk?

Förkortningar

- SLL = Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck och Elias Wessén
- bb = byalagsbalken
- DMS = Det medeltida Sverige
- DL = Dalalagen
- GLA = Göteborgs landsarkiv
- HL = Hälsingelagen
- KL = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid
- KSLA = Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien
- LSA = Lantmäteristyrelsens arkiv
- MEL = Magnus Erikssons landslag
- RA = Riksarkivet
- Samlingar plus nr = hänvisning till Ekstrand 1901-1902.
- Samlingar i landtmäteri Första samlingen. Instruktioner och Bref 1628-1699.
- SdmL = Södermannalagen
- UL = Upplandslagen
- VmL = Västmannalagen
- ÖL = Östgötalagen

CLAS TOLLIN är fil. dr i kulturgeografi och docent i agrarhistoria. Antikvarie vid Riksantikvarieämbetet 1979–1986, lektor i Agrarhistoria vid SLU 1999–2012. Har lett projekten *Sveriges äldre geometriska kartor* och *Sveriges yngre geometriska kartor* vid Riksarkivet samt en rad utredningar och studier kring den historiska dimensionen i landskapet. Arbetar f.n. med det sydsvenska småsvedjebuket, allmänningar och kronoparker i Uppland samt Nationalstadsparkens historia från vikingatid till 1700.

clas.tollin@slu.se

Sveriges Lantbruksuniversitet

Institutionen för stad och land

Avd för agrarhistoria

Box 7012

750 07 Uppsala

Noter

- 1 Ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt om det sydsvenska svedjebuket har pågått sedan 2017. Projektet har finansierats av Carl-Göran Adelswärd's stiftelse.
- 2 KL 17, sp. 492 ff.
- 3 Myrdal 1995, s. 6.
- 4 KL 17, sp 491–495. Övergångsformer finns men i stort sett rör det sig om skilda former av svedjebuk.
- 5 Rietz 1862–67: "Göle, n. svedjeland. "Bränna göle". Sdm. (Södertörn, Björkvik). Fsv. gærþi, gærþe, gierþi, n. gårde: ager vel pratum consæptum. VGL ÖGL UL. GL.; fn. gerdi, n.". Även Ståhle 1981, s. 62. En språklig analys av brandkulturens olika termer och deras specifika betydelse vore intressant men ryms inte i denna uppsats.
- 6 Bladh 1995; Broberg 1998 samt där angivna källor.
- 7 "Det svedjande som dominerade i södra och mellersta Sverige under historisk tid fick mindre plats än vad de förtjänade", Myrdal 1995, "Inledningen", s. 11.
- 8 Weimarck 1953; Weimarck 1979; Aronsson 1979.
- 9 Myrdal & Söderberg 1991, s. 355–378, samt där anförda källor.
- 10 Larsson L-O 1996, s. 7–25, 172.
- 11 Larsson Lars J 1980, 1989.
- 12 Vestbö-Franzén 2004, s. 140–152.
- 13 SLL, UL, s. 181; VmL, s. 147; SdmL, s. 121; ÖL, s. 219; DL, s. 52; HL, s. 378; MEL 1350 bb XXVIII § 7. Se även KL 17, sp. 492 ff.
- 14 SDHK 4259.
- 15 Virstorp låg på den stora utmarken Lundby skog, Lundby tillhörde Nydala kloster äldsta gods och donerades till klostret av stormannen Peter (Lars Peterssons ätt) i Njudung (Tollin 1998, s. 48, samt karta, s. 50).
- 16 SDHK 5042.
- 17 SDHK 16890.
- 18 Olaus Magnus 1555, s. 583 f.
- 19 Smålands handlingar 1558 var särskilt utförliga när det gällde utmarksnyttigheter och fiske. Fälleskog omtalas i Skalsnäs och Skärslida i Gårdveka socken samt i Boanäs och Fluxerum i Karlstorps skate. Fälleskog omtalas även i Åkerö i Mörlunda socken och Sevedstorp i Pelarne socken samt Arvidsmåla, Flivik, Gersebo, Hökhult, Imbramåla, Tjustgöl och Älmekärr i Misterhults socken (DMS 4:4).
- 20 Se även Myrdal & Söderberg 1991, s. 362 f.
- 21 SDHK 3272, 3273.
- 22 Rosenberg 1882–83, s. 744 f.
- 23 C4:73, C2:352, C2:353.
- 24 Mörby: 38–39. En sökning på databasen GEORG ger fler träffar.
- 25 Larsson 1980, s. 72 samt där anförda källor.
- 26 Svensson 1981, s. 126.
- 27 *Oeconomia* från 1663, utgiven 1944 av Torsten Lagerstedt. Frälsemannen Schering Rosenhane (1609–1663) var bl.a. diplomat, riksråd och överståthållare i Stockholm. Han ägde flera säterier i Sörmland och skrev handboken *Oeconomia*, som beskriver lantushållning och trädgårdsskötsel samt *Hortus regius* (en kunglig trädgård).
- 28 Beskrivningen avslutas mindre vetenskapligt med en reflektion om hur man kan välja trädslag för förnyringen: "Somliga hålla ock där vid den observationen, att om man brukar björkenäver, att upptända elden med, skall där efter gerna uppväxa björkeskog igen, men brukar man furustickor, så ock samma slags skog växa i stället" (*Oeconomia*, s. 79 f.).
- 29 Linné 2005, s. 384 f., s. 395.
- 30 Weimarck 1979, s. 45–56.
- 31 Databasen GEORG på Riksarkivet innehåller drygt 12 000 storskaliga kartor från 1630- och 1640-talen.
- 32 VI:2-3, V3:178-179. Gustafson 2019, kommande.
- 33 A1, A3, A4, A7, Mörby, Smedby, Sturefors, T1, T5, T6, T7, RA lösblad, Sockenpärm, Svea hovrätt m.fl.
- 34 Börje socken (A4:32, A4:33–34). Ålands socken (A4:147–148). Skogstibble socken (A4:128–129, A4:130–131, A4:134).
- 35 O1, O2, O3, O4, P3, Bogesund, Lönnarp, Främmestad, Torpa, Öresten.
- 36 Myrdal & Söderberg 1991, s. 362 samt not.
- 37 Öresten: 38–39.
- 38 U3:14–15, U3:20, U3:21, U3:24, U3:25, U3:49, U3:69, U3:70–71, U3:73, U3:77, U3:113, U3:125, U3:139–140, U3:143–144, U3:147–148, U3:155–156, U3:159–160.
- 39 C4:49, C4:26.
- 40 G77-23:1, G63-39:1, G63-82:1, G63-97:1.
- 41 Samuel Frigelius (Ekstrand nr 4) var född 1652 i Ydre härad. År 1689 blev han ordinarie lantmätare i Kalmar län, fick avsked 1717 och var död 1727.
- 42 Gottard Vahlström (Ekstrand nr 999) 1731–1790 var prästson från Vendel och kommissionslantmätare i Sörmland 1757–89. Wahlström gjorde en resekarta över Sörmland 1765.
- 43 Kartorna med denna unika information har tagits fram av Ådel Vestbö-Franzén som gått igenom praktiskt alla geometriska kartor i Jönköpings län.
- 44 Lmy 06-ram-2, (två kartor), 07-asa-4, koncept och LSA F9-4:1, renovation.

- 45 Oxlega, dvs. uppfödning, skötsel av nötkreatur för någon annans räkning.
- 46 Målen vann striden om utmarken och på 1780-talet följde bygränsen i stort sätt den södra rågången (F9-4:2). Den raka rågången hade dock blivit mer krokig eftersom den anpassades efter de uppkomna gärdesgårdarna. Senare rätades rågången åter ut vid Målens laga skifte omkring 1920 (LSA E94-23:2).
- 47 Nils Lindvall (Ekstrand nr 1579). Viridén (Ekstrand nr 138) var prästson från Rogslösa, född 1766 och tog examen 1793. Han var senare verksam i Östergötland och Dalarna och dog 1812.
- 48 Viridéns termer *slätsvedja* och *stensvedja* avspeglar sannolikt markens karaktär.
- 49 Larsson 1980, s. 66 f. och s. 71. Myrdal & Söderberg anger ett betydligt lägre korntal enligt 1500-talets kungsgårdsräkenskaper (Myrdal & Söderberg 1991, s. 374 f.)
- 50 Sökningen i GEORG på termerna *suedh**, *sueedh**, *sviedie**, *svedie**, *swae**, *fälle** och *giöle** ger 235 resultat. Asterisken innebär att sökningen fångar upp sammansättningar som *svadieskog*, *svidiefall* osv.
- 51 Sturefors, E1, E2, E3, E4, G4, LMMY-Jönköping, Nya Bergkvara och Södermøre.
- 52 Weimarck menar att det under Svedjebrukets sista tid förekom en viss jordbearbetning i samband med potatisodling på svedjorna (Weimarck 1979, s. 41 ff.).
- 53 Leif Gren tog upp relationen mellan brandkultur och hackerör 1995 utan att ge något definitivt svar (Gren 1995). Per Lagerås har studerat röjningsröseområdena utifrån pollen- och vedartsanalyser (Lagerås 1996, s. 7 samt där anförd litteratur). Mer i förbifarten refererar han till Granström och Engelmärk som menar att svedjandet var en anpassning till granskogens etablering (Lagerås 1997, s. 128).

Käll- och litteraturförteckning

Nätbaserade källor

Arkivsök, Historiska kartor, nätupplaga Lantmäteriet, www.lm.se
Databasen GEORG www.riksarkivet.se/geometrisk

Otryckta källor

Lantmäteristyrelsens arkiv förvaras numera i Riksarkivets lokaler i Arninge. Aktsignum enligt: LSA A99-1:14 (län, socken – jordregisterenhet: karta i kronologisk följd) samt Geometrisk jordböcker enligt mönstret: A1:42 där littera A är länsbokstaven (Uppland) och efter kolon sidnumret i volymen.
Äldre kartvolymen eller kartsamlingar utanför LSA benämns istället med det namn de har i respektive arkiv, till exempel *Nya Bergkvara* som finns på Riksarkivet och den geometriska jordeboken *Torpa* som finns på Göteborgs landsarkiv (GLA).

Tryckta källor och litteratur

Aronsson, Mårten 1979. "Slätter- och betesmark i det äldre odlingslandskapet", i *Odlingslandskap och livsform. Bygd och natur*, årsbok.

Berg, Gösta 1972 "Svedjebruk" i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* band 17. Allhems förlag.

Bladh, Gabriel 1995. "Domboksmaterial från 1600-talet om finskt svedjebruk i Värmland", i Bo Larsson (red.), *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. Nordiska museets förlag.

Broberg, Richard 1988. *Finsk invandring till mellersta Sverige: En översikt från medeltiden till 1600-talets slut*. Skrifter utgivna av föreningen för värmlandslitteratur 7. Karlstad.

Det medeltida Sverige 4:4. Aspeländ, Sevede och Tuna län. Red. Roger Axelsson och Sigurd Rahmqvist. Riksantikvarieämbetet 1999.

Ekstrand, Viktor 1896-1903. *Svenska Landtmätare 1628-1900*. Umeå och Uppsala.

Ekstrand, Viktor 1901-1902. *Samlingar i landtmäteri. Första samlingen, Instruktioner och Bref 1628-1699*.

Gren, Leif 1995. "Bronsålderns hackerörsområden och användningen av eld", i Bo Larsson (red.), *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. Nordiska museets förlag.

Gustafson, Gunvor 2019. "Skogsfinnen, kartan och landskapet" (kommande).

Lagerås, Per 1996. *Farming and forest dynamics in an agricultural marginal area of southern Sweden, 5000 BC to present: A palynological study and Lake Avegöl in the Småland Uplands*. Lund.

Lagerås, Per 1997. "Den sydsvenska skogens historia och hur den formats av människan och hennes husdjur", i Lars Östlund (red.), *Människan och Skogen*. Nordiska museets förlag.

Larsson, Bo (red.) 1995. *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. Nordiska museets förlag.

Larsson, Lars J 1980. "Svedjebruket i Småland", i *Stenen – följeslagaren. Kronobergsboken 1979-80*. Kronobergs läns hembygdsförbund.

Larsson, Lars J 1989. "Svedjebruk i Varend och Sunnerbo", i *Skogen och smålänningen: Kring skogsmarkens roll i förindustriell tid*. Historiska föreningens i Kronobergs län skriftserie 6.

Larsson, Lars-Olof 1996. "Skogsmarkens ökade exploatering under tidig modern historia", i Britt Liljevall (red.), *Tjära, barkbröd och vildhonung: Utmarkens människor och mångsidiga resurser*. Nordiska museets förlag.

von Linné, Carl [1749] 2005. *Skånska Resan*. Natur och Kultur.

Magnus Erikssons Landslag. I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck & Elias Wessén 1962.

Myrdal, Janken 1995. "Inledning", i Bo Larsson (red.), *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. Nordiska museets förlag.

Myrdal, Janken & Söderberg, Johan 1991. *Kontinuitetens Dynamik: Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Almqvist & Wiksell International. Stockholm.

Olaus Magnus [1555], 2001. *Historia om de nordiska folken*. Gidlunds.

Rietz, Johan Ernst 1862-67. *Svenskt dialektlexikon: Ordbok öfver svenska allmogespråket*.

Rosenberg, Carl Martin 1882-83. *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige*. A.V. Carlsons förlag.

Rosenhane, Schering [1663] 1944. *Oeconomia*. Utg. av Torsten Lagerstedt. Sörmländska handlingar nr 9.

Schnell, Ivar 1955. *Sörmländskt jordbruk*. Sörmländska Lantmännens Centralförening.
 Ståhle, Carl Ivar 1981. "Ortnamn och bebyggelse", i *Vingåkersboken II*. Utg. av Vingåkers hembygdsförening.
 Weimarck, Gunhild 1953. *Studier över landskapets förändring inom Lönsboda, Örkened socken, nordöstra Skåne*. Lund.

Weimarck, Gunhild 1979. "Svedjebruket i södra Sverige", i *Odlingslandskap och livsform. Bygd och Natur*, årsbok.
 Vestbö-Franzén, Ådel 2004. *Råg och Rön. Om mat, människor och landskapsförändringar i norra Småland, ca 1550-1700*. Jönköpings läns museum.
 Åvall, Peter 1935. *Betna sockens beskrivning*. Med förord av Ivar Schnell. Södermanlands hembygdsförbund.

Swidden cultivation in Southern and Central Sweden before the Agrarian Revolution, focusing on the early modern period

By Clas Tollin

Summary

The broad term *fire culture* covers a wide spectrum of practices that use fire in agrarian contexts. Gösta Berg distinguishes between *svedjning* and *svedjebruk*. The general term *svedjning* includes clearing woodland and bushes, for example. *Svedjebruk* – or swidden cultivation – is defined as “burning woodland in order to grow cereals for a short period”. The technique is also called *rågsvedja* (from *råg*, the Swedish for “rye”).

Swidden cultivation distinguishes between large-scale *gransvedja* (also called *huuhtasvedja*) and small-scale *kaskisvedja*. (*Gransvedja* derives from *gran*, the Swedish for “spruce”; *kaskisvedja* comes from *kaske*, an old Finnish word for “birch”.) The *huuhta* technique, associated with swidden cultivation in Savolax and Karelia, was introduced by 16th- and 17th-century Finnish settlers in Swedish counties including Värmland, Hälsingland, Medelpad and Ångermanland. In parallel with this, and much earlier too, small-scale swiddening was practised across much of the Svealand and Götaland regions.

The prevalence of swidden cultivation in Southern Sweden has probably been underes-

timated, both in terms of its scale and effects on woodland and other vegetation. Regional legislation and early cadastral maps show that swidden was carried out across Southern and Central Sweden from the Middle Ages onwards. A swidden was temporary; vegetation regenerated within a couple of years, and new plots were continually exploited. Twenty or thirty years later would see a return to the initial plot, which would be cleared and burned once more. The practice entailed a systematic, recurrent burning of outfields. In the past, one consequence of this repeated swiddening of village outfields would have been a dearth of contiguous ancient woodland in Southern and Central Sweden.

A swidden yielded roughly three times that of a permanent field. Cereals from wooded and semi-wooded areas would have been produced mostly by swidden cultivation, and the technique was probably vital for agricultural production. Swiddening may have been the key to survival for small, low-yield farms before the Agrarian Revolution. However, this question needs further study, drawing on more comprehensive source materials.

Keywords: Slash-and-burn, rye-swidden, large scale maps, wood and grazing land, early modern period.

Græsplænen gennem 100 år i Danmark

– samfundsværdi og dyrkningskultur

af Torben Dam

”Græs samler, grus skiller.” Sådan skrev lektor og landskabsarkitekt Georg Georgsen i 1925,¹ da han sammenfattede dansk havekunst fra 1915–1925, som ”Græshaven” over for en international offentlighed i Paris. De sidste hundrede års græs og græsplæner er en spændende og righoldig kilde til at forstå vilkårene for livet i boligen. Hverdagens græsplæne rummer spændende landskabsarkitektur, markante udsagn og stærke følelser. I løbet af de sidste hundrede år har mennesker været aktive og medvirkende, eller passivt iagttagende, i deres forhold til græs, og rummet signalerer, om mennesker rekreerer sig indadvendt eller om de er åbne og udadvendte. Det er afgørende, når vi refererer historisk med henblik på at bruge vores viden i fremtiden.

I tidligere numre af *Bebyggelseshistorisk tidskrift* (BHT 75/2018) tegner Joakim Seiler et historisk billede af græspleje før og efter græsklipperen og konstaterer spændende facetter af det gamle håndværk med slåning med le.² Ignatieva m.fl. trækker tilsvarende i samme nummer et langt historisk perspektiv om græs både etymologisk og havekunstnerisk med en grundig gennemgang af international litteratur om græs og græsplæner. Ignatieva m.fl. har fokus på fællesnævneren i forståelse af græsplænen (grasmätta). Den lange historiske sammenbinding og det interessante kvantitative fokus får imidlertid ikke hverken den arkitektoniske stræben eller tolkningen af menneskers aktive medvirken og passive iagttagelse med. Derved svækkes diskussionen om fremtiden. I en anden artikel om

græsplænen som socialt og kulturelt fænomen i Sverige sætter Ignatieva m.fl.³ areal på to perioders svenske boligbebyggelser og interviewer beboere om deres syn på og vurdering af sociale aktiviteter i boligbebyggelserne. Græsarealerne fordeler sig fra 17,7 % til 47,7% med et gennemsnit på 24,8 %.⁴ Der er tale meget store græsarealer, der er planlagt og anlagt i perioden efter Stockholms parkchef Holger Blom formulerede et firepunktsparkprogram: “1) The park relieves the city; 2) The park provides space for outdoor recreation; 3) The park offers space for public gatherings; 4) The park preserves nature and culture”⁵. Græsarealer spiller en stor rolle i dette program, og denne landskabsarkitektoniske stræben må med, når fremtiden skal diskuteres. Fremtiden skal også have forståelse for og begrundelser for ændringer og forandringer, som også Stockholms parkchef formulerede det i 1940’erne.

Denne artikel undersøger græsplænen⁶ i Danmark fra 1915 til i dag. Undersøgelsen fastholder og fortolker græs ud fra en række danske udsagn og landskabsarkitektoniske værker, der fordeler sig over de sidste hundrede år. Eksemplerne er udvalgt, fordi de i samtidige danske tidsskrifter og bøger fremhæver græsplænen på godt og ondt.⁷ Artiklen behandler udvalgte eksempler i tidsmæssig rækkefølge med øje for internationale strømninger. Læsning og fortolkning af landskabsarkitektoniske værker sker med et hermeneutisk udgangspunkt, hvor fremstillerens intentioner, værkets udsagn og betragterens iagttagelse, udlægning og tolkning⁸ udgør undersøgelsen.

Havekunst er traditionelt opdelt i perioder. Den kunsthistoriske praksis er almindelig brugt inden for havekunsten – især i forhold til en fjern fortid, og når det gælder om at skabe et hurtigt overblik. Opdeling og perioder kategoriserer komposition og materialeanvendelse i én lang tidslinje med betegnelser som romersk, maurisk, renæssance, barok, romantisk, klassicistisk, modernistisk og postmodernistisk. Kronologien og betegnelser er sket med udgangspunkt i en stor geografisk spredning i arnestedet eller knudepunktet for den havekunstneriske periode. Den geografiske spredning rummer store klimamæssige og landskabelige forskelle, hvilket har betydning for tolkningen af de internationale referencer. De europæiske vestlige og nordlige regioners ekstensive landbrugsarealer har et græsdekke terræn med rigelig og jævnlig nedbør. Græsningslandskaber blev i England til græsplæner i 1600-tallet og i den franske barok fra 1700-tallet indgik klippet græs.⁹ Græsplænenes havekunstneriske betydning er f.eks. belyst i Aros-udstillingen “The Garden – End of Times, Beginning of Times”¹⁰ og i Ignatieva m.fl. 2018.

I starten af perioden fra 1915 til ca. 1960 talte man om havekunst og havearkitekter. I 1960'erne blev begrebet landskabsarkitekt introduceret i stedet for havearkitekt, bl.a. fordi arbejdsfeltet og fokus rakte langt ud over haven, og fordi landskabsarkitekt samtidig var en international betegnelse. Som konsekvens af ændringerne er havekunst og landskabsarkitektur efterhånden blevet synonyme for det artefakt, som professionen frembringer, hvilket også gælder i denne artikel.

Formålet med nærværende undersøgelse af den danske græsplæne gennem hundrede år er at forstå græsplænenes rolle i de udvalgte eksempler og generelt i et internationalt perspektiv. Det er også formålet at udforske og diskutere græsplænen i forhold til de mennesker, der er brugere, haveejere, beboere og borgere. Endelig er det formålet at finde ud af, hvilken betydning det har for fremtidens græsplæne.

Den kommende have – G.N. Brandt

Den betydningsfulde danske landskabsarkitekt G.N. Brandts program for den moderne have,

som blev publiceret i 1930 i det tyske arkitektur-tidsskrift *Wasmuths Monatshefte*, sætter specifikt græsplænen i fokus. Programmet udspringer i en læsning af de menneskelige konsekvenser af byudvikling, teknologi og den moderne bygningsarkitektur.

G.N. Brandt skriver: ”Bolighaven kommer gradvist i kraft af nye sociale livsformer, der udkrystaliserer sig fra nutidens mange formudtryk. Den kommende have bliver en modvægt til ’sten, træ og jern’, som præger den moderne storby. Det fremtidige bymenneske vil med en vis længsel forlange, at haven bliver helt grøn. Da næste generation vil føre et dobbeltliv, et gråt byliv og et grønt haveliv, må den kommende have være 100 procent grøn. Når haven virkelig er modvægt til bylivet, er den ikke bare grøn, så udelukker og afskærmer den også verden udenfor. Disse fordringer for det lille (have)rum og med en beskedent økonomi er en meget svær opgave for den moderne havearkitekt.”¹¹

Det grønne og det programmatisk har hovedvægt. Græsplænen, hække og buskbeplantninger er ikke nye komponenter, men fokus flytter sig, og komponenterne får en ny rolle og tjener et formål. G.N. Brandt erstatter 25 procent af arealet¹², der tidligere er brugt til grusstier og fliser med græs, og dermed bliver havestier, fliser og terrasser indirekte kritiseret og nedprioriteret.

Det er ikke kun skift af materiale, men også sanselighed i forhold til rumfølelse og natur i form af blomstrende Bellis (tusindfryd), der opfylder det grønne program. ”Det grønne haveliv” er indadvendt, mens man i Tyskland¹³ og USA¹⁴ argumenterer for åbne forhaver med fuldt indblik, men også for en mere privat og lukket baghave.

G.N. Brandt skriver ”En 18 meter lang og 8 meter bred have er for eksempel 100 procent grøn, ingen antydning af stier, kun græsplæne, der ikke bliver klippet hver dag, så tusindfryd roligt kan blomstre, og der er afskærmning mod naboerne. Med denne havetype opstår der en særlig rumfølelse, der henviser til en æstetisk haveværdi – en evig værdi, som den kommende have ikke frasiger sig.”¹⁵

Et par år før skrev G.N. Brandt: ”Havens Brug-

barhed er egentlig helt bestemt af Hvile- og Siddepladsernes Værdi. Her vil Græsset spille en Rolle. Et virkeligt Haveliv lader sig ikke leve paa knirkende Grus, kun ved at færdes og hvile paa Græsset kommer man i den rette Kontakt med Naturen ... Plænen skal ikke være begrænset saa den ligner et Tæppe eller en Sengeforlægger, men den skal være Havens Bund.”¹⁶

Et besøg i en tilfældig privat dansk have i 2019 viser, hvor effektivt G.N. Brandts program for den moderne have var. Rigtig mange haver har i dag stadig hække og buske til at skærme indkig fra naboer og en stor central græsplæne, hvor bellis er en af de accepterede blomster i græsplænen. Havens terapeutiske modbillede til bylivet, som G.N. Brandt tegnede det, er i dag blevet mere hverdagsagtigt, og mange haveejere fokuserer mere på de negative og rutineprægede sider, f.eks. det fysiske arbejde med at opretholde havens udtryk – græsklipningen.

Nogle år inden *Der kommende Garten* havde danske havearkitekter med bl.a. G.N. Brandt i tiden op til en international kunstindustriudstilling i Paris i 1925 samlet en række danske eksempler på havekunst 1915–1925. Overskriften på karakteristikken fra de danske havearkitekter var *Græshaven*, og fokus var en diskussion og erstatning af nogle af klassicismens formelle træk, bl.a. bruger Georg Georgsen en amerikansk reference, hvor en græsplæne spænder ud på hele fladen foran et hus¹⁷ på græsplænen havearkitektoniske rolle¹⁸. G.N. Brandt bruger allerede titlen ”Den kommende have” i 1927 i både *Die Gartenkunst*¹⁹, og i det danske *Havekunst*²⁰. G.N. Brandt var i 1930 i *Wasmuth Monatshefte* ene om at relatere græsplænen til sin samtids sociale og kulturelle udvikling og udfordringer, og de to tidligere artikler i 1927 når ikke en tilsvarende programæssig klarhed. Programmet for den moderne have må også have været nyt og måske også kontroversielt i Tyskland²¹. På siderne inden ”forklarer” en af de tyske redaktører den tyske læserskare, hvordan G.N. Brandt skal forstås,²² og det kan have relation til den tyske diskussion om åbne forhaver og en ret indgående kritik af bl.a. Bruno Tauts hus og have.²³

Græshaven – gjort rigere ved et mønster

Der går 20-25 år før græsplænen igen får opmærksomhed i bøger og tidsskrifter²⁴ – også internationalt, måske spiller 2. verdenskrig ind på flere måder. Efter krigen var Europa i en slags choktilstand. Professor og landskabsarkitekt Malene Hauxner karakteriserer det nye danske fokus med internationalisering og udadvendthed i kunstneriske referencer med Nordamerika som inspirationskilde.²⁵ Rationalisering og dårlig samfundsøkonomi i Danmark betød, at der var få og små bygge- og anlægsopgaver. En haveudstilling i 1955 med 17 små haver på ca. 100 m² hver i Det Kongelige Haveselskabs Have på Frederiksberg Runddel blev stedet, hvor en ny generation havearkitekter endelig fik muligheden for at formulere sig med græs som vigtig komponent.

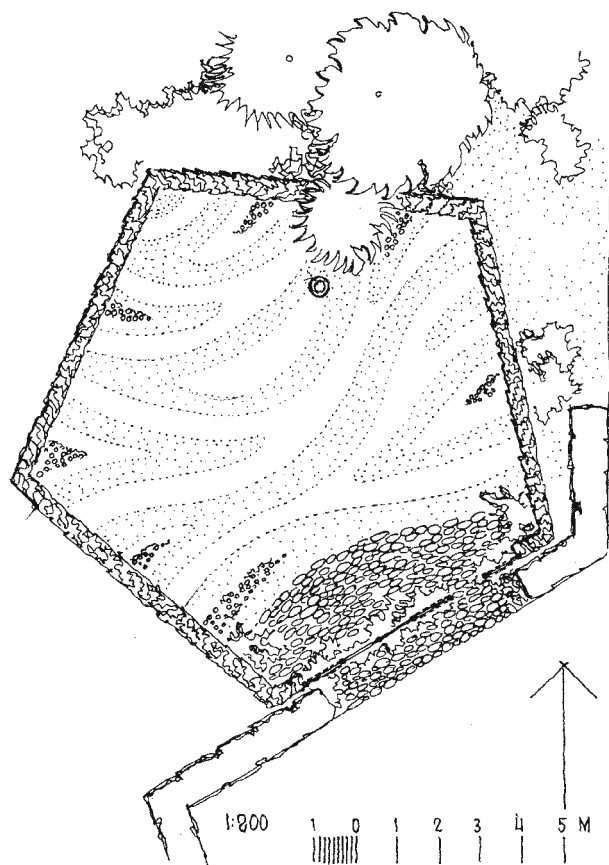
Havearkitekt Morten Klint brugte sin viden om græsplænen frøblandinger på en overraskende måde, idet han separerede hver græsart for sig. Hensigten var, at forskelle i bladfarve og bladform mellem to græsarter gav græsplænen et diskret mønster. Georg Boye introducerede Morten Klints have i tidsskriftet *Havekunst*: ”en flade gjort rigere ved et mønster. Men her er dette søgt frembragt alene ved brug af to græsarter, hvis bladfarve repræsenterer to nuancer af det grønne.”²⁶ G. Boye henviser dermed til en international tendens med at skabe mønstre. Det specielle ved denne artikels eksempler er, at mønstret opstår ved dyrkning af græs, mens der findes mange andre eksempler på mønstre opstået med befæstelser og græs eller alene på befæstelser. Ser man nærmere på Morten Klints plan for den femkantede have, ”Græshaven”, så er det afskærmede grønne rum, som G.N. Brandt omtalte i 1930, stadig centralt i værket, mens græsmønstret markeret med priksignatur er nyt, dristigt og legende, i den forstand at viden om græsarterne blev brugt som et bevidst æstetisk greb.

FIGUR 1. *Det moderne gennembrud i havekunsten. Græsplænen var midlet til at dyrke et udendørs liv med solbadning.* FRA: Stephensen 2007, s. 120. FOTO: G.N. Brandt.

Det dristige og legende bestod i, at græsplænen fik et mønster alene dannet af de to græsarter rajgræs og rødsvingel: rajgræs vokser hurtigere og bliver højere end rødsvingel, bladfarve og bladform er også forskellig. Det betød, at mønstret i dagene efter græsklipningen var mest synligt. Græsklipning udligner højdeforskellen, og et nyt loop starter forfra indtil næste klipning.

Havearkitekt Niels Ulrichsen arbejdede på en anden måde med farveforskellen. I en have i Virum²⁷ brugte han den blålige krybhvene og den friskgrønne rødsvingel. Samtidig var de rhombeformede felter kantet med en teglklinke, hvilket også hjalp til at skelne felterne. Denne leg med diskrete mønstre, der byggede på en stor viden om græs, har også eksempler fra det amerikanske kontinent, hvor Burle Marx og J. Hargreaves²⁸ begge står for græsplæner med mønstre.

Mønsterlegene i 1950'erne forandrede ikke græsplænen eller dens rolle i den private danske have væsentligt, men de viste, at forandring kan ske, når vilkårene, viden, nysgerrighed og vilje er til stede. Fornylsen nuancerede og legede inden for rammen af G.N. Brandts 25 år gamle koncept med græsplænen i centrum og afskærmning mod naboerne. I 2019, hvor vi kun kan købe græsfrøblandinger med mange græsarter og sorter, som sikrer et ensartet produkt, kan man kun glæde sig over 1950'ernes virtuose leg med materialet. Måske kunne nutidens havejer få en ekstra adspredelse i den ugentlige græsklipning, hvis klipningen lod mønstre opstå og forsvinde i samme takt som intervallerne mellem klipning.

De danske havearkitekters fokus på Græshaven i 1925 og G.N. Brandts tanker om den kommende have fra 1930 lod sig overføre til de første almennyttige boligbebyggelser som f.eks. Blidah Park i Hellerup og Lundevænge i Ryvangen i København,²⁹ og udviklingen fortsatte i 1940'erne også i f.eks. Bredahlsparke i Hvidovre og Søndergård Park i Bagsværd. C. Th. Sørensen henviste i 1930'erne til landbrugslandskabet halvkulturelle blomsterenge,³⁰ som man også gjorde inden Stockholmtraditionen.

Montagebyggeriets græsareal – opskaleret

Mens der midt i 1950'erne blev fintunet på mønstre i græsset i privathaven, arbejdede man i det nyoprettede boligministerium med utraditionelt byggeri i form af elementbyggeri for at tilfredsstille boligmanglen og for at rationalisere en ressourcekrævende byggetradition. Samme udvikling skete overalt i den vestlige verden – der manglede boliger, og antallet af boligenheder steg, så boligområderne blev større.³¹ Antallet af boliger i en bebyggelse steg typisk fra 100–300 til

FIGUR 2. Græshaven af Landskabsarkitekt Morten Klint på haveudstilling i Det kgl. Haveselskabets Have i 1955. Landskabsarkitekt Georg Boye skriver i *Havekunst*: "En flade gjort rigere ved et mønster. Men her er dette søgt frembragt alene ved brug af to græsarter, hvis bladfarve repræsenterer to nuancer af det grønne." FRA: Boye 1955, s. 55.

FIGUR 3. Rækkehusene i Virum, rombemønster skabt af græsarterne den blålige krybhvene og den grønne rødsvingel. KILDE: Langkilde 1956, s. 74-77.

1000-3000.³² Græsplænen voksede også, og den fjernede sig samtidig fra G.N. Brandts program for den moderne have, fordi landskabsarkitekterne også medvirkede i fortolkningen af stordrift og rationelle metoder. Det 100 procent grønne og afskærmningen mod naboen forsvandt.

Allerede i 1960 vedtog Statsminister Viggo Kampmans første regering et montagecirkulære, som havde en incitamentsstruktur, der begunstige montagebyggeri med mange boligenheder.

Reaktionen udeblev ikke. Med henvisning til G.N. Brandt's "vinding" 30 år tidligere, blev

de store øde græsplæner symbol for en kritik af modernismens industrialiserede form med store enheder:

Erik Mygind skriver i 1964 i *Havekunst*: "Der er skabt en international boligparkstil, rendyrket kedsomhed, som man ikke kan slippe af med, fordi græslandskabet, der for 30 år siden var en vinding, nu er blevet en norm. I dag er der græs alle vegne, fordi det er billigt – det kan bruges til at skjule, at man intet gider lave."³³ Og Ib Asger Olsen skriver i *Parkpolitik – boligområderne, byerne og det åbne land* fra 1984 om samme

FIGUR 4. *Garden for Inocente Palacios, Caracas, Venezuela af Roberto Burle Marx 1957. FRA: Kässler 1964, s. 53.*

situation: "Områdernes størrelse og deres anonyme udtryk har bevirket en stor fremmedgørelse overfor miljøet, der enten giver sig udslag i hærværk eller ligegyldighed". Han fortsætter: "En forandring og udvikling af friarealerne, således at beboerne kan tage dem i besiddelse, er vigtig for at nedbryde fremmedgørelsen i de store bebyggelser."³⁴

Ib Asger Olsen henviser til en af G.N. Brandts hovedidéer om at tage haven i besiddelse og vil løse fremmedgørelsen fra de store anonyme græsarealer på samme måde som i Brandts vilahave. Malene Hauxner formulerer løsningen på kritikken af "kantklipningsdillen" og den "gudeløse lige linje" fra 1970'erne sådan: "Midlet var hjemmehørende planter og udskiftning af den rette linje med den bugtede i begge dimensioner, lodret som vandret, i plan og i snit. Naturpræg blev et af redskaberne til revisionen af modernismen."³⁵

Græsplænen blev synonym med det frem-

medgjorte forstadsmiljø, og hvor G.N. Brandt kunne tolke "den rette kontakt med Naturen ved at færdes og hvile paa Græsset" skal der i 1970'erne mere til: "naturpræg og beboernes aktive medvirken" skal fjerne den fremmedgørelse, som græsplænen i montagebyggeriet var blevet et symbol på.

Græsplænen blev et tegn på det menneskefjendske og fremmedgørende i de store industrialiserede boligbyggerier. I parcelhushaven, der samtidig voksede i udbredelse og antal, bar græsplænen ikke på samme negative betydning. Her var det i stedet ligusterhækken, der blev symbol for livet i forstaden, hvor ligusterfascist var skældsordet. Kritikken af de store øde græsplæner, som nogle også kaldte græsørkener, viste, at der var en grænse for, hvordan græsplænen alene kan tilfredsstille funktionalitet og brugbarhed i menneskers rekreative fritid. Den viste også, at beboerne havde behov for rumlig variation, og at righoldige funktionelle mulighe-

FIGUR 5. Forsiden af et hæfte, der fortæller om Ballerupplanen fra juli 1962 med et foto, som boligselskabet mener repræsenterer stedet. Det menneskelige rum, som var G.N. Brandts program, er erstattet af en stor rationel græsflade. FRA: Høegbro 1962.

Grønsvær – i farvefjersynets optik

Fodbold TV er yderligere et fænomen og et udsagn, der illustrerer forandring og betydning i den folkelige opfattelse af græs, og samtidig ændrer græs karakter fra en tradition til en teknologi.

I fodbold triller og hopper bolden på græsbanen, når spillerne overfører kraft til dens bevægelse ved at sparke eller "heade" til bolden. Det vigtigste for fodboldspillet er, at bolden opfører sig forudsigeligt på banen. Da Tipslør-dag i Danmarks Radio startede i 1969 kunne

der afhang mere af udendørs rum end af selve fladen. Græsplænen kan bære på en positiv eller en negativ værdi for forskellige grupper af borgere og beboere. Reaktionen er bestemt af grupper og generationers syn, snarere end at græsplænen har én universel iboende værdi.

FIGUR 6. Nørrebroparken i København i 2006. Steen A. Høyers forslag fra 2004 til en fornyelse af parken lokkede beboerne ud i parken, og de slår sig nu ned på græsplænen i modsætning til tidligere. Græsplænen er den samme som tidligere, men arealernes størrelse og den rumlige disponering med træerækker og lave jordvolde har fuldstændig forandret opfattelsen og brugen af Nørrebroparken. FOTO: forfatteren.

FIGUR 7. Fodboldens grønne græstæppe blev i 1980'erne sammen med golfgreens og fairways referencerammen for et grønt tæt græstæppe. FOTO: forfatteren 2012.

man efterår, vinter og forår følge primært engelsk fodbold på sort/hvid tv.³⁶ I det regnfulde britiske klima spillede man hver lørdag vinteren igennem, også selv om græsplantens rødder stopper væksten, når jordtemperaturen er under 6 grader. På en sort/hvid tv-skærm har jord og græs næsten den samme grå nuance, og derfor var det vigtigste, at banen var jævn og uden vandpytter. I løbet af 1970'erne begyndte man at transmittere Tipslørdag i farver, og forskellen på det grønne græs og den brune jord blev mere iøjefaldende. Samtidig ændrede den voksende professionalisering af sporten de økonomiske vilkår. Lave seertal og aflysninger kunne ødelægge økonomien, og her spillede græsset en vigtig rolle. Idealet blev en tæt grøn græsboldplæne, der ved kampstart fremstod grøn og tætklippet med et sirligt mønster frembragt af små tromler på klippemaskinen. Indenfor kun ti år blev jord og mudder derfor forvandlet til det grønneste græs.

Fodboldens prestige og udbredelse i 1980'erne gav sammen med fodboldjournalistikens kommentatorsprog græsset en ny rolle og betydning. Når kameraet panorerede over fodboldstadions mønstrede tæppe, beskrev kommentatoren næsten salvesfuldt græsplænen som "grønsvær" og "græstæppe". Omtalen blev indbegrebet af forventningsfuld venten inden en kamp.

For græsindustrien blev sportens krav til græsplænen grundlaget for næsten al udvikling af græssorter og -teknologi i den periode. En teknologi og viden som hverdagens græsarealer måtte tilpasse sig i en mindre intensiv og noget udvandet udgave.

Ud over ansatte gartnere og "groundsmen" havde kun få haveejere energi og ressourcer til at leve op til idealerne fra sportens verden, gentaget kamp efter kamp af tv's kommentatorer. De fleste andre måtte erkende, at man kun havde den næstbedste græsplæne. Den perfekte

FIGUR 8. Planter henviser til strandenge påvirket af havets salt. Et orange signalnet understreger det konstruerede på en tidligere industrigrunds parkeringsplads. Fredericia C – et midlertidigt byudviklingsprojekt af SLA-Arkitekter. FOTO: forfatteren.

idealgræsplæne fra sportens verden forstærkede tristessen ved ugentlig græsklipning. Med fodboldtransmissionen blev græsplænen en rekvisit og tilskueren passiv. På den måde lagde farvefjersynets optik yderligere en dæmper på almindelige menneskers glæde ved græsplænen, og G.N. Brandts og dansk landskabsarkitekturs modernistiske idé om et modspil til det "grå byliv" og om aktiv medvirken i haven blev udvandet.

Supernatur – konstrueret og henvisende

Reaktionen på boligområdernes store åbne og øde græsarealer og fodbold-tv's fremhævelse af den "perfekte" græsplæne resulterede allerede i 1980'erne i en fokus på naturpræg. Samtidig havde teknologi fået en central rolle på fodboldstadions og golfbaner. Supernatur kombinerer på en måde de to tendenser. Supernatur drejer sig ikke så meget om at designe objekter som

om at sætte komponenter sammen i bevægelige systemer i et netværk af interaktioner.³⁷ I Fredericia på et tidligere industrianlæg på havnen lancerede projektet *Fredericia C* i 2010 en midlertidig park, hvor SLA-arkitekters forslag viste det fineste eksempel på en saltpåvirket eng. Bellis og røllike blomstrede i et grønt tæppe af græs. Ved nærmere eftersyn langs kanten så man et orange signalnet, der som en blonde på et underskørt stak ud under en tynd måtte. Måtten var præfabrikeret med alle de planter, der hører til på strandenge påvirket af havets salt. Et sted sad stadig en mærkeseddel fra producenten på måtten. Under det orange signalnet anede man asfalt fra en tidligere parkeringsplads. Det er supernatur i sin fineste udfoldelse – konstrueret natur, der henviser til den salte eng, som trives fordi vilkårene på den tidligere industrigrund passer til ekstreme vilkår på den salte eng. Muslingeskaller, synlig asfalt, orange signalnet og vækstmåtten med mærkat understreger det kon-

struerede, og den i Danmark truede salttålende eng understreger den naturmæssige ambition i *Fredericia C*. Supernatur er et vilkår, når den tætte by skal realiseres. Naturoplevelse kommer bl.a. fra den tydeliggjorte ambition om at realisere udendørs ophold med planter, som man kan mest kigge på. Den synlige konstruktion i *Fredericia C* viser vilje og foretagsomhed, og beboere og borgere lader sig gerne henvise til fjordens lave salte eng eller klittens grå græsser. Henvisning til forsvundet natur og hentydninger til "komponenter i interaktion" dækker borgerens behov, og byens faste belægning er rammen om fysisk udfoldelse – en rolle som græsplænen ikke længere har.

Åndelig vilje – uden fysisk udfoldelse

I forlængelse af 1980'ernes fokus på naturpræg har den globale tilbagegang af arter haft stor betydning og påvirket den folkelige opfattelse af græsplænen. *Vild med vilje* er et vellydende slagord og et domæne på internettet, startet som forening af konsulentvirksomheden Habitats i

2015. *Vild med viljes* mission er forbedring af biodiversitet ved øget mængde natur i byen, og de anvender græsplænen som en antitese, noget man skal gøre oprør imod. På hjemmesiden skriver *Vild med vilje*: "Rent praktisk er Foreningen Vild med vilje et opgør med den trimmede græsplæne, der består i at stoppe den hyppige græsslåning og i stedet høste græsarealer med le eller maskine 1 til 2 gange om året."³⁸

Den trimmede græsplæne er en tilstand, som afskærer mennesket fra den sande natur. En natur som G.N. Brandt fandt i græsplænen med bellis, der blev klippet med mellemrum, fordi han ville fjerne formalisme og grusstier fra det haveideal, som han gjorde op med. *Vild med vilje* skriver videre: "Græsset som før var kort, krævende og ensartet året rundt, får nu lov at gro langt, svaje i vinden og skifte farve med årstiderne. Nye spændende planter kommer helt af sig selv og skaber en rig variation, i både plante- og dyreliv." Det svajende græs, der skifter farve med årstiderne og rigere variation af plante- og dyreliv, er et natursyn: Naturen er en autoritet.³⁹ Adlyder man autoriteten får man den "sande natur". Men med "det lange græs, der svajer i

FIGUR 9. Rent praktisk er Foreningen Vild Med Vilje et opgør med den trimmede græsplæne, der består i at stoppe den hyppige græsslåning og i stedet høste græsarealer med le eller maskine 1 til 2 gange om året. FOTO: *Vild med vilje* 2017.

vinden” er mennesket også blevet observatør og beskuer. Fysisk udfoldelse kan kun ske to gange om året, når græsset skal slås.

Energien til *Vild med vilje* kommer fra drømmen om natur og om at undgå underforståede ulemper, som f.eks. at slå græs og at græsplænen er kedelig - ensartet uden farveskift og variation. Hvorfor vi skal have rig og varieret natur er ikke uddybet, vi må forlade os på naturen som autoritet. Og vi får heller ikke at vide, hvad der skal ske med de andre funktioner, som græsplænen tilbyder, f.eks. ophold, leg og spil samt rumlig komposition, hvor terræn og topologi spiller en rolle sammen med bygninger. *Vild med viljes* kritiske læsning af græsplænen skal legitimere ”det vilde” og satser på, at den underforståede modvilje mod græsklipning, og at modvilje mod det kedelige ensartede forstadsliv, skal øge forståelsen for natur, men *Vild med viljes* kritik kan ikke leve uden græsplænen som modbillede.

Naturpræget fra blomsterengen og andre af landbrugets halvkulturformer for græs, som kom i spil efter kritik af modernismens industrialisering, gjorde det samme. Den fjernede de fysiske udfoldelsesmuligheder på arealerne for mange mennesker, og alternativerne i form af blomstergræs krævede mindst lige så megen gartnerisk indgriben for at leve op til billedet af den perfekte blomstereng, som også Seiler⁴⁰ er inde på.

The American Lawn og andre internationale kilder

Udviklingen i Danmark kan ikke forstås uden en international kontekst. Den canadiske forsker Georges Teyssot har sammen med andre i en antologi undersøgt den amerikanske græsplæne - The American Lawn - som fænomen i Nordamerika. The American Lawn var en udstilling og er en bog fra 1999, som giver en bred kulturhistorisk indføring i den amerikanske forhaves græsplæne. En af de første amerikanske landskabsarkitekter A.J. Downing⁴¹ skrev i 1870: “Whoever spends the early hours of one summer, while the dew spangles the grass, in pushing these grass-cutters over a velvety lawn, breathing the fresh sweetness of the morning air and the perfume of new mown hay, will never

rest contented again in the city.”⁴² Den poetiske tekst fokuserer på medvirken og tilstedeværelse i kontrast til bylivet meget på linie med G.N. Brandt i 1930. Den amerikanske forstad, som vi kender fra utallige amerikanske film, har græsplænen som helt centralt element i den amerikanske åbne forhave, George Teyssot skriver: “The transparency of lawn enclosures guaranteed visual control in a permanent and continuous manner.”⁴³ Den åbne forhave er resultatet af en intens debat om privatliv og indhegning, hvor altså den amerikanske villaforstad valgte indkig og social kontrol frem for lukkede haver som i Danmark. Dette amerikanske forstadsideal, som Abraham Levitt gjorde til et kontraktsspørgsmål i sin Levittown - en ny masseproduceret forstad⁴⁴ - blev efterhånden også et traume: “The overcommitted gardener showed little balance. He worked very hard, but he didn’t enjoy it.”⁴⁵ Modkulturen mod forstadslivet brugte ‘the American lawn’ som symbol på en forarmning. J.B. Jackson: “Thousands and thousands of families find themselves living not in the midst of nature but in a green desert.”⁴⁶ Der er altså fælles træk mellem danske og amerikanske græsplæner, især i måden kritik af samfundsspørgsmål bruger græs og græsplænen på.

Den amerikanske havekultur med åbne socialt kontrollerede forhaver adskiller sig derimod markant fra den lukkede private danske have. Yuriko Saito bruger med et amerikansk og japansk blik i *Planter og hverdagsæstetik* også græsplænen som et fænomen, der kan hjælpe os til at se det æstetiske i ting, der omgiver os i hverdagen. Yurikos blik er rettet mod æstetikken i vilde urter,⁴⁷ men hun peger som en af få på gode sider af det hverdagsagtige. Ellers giver det hverdagsagtige ved græsplænen mest plads til negativ symbolik i 1960’erne, blår i 1980’erne og hån i 2010’erne.

Der er ikke en tilsvarende fælles europæisk diskussion om græs. I Storbritannien med den landskabelige havetradition satte græsboldbaner til bowling, golf og fodbold sig på debatten, og Alessandra Ponte argumenterer i *The American Lawn* for, at det pastorale landskabsideal⁴⁸ gennemsyrede alle udsving mellem interesse for plæner og vilde urter i den engelsksprogede lit-

teratur. Nan Fairbrother noterer sig i 1974 tre funktioner for græsplænen i Storbritannien: "the fine lawn as the chief pride, ground cover in utility areas and to preserve open space in the landscape."⁴⁹ I Sverige havde man i 1940'ernes moderne gennembrud i landskabsarkitekturen fokus på gamle svenske kulturlandskaber: blomsterengen og løvingen, som bl.a. Le Corbusier formulerede som "Stockholm-traditionen". Maria Ignatieva⁵⁰ har i en undersøgelse fra Sverige 2016 fundet, at græsplænen udgør op til 27,8 % af arealet, og at borgerne synes om græsplænen, der dog ikke må blive for stor. Men den europæiske diskussion er regionale brudstykker uden samlet oversigt og indbyrdes akademisk diskussion.

Græsplænenes rolle i de udvalgte eksempler

Græsplænen i *Der kommende Garten* er gulvet i et udendørs rum, hvor man kommer i den rette kontakt med naturen. Græssets betydning i forhold til andre overflader understreges af udsagnet: "græs samler, grus skiller". I 1950'erne var legen med struktur og mønstre i plænen ikke et opgør, snarere et udtryk for overskud og beherskelse af viden om græs. Det industrialiserede byggeri i 1960'erne blev problematiseret med billedet af en stor ensartet græsplæne som en letforståelig symbolik, synonymt med den amerikanske 'green desert'. Det industrialiserede byggeri findes overalt i den vestlige verden – også understreget af Ignatieva m.fl.⁵¹ med op til 47,7 % af arealet som græs. Farvefjersynets transmission af professionel fodbold gav græsplænen en ny rolle, og det havde stor betydning for den teknologiske udvikling af viden om græs og græsplæner. De perfekte græsplæner i tv faldt sammen med opgøret med modernismen, og som en del af opgøret kom ønsket om naturpræg, som senere manifesterede sig som *supernatur* og ønsket om at være *vild med vilje*. I formuleringen af ønsket om natur fik græsplænen en rolle, der minder om 1960'ernes symbolik. Opgøret med den ensartede græsplæne skete dog uden at nogen formulerede et nyt samlet landskabsarkitektonisk program, der satte de vilde

græsser ind i en bymæssig sammenhæng eller en sammenhæng med de mennesker, der bor og lever i byen.

Græsplænen består i en folkelig udgave, og vi fanger kun budskaberne, fordi vi kender objektet – græsplænen – som er en del af hverdagen.

Forhold mellem græsplæne og mennesker

Der kommende Garten sætter mennesket og det sociale liv ind i en samfundsmæssig sammenhæng med græsplænen som et omdrejningspunkt. 1950'ernes leg med græsmønstre kunne måske inspirere og bakke op om G.N. Brandts program, men uden gentagelser i andre private haver mister idéen sin genslagskraft. Opgøret mod levevilkårene i det industrialiserede byggeri i 1960'erne brugte symbolikken til at råbe op om forholdet for mennesker i montagebyggeriet.

Farvefjersynet og den kommercielle sport erobrer græsplænen udtryk i 1980'erne og udstiller afstanden mellem haveejers pligttagte gentagne rutiner og underholdningsindustriens sirlige grønsvar. Med TV-kigning bliver mennesket passiv tilskuer, som kan se en perfekt græsplæne, der yderligere reducerer glæden ved hverdagens græsklipning. *Vild med vilje* udnytter en almindelig opfattelse om den kedelige, rutineprægede græsklipning til at erstatte den perfekte grønsvar med et billede af natur.

Supernatur henviser til det globale tab af biodiversitet uden selv at bidrage væsentligt, og tabet af en komponent som græsplænen gør den nye natur til et passivt billede, og mennesket bliver beskuer. Man savner argumenter og relation til byens liv og perspektiv for den tætte bys borgere. *Supernatur* og *Vild med vilje* gør ikke beboere og borgere til medvirkende og aktive mennesker, derimod skal de bruge deres forstand til at forstå henvisninger til en natur, der er ved at forsvinde.

Sammenhæng mellem udvalgte eksempler

Mens man hos G.N. Brandt i 1930'erne havde bellis i plænen, der "ikke blev klippet hver dag",

og Morten Klint i 1950'erne udnyttede de enkelte græsarters fortrin, blev 1960'ernes montagebyggeri og 1980'ernes teknologiske oprustning de første perioder, hvor græsplænenes ensartethed var målet og resultatet. Siden opgøret med 1970'ernes industrialiserede modernisme og 1980'ernes teknologi har man søgt det naturprægede i mange facetter,⁵² og supernatur samt *vild med vilje* fortsætter i samme spor.

Det er den samme type planteøkologisk viden om græs og om dyrkning af græs akkumuleret i hundrede år – også i 1980'ernes teknologiske periode, som leverer viden til *Vild med viljes* drøm: ”Nye spændende planter kommer helt af sig selv og skaber en rig variation, i både plante- og dyreliv”. De artsrige, lysåbne plante-samfund som f.eks. blomsterengen er afhængige af menneskelig indgriben i stil med klipning af plænen og af fjernelse af næringsstoffer, der er det modsatte af, hvad man ønsker i dyrkning af græsplænen. Viden om græs bliver brugt på forskellige måder på en naturpræget blomstereng, en græsplæne eller en modsætningsfyldt ”supernatur”. I alle tre tilfælde er der tale om dyrkningskunst, som indebærer kultivering, processer og tidsmæssig forandring.⁵³

Betydning af den tidsmæssige rækkefølge

Historien om græsplænen i Danmark i de sidste hundrede år kan knytte G.N. Brandt og 1950'ernes leg med mønstre til modernismen i landskabsarkitekturen. Opgøret med montage-cirkulærets store skala blev forløber til postmodernismens opgør med modernismen og den efterfølgende fokus på natur. Stillet op i kronologisk rækkefølge hjælper de udvalgte eksempler til at forstå den programmatisk tyngde i *Der kommende Garten*, og samtidig afdækker rækkefølgen også, at *supernatur* og *vild med vilje* mangler et samlet program for livet i den tætte by.

Eksemplerne fra de sidste hundrede år fortæller ikke om en kronologisk udvikling af græsplænen, men snarere om en vekselvirkning. Græsplænen eksisterer i alle årene til at sidde og ligge på, det grønne tæppe, som er den venlige

og imødekomende overflade for mennesker i haver, boligområder og parker – kort sagt græsplænen er hverdag for de fleste danskere. Viden på det teknologiske område akkumulerer viden fra alle generationer, som denne artikel præsenterer. Man aner f.eks. noget af det samme overskud og glæde ved dyrkning af græsplænen i 1950'erne og i 1980'erne.

Græsplænen afslører forskellige syn, der benytter den eksisterende græsplæne til at legitimere en nyhed, formulere et forbehold eller ”låne” græsplænen som begreb og budbringer for en helt anden sag. Dermed handler det om mere og andet end græsplænen – ofte vigtige og interessante positioner, som dog ikke bør forstyrre diskussionen om græsplænen.

Den historiske kronologi hjælper til at forstå forskelle og sammenhænge. Græsplænen spænder fra strengt kontrolleret teknologi til delikat sammensat, biodivers natur. Historien viser, at det ikke engang tager en generation at svinge fra det ene til det andet. Det er øjnene, der ser en uplejet græsplæne eller et stykke natur. Der er plads til markante, følelsesprægede udsagn om græsplæner samtidig med, at dyrkningskulturen håndterer græsplæne, supernatur og blomsterenge.

Konklusion

Græsplænenes rolle i det sidste århundrede veksler. G.N. Brandt kobler industrialiseringens arbejdsliv med græsplænen, og den har nyhedens interesse, men senere bliver græsplænen almindelig hverdag. Udsagn og modstrømninger bruger græsplænen som modbillede, bagtæppe og fællesnævner for andre diskussioner, der ikke nødvendigvis handler om græs. Græsørken og ”green desert” fungerer både i Danmark og i USA som kritik af rationelt byggeri. Danske landskabsarkitekter har noget på hjerte i 1925. De formulerer sig over for en international offentlighed i Paris med en begyndende skepsis over for klassicismen, og de finder nogle spændende potentialer, i internationale og danske haver, som de sammenfatter i Græshaven. G.N. Brandt går yderligere i dialog med kolleger i Tyskland og Norden og formår at koble samfundsudvik-

lingen med en ”kommende have”, hvor græsplænen spiller en stor rolle.

”Der Kommende Garten”, fodbold-tv og supernatur har betydning for udvikling af græsfrø og teknologi. Perioderne skaber grundlaget for at kommercialisere græsplæne og vild natur, og det betyder også noget for græsplænenes rolle.

G.N. Brandts begejstring i 1930 for græs ændrer sig. Brugere, beboerne og borgere er egentlig glade for græsplænen i dag – med en mere hverdagsagtig selvfølgelighed. Det hverdagsagtige betyder åbenbart, at græsplænen veksler mellem positive og negative holdninger og udsagn – ofte for at fremme andre hensyn. I diskussionen af supernatur og biodiversitet er græsplænen det modbillede, som skal vinde borgere og beboere for nye synspunkter, så de tilslutter sig. Det sker uden en samlet analyse af betydningen for mennesker, som G.N. Brandt formulerede om hverdagslivets behov, derfor uden tilsvarende gennemslagskraft. Græsplænen bliver folkelig i 1930’erne. Den er ikke tilknyttet den rigeste klasse, og den har også fået en rolle i privathaven, i boligbebyggelser og i byerne. 1950’ernes leg med mønstre fastholder og viderefører ikke 1930’ernes begejstring. Med tv-fodbold og supernatur blev målestokken for det spektakulære ændret, og hverdagens græsplæne var kun næstbedst. Samtidig skiftede rollen fra at være aktiv og medvirkende til at være passiv og iagttagende. Perioden i 1970’erne og 1980’erne øgede den teknologiske viden eksplosivt.

Græsplænenes historie internationalt og i Danmark betyder, at vi i fremtiden også skal forvente mange bevægelser og standpunkter om græs. Det betyder, at vi ikke kan generalisere og finde en retning for fremtiden, ligesom historien heller ikke beskriver en lineær udvikling. Nøglen til at finde en god balance mellem græsplæner og vild natur er at tage borgere og beboere i byen alvorligt. De skal være aktive og udfolde sig fysisk i det grønne. Samtidig skal byen, der huser en stadig større del af befolkningen, også forholde sig til det generelle tab af biodiversitet i verden. Programmet må som G.N. Brandt eller som Stockholms parkprogram i 1940’erne både forholde sig til samfundsmæssige og sociale hensyn, til natur, bæredygtighed og biodiversitet og

til menneskers aktivitet, sundhed og medvirken.

Græs og blomsterenge er samfundsværdi på byens og menneskers betingelser. Teknologi og historie leverer dyrkningskultur, så nuancerne kommer frem, hvis man lytter nøje – uden grove generaliseringer.

TORBEN DAM er lektor og landskabsarkitekt med fokus på behandling og detaljering af landskabsarkitekturens koncepter og komponenter. Han indgår i forskningsgruppen: Landskabsarkitektur og urbanisme på sektion for Landskabsarkitektur og Planlægning på KU-IGN. Den nævnte fokus har betydet forsknings- og udviklingsarbejde med emner som lokal afledning af regnvand, permeable befæstelser, græs og bynatur samt lærebøger og normer, vejledninger og standardiseringsarbejder på tværs af hele fagfeltet. Den nuværende forskningsinteresse ligger i argumentationen for koncepterne og håndtering af viden, der indgår i landskabsarkitekturen – set i et historisk perspektiv.

toda@ign.ku.dk
 Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning
 Københavns Universitet
 Rolighedsvej 23
 DK-1958 Frederiksberg

Noter

- 1 Georgsen 1925, s. 39.
- 2 Seiler 2018.
- 3 Ignatieva 2017.
- 4 Ignatieva 2017, s. 213–223.
- 5 Andersson 2002, s. 22.
- 6 Paludan 1925, s. 47–49.
- 7 Jørgensen 2003, s. 32.
- 8 Hauxner 2002, s. 25.
- 9 Sørensen 1979, s. 136.
- 10 Høyersten 2017.
- 11 Brandt 1930, s. 162.
- 12 G.N. Brandt 1930, s. 162.
- 13 Hauxner 1993, s. 254.
- 14 Teyssot 1999.
- 15 Brandt 1930, s. 162.

- 16 Brandt 1927, s. 101.
- 17 Georgsen 1925, s. 39-47.
- 18 Georgsen 1925, s. 39-47.
- 19 Brandt, 1927, s. 89-93.
- 20 Brandt 1927, s. 101-102.
- 21 Hegemann 1930, s.159.
- 22 Hegeman 1930, s.159-160.
- 23 Brandt 1930, s. 170.
- 24 Boye 1955 og Boye 1949.
- 25 Hauxner 2002, s. 28.
- 26 Boye 1955, s. 55.
- 27 Langkilde, 1956, s. 74-77.
- 28 Kässler 1964.
- 29 Sørensen 1975, s. 100.
- 30 Hauxner 2002, s. 44.
- 31 Ignatieva m.fl. 2017; Blancon 2006; Powers 2002, s. 56-81.
- 32 Gaardmand 2016, s. 150.
- 33 Mygind 1964, s. 102.
- 34 Olsen 1984, s. 12.
- 35 Hauxner 2011, s. 24.
- 36 Tipslørdag 2017.
- 37 Hauxner 2011, s. 275.
- 38 Vild med vilje 2017.
- 39 Dam og Le Goffic 2015, s. 134.
- 40 Seiler 2018, s. 8-25.
- 41 Downing, i Teyssot 1999, s. 1.
- 42 Downing, i Teyssot 1999, s. 1.
- 43 Teyssot 1999, s. 25.
- 44 Teyssot 1999, s. 26.
- 45 Meyersohn and Jackson, i Teyssot 1999, s. 24.
- 46 Jackson, i Teyssot 1999, s. 30.
- 47 Saito 2017.
- 48 Ponte 1999, s. 88-115.
- 49 Fairbrother 1974, s. 126-130.
- 50 Ignatieva m.fl. 2017, s. 213-223.
- 51 Ignatieva m.fl. 2017.
- 52 Dam og Holgersen 1989, s. 7-14.
- 53 Hauxner 2011, s. 275.

Litteratur

- Andersson, Thorbjörn 2002. "To Erase the Garden: Modernity in the Swedish Garden and Landscape", i Marc Treib (red.), *The Architecture of Landscape 1940-1960*. (s. 2-27).
- Blanchon, Bernadette 2011. "Public Housing Landscapes", *Landscape Research*, Vol. 36, N° 6 (s. 683-702).
- Brandt, G.N. 1927. "Vom kommenden Garten", *Die Gartenkunst*, Heft 6 (s. 89-93).
- Brandt, G.N. 1927. "Den kommende have", *Havekunst*, 8. aargang (s. 101-102).
- Brandt, G.N. 1930. "Der kommende Garten", *Wasmuths Monatshefte XIV* (s. 161 - 174).
- Boye, Georg 1955. "17 haver i en - Det kgl. haveselskabs jubilæumsudstilling 3. maj til 2. oktober 1955", *Havekunst*. 36. årgang.
- Boye, Georg 1949. *Anlægsgartneri - Håndbog i fagets teknik*. Almindelig Gartnerforenings forlag.

- Dam, Torben og Holgersen, Søren 1989. *Pleje af grønne områder - Beskrivelse, udbud og styring*. Landsforeningen Danske Anlægsgartnermestre.
- Dam, Torben og Le Goffic, Virgine 2015. "Naturen udspringer af byen selv", *Landskab* 5 (s. 134-139).
- Fairbrother, Nan 1974. *The nature of landscape design*. Architectural Press, London.
- Gaardmand, Arne 2016. "Plan over land 1938-1992", *Dansk Byplanlægning II*. Bogværket (s. 150).
- Georgsen, Georg 1925. "Danske Haveanlæg 1915-1925 (Græshaver)", *Havekunst*. 6. årgang (s. 39-47).
- Hegemann, Werner 1930. "Vorbemerkung zu dem Aufsätze von G.N. Brandt, Charlottenlund, Dänemark", *Wasmuths Monatshefte XIV* (s. 159-160).
- Hauxner, Malene 1993. *Fantasiens Have - Det moderne genembrud i havekunsten og sporene i byens landskab*. Arkitektens Forlag.
- Hauxner, Malene 2002. "With the sky as Ceiling: Landscape and Garden Art in Denmark", i Marc Treib (red.), *The Architecture of Landscape 1940-1960*. (s. 28-55).
- Hauxner, Malene 2011. *Supernatur - fra naturlig natur til supernatur: Europæisk landskabsarkitektur 1967-2007 set fra Danmark*. Ikaros Press.
- Høegbro, Svend m.fl. 1962. *Ballerupplanen*.
- Høyersten, Erlend G. (red.) 2017. *The Garden - End of Times, Beginning of Times*. Aros.
- Ignatieva, Maria, Erikson, Fredrik, Erikson, Tuula, Berg, Per og Hedblom, Marcus 2016. "The lawn as a social and cultural phenomenon in Sweden", *Urban Forestry & Urban Greening* (s. 213-223).
- Ignatieva, Maria, Flørgård, Clas & Lundin, Katarina 2018. "Lawns in Sweden: History and etymological roots, European parallels and future alternative pathways", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 75 (s. 26-47).
- Jørgensen, Dorte 2003. "Landskabets stemme", i Ib Asger Olsen (red.), *Landskab og Landskabsarkitektur*. Biofolia (s. 11-35).
- Kässler, Elisabeth 1964. *Modern gardens and the landscape*. The museum of modern art, New York.
- Langkilde, Eywin 1956. *Nye danske haver*. Høst og Søn.
- Mygind, Erik 1964. "Bostadsområdernes uderum", *Havekunst* 6 (s. 102).
- Olsen, Ib Asger 1984. "Bologområderne", i Anderson, Bramsnæs og Olsen (red.), *Parkpolitik - boligområderne, byerne og det åbne land*. Dansk Byplanlaboratoriums Skriftserie nr. 29 (s. 8-41).
- Paludan, Hans Aage 1925. "Græsplænen i sproglig betydning", *Havekunst*. 6. årgang (s. 47-49).
- Ponte, Alessandra 1999. "Professional Pastoral: The writing on the Lawn, 1850-1950", i Georges Teyssot (red.), *The American Lawn*. (s. 88-115).
- Powers, Alan 2002. "Landscape in Britain", i Marc Treib (red.), *The Architecture of Landscape 1940-1960*. (s. 28-55).
- Saito, Yuriko 2017. "Planter og hverdagsæstetik", i Line Marie Thorsen (red.), *Planter i bevægelse*. (s. 35-40).
- Seiler, Joakim 2018. "Historic Lawn Management Regimes. The skill of the gardeners at Gunnebo House", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 75 (s. 8-25).
- Stephensen, Lulu Salto 2007. *Garden design in Denmark: G.N. Brandt and the early decades of the twentieth century*.

Sørensen, C. Th. 1959. *Europas Havekunst: Fra Alhambra til Lisehund*. Fonden til genudgivelse af Arkitekturværker 1979.

Teyssot, Georges (red.) 1999. *The American Lawn*.

Online

Tipslørdag: <https://da.wikipedia.org/wiki/Tipslørdag> (Access 10. juli 2017).

Vild med vilje: <http://www.habitats.dk/home/vild-med-vilje-film/> (Access 5. januar 2017).

A century of the lawn in Denmark – societal values and cultivation culture

By *Torben Dam*

Summary

How can we read and interpret the Danish lawn over the last century? In this article I investigate, as a landscape architect, various cases during the past hundred years. The period offers a wide variety of informative cases, mostly from the field of landscape architecture, providing a solid basis for general discussion.

The investigation aims to explore the Danish lawn from an international perspective, discussing attitudes of various generations, and their forms of expression via the role of the lawn and nature in society. Lawns and nature have been central to landscape architecture since the 1920s, and lawns in landscape architecture, or lawns as symbols, are crucial for our understanding of society.

The article explores the lawn as a central component in select case studies from 1915 to

the present, in conjunction with articles and opinion pieces found in contemporaneous magazines and books.

In the 1920s, the breakthrough of modern Danish landscape architecture revitalised the lawn, with further artistic input in the 1950s presenting delicate poetic variations. Just a few years later, in the 1960s, the lawn came to signify the inhuman, industrialised suburb. Colour television in the 1980s made the lawn synonymous with commercial football and technology. Since then, the lawn has formed a backdrop for people longing for nature. By 2019 the lawn has now become an everyday phenomenon, a parallel antonym to the ecological flower meadow – which some consider to be the “true” form of urban nature.

Keywords: Lawn, nature, landscape architecture, ecology, societal values, grass

En gårdsägarförening i industrialismens Sundsvall 1897–1909

av Peter Sundborg

Den industriella revolutionen i Sverige innebar att massor av människor flyttade från landsbygden in till städerna och industrisamhällena. Alla dessa människor skulle ha någonstans att bo. Problemet med bostäder löstes sällan genom kommunal planering. Städernas styrande var tvärtom ofta direkt negativa till de nya bosättarna. Bostadsproblemet löstes av privata initiativ, framför allt av tomtjobbare och fastighetsspekulanter. Men ibland också av att arbetarna själva byggde sina bostäder. De första förorterna och nya stadsdelarna växte fram på det här viset. En hel del av dessa förorter och nya stadsdelar bestod av trähus utan hygienisk och sanitär utrustning.

Den här artikeln handlar om stadsdelen Stenhammaren i Sundsvall. Stadsdelen låg söder om stadskärnan. Den växte fram i slutet av 1860-talet och början av 1870-talet. Det som intresserar mig är hur stadsdelen kom till och hur den betraktades av stadens styrande. Men framför allt är jag intresserad av stenhammarbornas egna insatser, och min övergripande fråga är: Vad gjorde stenhammarborna själva för sin stadsdel och vilka framgångar hade de? Det finns bevarat en protokollsbok för den gårdsägarförening som var aktiv i stadsdelen. Den innehåller både protokoll från styrelsemöten och från föreningsmöten. Protokollsboken sträcker sig från 1897 till 1909. Den utgör min främsta källa. Jag har också gått igenom Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll från slutet av 1800-talet och fram till början av 1900-talet samt relevant material i Sundsvalls stads kommunala handlingar.

Forskningsläget

I den hittillsvarande forskningen finns det, framför allt i stadsmonografier, redogörelser för den industriella revolutionens nya stadsdelar och förorter och förhållandet mellan städernas styrande och de som byggde och bodde i de nya stadsdelarna. Begreppet stadsdel används för tät bebyggelse som integrerad i staden. Begreppet förort däremot brukar användas som beteckning på tät bebyggelse som är starkt beroende av sin huvudort (stad) men belägen i en angränsande kommun. Sammanfattningsvis visar forskningen att den vilda bebyggelsen utanför stadskärnorna ofta var oplanerad och bestod nästan alltid av trähus. Tomterna köptes och såldes av privata intressen: tomtjobbare, banker, bolag, ibland också arbetare. De sanitära och hygieniska förhållandena var usla. Befolkning utgjordes framför allt av arbetare. Städernas styrande var inte sällan negativa till de nya stadsdelarna och förorterna och ville inte ha med dem att göra. Men det fanns också burgna och välordnade villasamhällen som Stocksund och Djursholm utanför Stockholms stad.

I *Norrköpings historia, del VI*, skriver Birgit Gejvall-Seger om de första förstädernas framväxt i staden under 1800-talets andra hälft. Markägare till områden söder och norr om den täta stadsbebyggelsen började stycka upp sin mark och sälja den till tomter. I vissa fall, till exempel i Södra Förstaden, gjordes stadsplaner för tomtmarken, medan det i andra fall, till exempel i Norra Förstaden¹, växte fram en oplanerad, vild, bebyggelse. Det fanns inget vatten eller av-

lopp, inga riktiga vägar, ingen belysning. I vått väder förvandlades stigarna till lervälling.² Men stadens myndigheter ställde sig kallsinniga. Förstäderna hade vuxit fram på privat initiativ och därför var det också deras sak att ordna det som behövdes.³

I *Svensk stad* skriver författarna om en vild bostadsbebyggelse som växte fram väster om järnvägen i Örebro i slutet av 1800-talet. Bebyggelsen hade inte något samband med någon industri, utan bestod bara av bostadshus. Men befolkningen var till största del arbetare. Husen var dels stugor av lantlig karaktär, dels hyreshus i trä i ett par våningar. Bebyggelsen var vild i den mening att byggnadsstadgans bestämmelser inte gällde för området. Tomterna hade styckats upp utefter de långsträckta stadsägda, tidigare åkerlotterna, utan tanke på gator eller allmänna platser. Även här var stadens styrande i det väsentliga negativa, trots att området låg inom staden Örebros gränser ville de styrande knappt erkänna dess existens. Stadsfullmäktigeledamöter beklagade sig över de helt oplanerade husgryttringarna, men det tog lång tid innan de var beredda att bekosta några sanitära åtgärder.⁴

Ingemar Johansson har skrivit om situationen i Stockholm i boken *Den stadslösa storstaden: förortsbildning och bebyggelseomvandling kring Stockholm 1870-1970*. Stockholmsområdets omfattande förortsbildningar startade i och med det industriella genombrottet. Det var fastighetsspekulationer och "markjobberi" som drev utvecklingen framåt. Under en lång period bestämdes stadens tillväxt mer av privata mark- och byggspekulanter privata intressen, än av allmänna samhällseliga krav och behov.⁵ Det dröjde ända fram till i början på 1900-talet innan Stockholms stad själv började köpa mark i omkringliggande socknar som skulle användas till bostadsbebyggelse.⁶ I boken *Bra läge men dåligt rykte* gör Mats Sundin en jämförande studie av stadsdelarna Öster i Gävle, Nyfors i Eskilstuna och Norrby i Borås. Han tar bland annat upp det sociala livet under början av 1900-talet.

Just utvecklingen i Sundsvall har tagits upp i *Svensk stad*. Avsnittet *Industrialismens nya samhällen* handlar bland annat om Sundsvallsdistriktet. Det är framför allt industrisamhäl-

lena på landsbygden som berörs. Men när själva stadens utveckling beskrivs kommer författarna in på Stenhammaren. Syftet med den nya stadsdelen var att avskilja lönearbetarnas region från själva staden, enligt Svensk stad. Sundsvalls styrande betraktade den nya stadsdelen med motvilja och ville inte befatta sig med någon tillsyn av den. Stenhammaren låg utanför stadsplane-lagt område och därför ville stadens styrande inte utsträcka sina tjänster dit. "Sundsvall efter branden är det renaste exempel som finns i vårt land på diskrepansen mellan en stad betraktad som fungerande samhällelig helhet och en alltför snabbt dirigerad stad bestående av två delar, den ena administrativt ansedd som stad, den andra en vilt formad urban 'halvskugga'", skriver författarna till Svensk stad.⁷

Det som saknas i den hittillsvarande forskningen är undersökningar av de boendes organisering och deras försök att komma tillrätta med alla de missförhållanden som fanns i de snabbt framväxande förorterna och stadsdelarna. Min undersökning kan därför bidra till att fylla den lucka som uppenbarligen finns i kunskapen om den industriella revolutionen i nya bostadsområden. Gårdsägarföreningar, av den typ som fanns i Sundsvall, bör rimligen ha funnits även i andra städer.

Industrialismen skapar oreglerad bebyggelse i Sundsvall

Trots att befolkningen i Sundsvall nästan fördubblades mellan 1840 och 1860 förblev dock stadsbebyggelsen utbredning i stort sett oförändrad. Det som framför allt hände var att staden förtätades. Tomma tomter byggdes och det byggdes ytterligare hus på en del redan bebyggda tomter. Tompriserna sköt i höjden. Längre fram på 1800-talet förändrades också ägarbild. Fler fastigheter fick banker och företag som ägare. Vid mitten av seklet var varannan hushållsföreståndare också fastighetsägare, men därefter ökade antalet hyresgäster kraftigt. Det här var en typisk utveckling i städerna under industrialismens genombrott.⁸

Från 1860-talet och framåt ökade den så kallade oreglerade bebyggelsen, det vill säga hus som

byggdes på mark som inte var stadsplanerad. Framför allt på vretarna söder om den planlagda staden växte bebyggelsen fram. Det fanns en bestämmelse om att tomter på vretarna skulle ges till mindre bemedlade personer, vilket innebar att det var arbetare, hantverkare, småhandlare och andra med låga inkomster som slog sig ner där. 1878 togs en ny stadsplan i Sundsvall. Enligt den kunde staden byggas ut i söder med ett två kvarters brett bälte utefter järnvägen. Men detta bälte täckte bara en del av den oreglerade bebyggelsen. Resten lämnades utanför planen. En karta från 1891 visar att det vuxit fram en tät bebyggelse utanför stadsplanerat område i söder.⁹

Det industriella genombrottet och urbaniseringen innebar en stark segregation i Sundsvall. I det stora hela kan man säga att de förmögna samlades i de centrala delarna av staden medan de med låga inkomster slog sig ner i periferin. Den här utvecklingen accentuerades i och med den stora stadsbranden 1888 som utplånade i stort sett hela staden (Stenhammaren berördes dock inte). Efter branden var det många hantverkare och handlare som inte hade råd att bygga i de centrala delarna, utan fick uppföra sina hus i den planlagda stadens utkanter. Samtidigt flyttade en rad fabrikörer, direktörer och disponenter, som före branden bott på Västermalm, in till Stenstaden. Kring parken Vängåvan, i stadens finaste kvarter, bodde i början av 1900-talet bankdirektörer, grosshandlare, konsuler och höga tjänstemän.¹⁰

Stenhammaren planeras och byggs

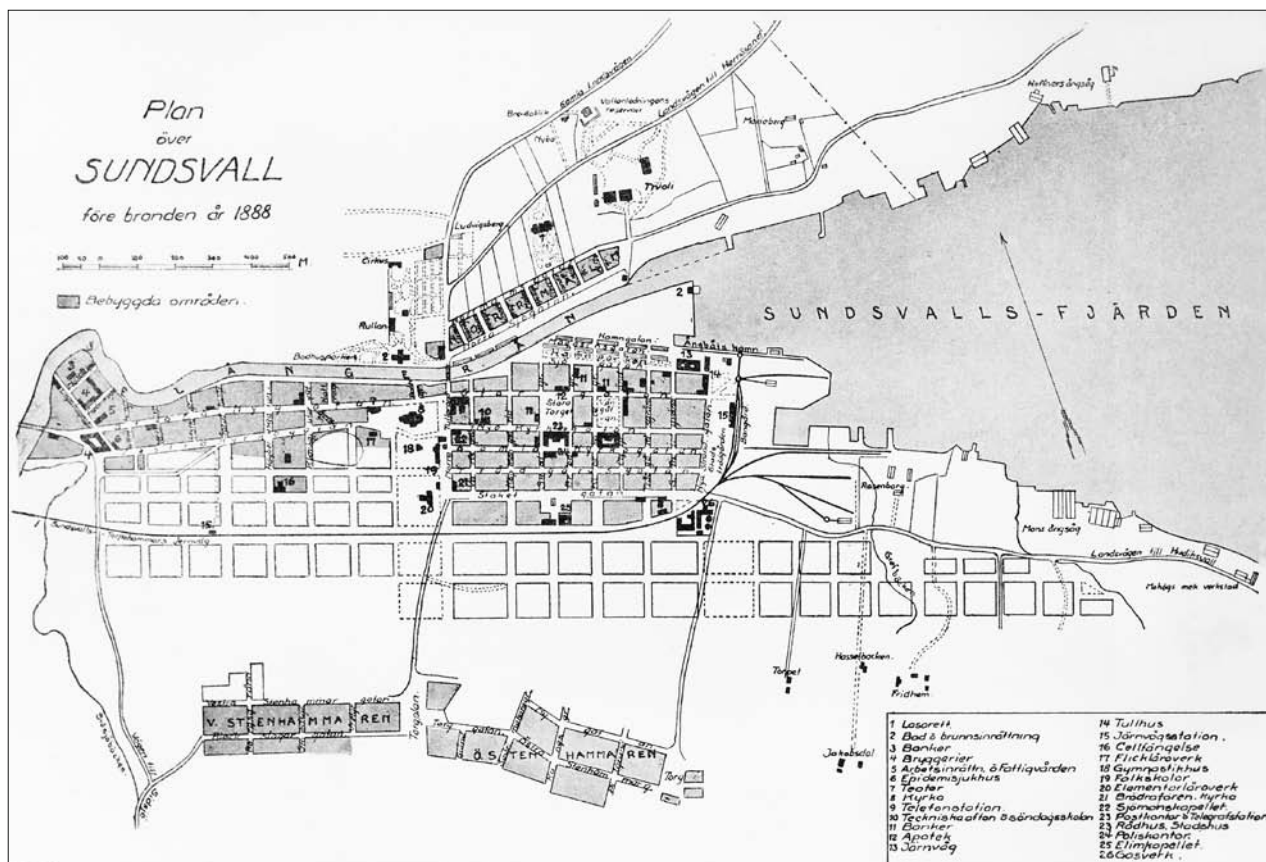
År 1867 tog Sundsvalls stadsfullmäktige ett ovanligt initiativ. Istället för att som hittills låta den vilda bebyggelsen växa fram lite hur som helst på stadens vretar, inledde man nu ett arbete för att göra en stadsplan för ett större område söder om stadskärnan.¹¹ I staden gällde en brand- och byggnadsordning från 1862. Den innehöll ingenting om stadens skyldigheter gentemot tomt- och husägarna, utan bara ägarnas skyldigheter gentemot staden. Det stod till exempel ingenting om att staden var skyldig att anlägga gator eller dra fram vatten och avlopp. På dem som

ville bygga ett hus ställdes däremot en rad krav. De skulle till staden lämna in planritning och husritning. Representanter för staden skulle vara med och inspektera platsen för bygget och grannar skulle underrättas. Man fick inte bygga för tätt inpå grannen och det nya huset skulle vara prydligt. Det fanns inga särskilda bestämmelser om bebyggelsen på stadens vretar eller kronolotter. Det stod dock att logar, lador och liknande byggnader inte fick byggas "inom sjelfva staden".¹² Det framgår av sammanhanget att man med "sjelfva staden" menade det tätbebyggda stadsområdet.

Till skillnad från kronolotterna, som var statligt ägda, tillhörde vretarna stadens borgare. Sundsvall etablerades som stad på ett ganska stort område. Runt omkring själva stadsbebyggelsen fanns både öppen betesmark och skog. I och med att borgarna etablerade sig i staden skedde en gradvis kolonisering av vretmarken. På en karta från 1770-talet kan man se att det fanns 192 vretar. Liksom all annan mark blev vretarna så småningom privat egendom. De köptes och såldes av både privatpersoner och bolag.¹³

Stenhammaren anlades dock inte på vretarna utan på kronolotterna. För att kunna göra detta måste staden söka tillstånd hos Kungl. Maj:t, det vill säga staten. Det gjorde man och beviljades tillstånd. Namnet Stenhammaren, som den nya stadsdelen fick, var redan etablerat. Det användes för en plats där bland annat gårdsägare Gustaf Wallin och gårdsägare J P Larsson bodde, enligt ett stadsfullmäktigeprotokoll från 1867.¹⁴ Motiveringen till bildandet av Stenhammaren var att det nuvarande stadsområdet var otillräckligt "för det alltmera växande innevånarantalet, på samma gång som tomterna hastigt stego i pris och blefvo sålunda oåtkomliga för de mindre bemedlade. För att afhjelpa denna olägenhet i synnerhet för den stora mängd arbetare som från skilda håll hitströmmat och önskade bosätta sig härstädes"¹⁵ skapades den nya stadsdelen. Stadsplanen för Stenhammaren var färdig 1868. Allt som allt skulle det bli 139 byggnadstomter.¹⁶

De första invånarna i den planlagda stadsdelen Stenhammaren fick sina tomter i april 1869. Man började bygga i områdets östra del, kring ett litet torg. Under de efterföljande åren dela-

FIGUR 1. Stenhammaren låg för sig själv i söder, väl avskilt från staden. Karta från före branden 1888.

des tomter ut i rask takt. Det fanns uppenbarligen ett stort behov av byggnadsmark. Den intensivaste byggverksamheten skedde under början av 1870-talet.¹⁷ Arbetare och hantverkare av olika slag var de dominerande yrkena bland dem som slog sig ner de första åren i Östra Stenhammaren. Tjugotre personer var arbetare, tjugo var hantverkare, till exempel timmermän, glasmästare och skomakare. Tre sjömän, en handlande, en tullvaktmästare och en byggmästare var också bland de som byggde hus under åren 1869 till 1874. Minst fem av nybyggarna var kvinnor.¹⁸

1878 var Stenhammaren nästan fullt utbyggt. Stadsdelen sträckte sig som en lång tarm i östvästlig riktning. Längs hela stadsdelen löpte de sammanhängande gatorna Östra Stenhammarsgatan-Torggatan-Västra Stenhammarsgatan. I Östra Stenhammaren var nästan alla tomter bebyggda. I Västra Stenhammarens utkanter fanns

det ännu ett 30-tal lediga tomter. På de allra flesta tomter låg boningshuset längs med gatan och uthusen inne på gården. Tomterna var stora, vilket också var meningen. Stadsfullmäktige hade beslutat att de skulle vara tillräckligt stora för att kunna inrymma trädgårdstäppa och potatisland. Kartan från 1878 visar att det fanns två torg. Det större torget låg ungefär i mitten av stadsdelen. Det skulle komma att kallas för Järntorget. Av ett äldre foto att döma verkar det dock inte ha använts som torg, utan snarare som park. Marklutningen var stark just där.¹⁹

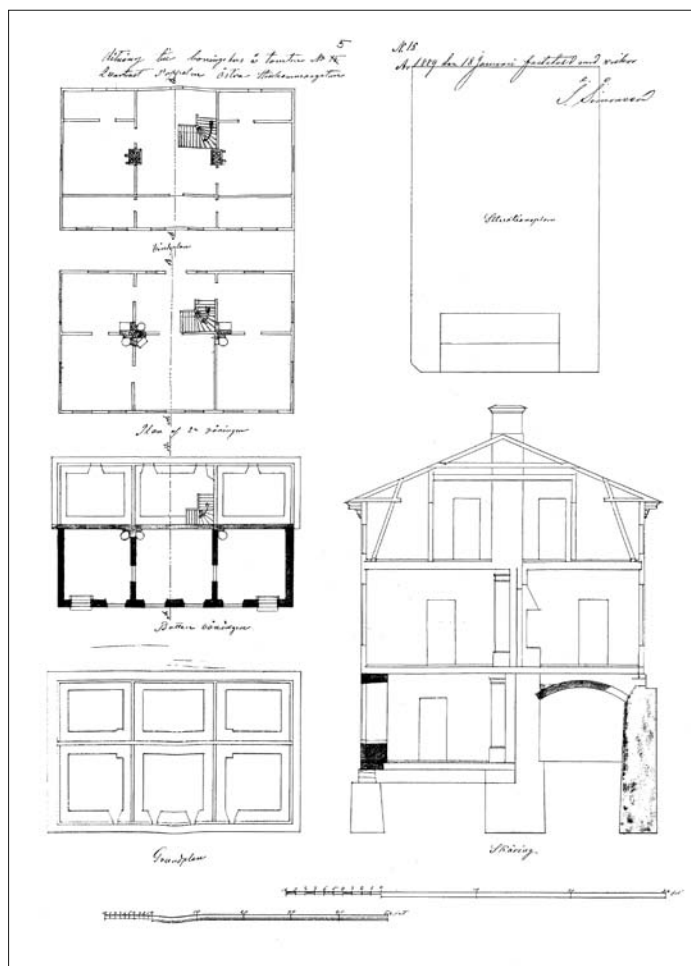
De hus som byggdes i Stenhammaren på 1870-talet var i allmänhet ganska små och hade en enkel utformning utan allt för mycket ornamentik. Under årens lopp blev dock utsmyckningen på husen rikare. Ritningar från slutet av 1880-talet och fram till sekelskiftet 1900 visar byggnader med omfattande snickarglädje. Un-

FIGUR 2. Södermalmsgatan 1, kv Poppeln 5. 1889. Bottenvåningen verkar ha varit en suterrängvåning, möjligen med butikslokaler. På andra våningen fanns två lägenheter och på vindsvåningen likaså två lägenheter samt tre skrubbar. Stadsbyggnadskontorets byggarkiv.

der 1880-talet verkar det också ha byggts stora flerfamiljshus. Ett exempel är en byggnad från 1885 som var ungefär dubbelt så stort som de tidiga husen i Stenhammaren. Detta hus hade två fristående trapphus. Annars var det vanligt med ett fristående trapphus. Ibland låg trapphuset inne i byggnaden. Fördelen med fristående trapphus var att de inte behövde värmas upp på vintern.²⁰

Stenhammaren blir överbefolkat

Husen blev snabbt överbefolkade. År 1888 gjordes en befolkningsräkning av invånarna i Stenhammaren. Den visade att trångboddheten var omfattande. Ett exempel är byggnaden vid Södermalmsgatan 13 som finns kvar än idag. Huset är något större än de första Stenhammarbyggnaderna, det har tre våningar istället för de vanliga ett och ett halvt eller två. Här bodde två arbetare med familjer, en sömmerska och en småhandlare med varsitt barn, en ensamstående sömmerska och en annan ensamstående kvinna. Sammanlagt rymde huset 19 personer. Idag är det ett enfamiljshus. Segelmakare A O Svedlunds hus ägdes år 1888 av en stiftelse för änkor. Inte mindre än sex änkor bodde nu i huset. Någon eller några kan dock att bott i uthusen. Vid nuvarande Södermalmsgatan 22 (kv Almen 7) bodde åkaren Jöns Dahlén med familj, eldaren Olof Hansson med familj, hustru Brita Margareta Andersson med fyra barn, änkan Carolina Pettersson och före detta handlaren Johan Olof Westerlund. Sammanlagt 17 personer, varav tio barn. Överallt i stadsdelen var det likadant. Många av de första Stenhammarborna kan ha varit unga par, som 1888 hade fått flera barn. Men det är i så fall inte den enda förklaringen till trångboddheten. I de flesta hus bodde det tre, fyra eller ännu fler familjer. Många hus innehöll också en eller flera ensamstående. Förmodligen bodde de inneboende.²¹ Med största sannolikhet var de ekonomiska

skälen de viktigaste till att man tvingades tränga ihop sig. Hyran var en stor kostnad för arbetare och andra med små inkomster.

Ett motvilligt stadsfullmäktige

Stenhammarens stadsplan var tagen och hus och människor fyllde stadsdelen. Men vad hände sedan? En stadsdel är ju inte bara byggnader och boende. Hur blev det med gator och vägar, belysning, vatten och avlopp, polis och brandförsvaret, skola och kyrka? År 1870 kom det för första gången in en begäran från "åtskilliga jord- och tomtägare i Östra och Västra Stenhammaren" till stadsfullmäktig om att två vägar till stadsdelen borde byggas. Men begäran avslogs.²² Två år senare återkom Stenhammarborna med sin begäran. Denna gång överlämnade stadsfullmäk-

FIGUR 3. Gasverksgatan (nuvarande Parkgatan). Foto från 1896–1910. FOTO: Sven Nilsson, Sundsvalls museum.

tige ärendet till Drätselkammaren.²³ Men ingenting hände. 1873 beslutade stadsfullmäktige att uppmana Magistraten²⁴ att se till att tomterna i stadsdelen uppläts och bebyggdes på ett ordentligt och reglerat sätt. Dessutom skulle Magistraten komma med ett förslag på hur vägar och kommunikationer skulle ordnas, dels mellan tomterna, dels mellan stadsdelen och staden.²⁵ Inte nog med det. Lite senare samma år beslutade stadsfullmäktige att ge besiktningsnämnden i uppdrag att komma med ett förslag till hur lämpliga vägar till Stenhammaren skulle dras.²⁶ Trots dessa beslut fick Stenhammarborna fortsätta vänta på sina vägar och gator. Stadsfullmäktige verkade snarast vilja förhålla frågan.

En ny byggnadsordning 1875

Den nya byggnadsordningen trädde kraft 4 juni 1875. Stenhammaren erkändes nu som en

del av staden. Sundsvall indelades i fyra distrikt och det fjärde distriktet utgjordes av Östra och Västra Stenhammaren. Liksom i byggnadsordningen från 1862 innehöll den nya ordningen en hel del krav på dem som ville bygga och förändra i staden. Men till skillnad från den äldre byggnadsordningen innehöll den nya ordningen bestämmelser om torg och gator. Det stod i den 26:e paragrafen att staden skulle anlägga och underhålla torg, gator och trottoarer. Nu fanns det alltså en bestämmelse om stadens skyldigheter mot Stenhammarborna.²⁷

1876 kom en ny begäran från husägarna i Stenhammaren om att en väg från stadskärnan upp till den nya stadsdelen måste byggas. Den här gången svarade stadsfullmäktige att husägarnas begäran inte kunde bifallas. Stenhammarborna fick i alla fall klart besked.²⁸

Någon väg fick Stenhammarborna alltså inte. Detta trots att den nya byggnadsordningen tyd-

FIGUR 4. Carl Lindvalls speceriaffär vid Södermalmsgatan. Foto från 1907. FOTO: Sven Nilsson, Sundsvalls museum.

ligt uttalade att staden var skyldig att bekosta gator och vägar. Däremot väckte bankdirektör Berggren ett förslag om att gårdsägarna i stadsdelen skulle få en premie på 20 till 30 kronor om de planterade träd på sina tomter enligt en uppgjord ritning. Han motiverade sitt förslag på följande sätt: "Bebyggelsen där hade varit synnerligen oregelbunden och utan minsta tanke på ordnade gator och kvarter, varför dessa bebyggda områden erbjödo en i sanning föga behaglig anblick från staden. Häråt var nu intet att göra men det anstötliga däri skulle åtminstone till väsentlig del överskylas om vederbörande kunde förmås plantera träd på sina tomter."²⁹ Stadsfullmäktige godkände förslaget. Det framkom också i stadsfullmäktigeprotokollen för 1877 att Stenhammarborna själva byggt ett spruthus för en brandspruta i stadsdelen.³⁰

Först år 1878 började det hända saker. Då beslutade stadsfullmäktige att vägar och gator i

och till Stenhammaren skulle byggas. Pengarna skulle tas från de tomtavgifter Stenhammarborna betalade till staden. Man beslutade också att tillsätta en kommitté som skulle titta på hur ordningen i stadsdelen skulle kunna upprätthållas.³¹

Förbättringar i Stenhammaren

Stenhammaren fick 1879 fotogenlyktor längs de två viktigaste stigarna som ledde upp till stadsdelen. Även till de två viktigaste längdgatorna inne i Stenhammaren sattes fotogenlyktor upp. Staden tog på sig att bekosta fotogen. Stenhammarborna skulle själva ansvara för lyktornas tändning och skötsel.³²

Trots att beslut om uppfartsvägar tagits redan 1878 dröjde det ända till 1887 innan pengar avsattes för vägarna och själva anläggningsarbetet kunde sätta igång. Stadsdelen fick två uppfartsvägar; en utgjordes av Skolhusalléns fortsättning

från Norra Järnväsgatan, den andra utgjordes av Fredsgatans fortsättning från Nytorget.³³ Arbetet med vägarna pågick i flera år. Så sent som 1890 fanns det ett anslag för gatu- och vägarbeten i Stenhammaren.³⁴

Någon vattenledning till Stenhammaren hade inte byggts, det framgår av stadsfullmäktigehandlingar från 1891. Men två år senare skickade gårdsägarna i Stenhammaren in en begäran om att vatten- och dräneringsledningar borde dras till stadsdelen. Ärendet bordlades. Ingenting hände.³⁵

Stenhammaren fick en trottoar 1897. Den gick längs Fredsgatan östra sida ända från Långgatan och upp till stadsdelen.³⁶ Samma år skickade gårdsägarna i Stenhammaren in en skrivelse till staden där man protesterade mot de planerade neddragningarna av brandkåren. Man skrev dessutom att polisbevakningen i stadsdelen borde utökas. En möjlig lösning skulle kunna vara att slå samman polis- och brandkår. Stadsfullmäktige beslutade att saken skulle utredas.³⁷ Neddragningen av brandkåren blev aldrig av, vilket var positivt för Stenhammarborna. Men någon utökad polisbevakning blev det inte.³⁸ Trots detta tvingades fullmäktige konstatera att poliskontorets kostnader för 1899 ökade. Orsaken var "de ordningsåtgärder, som på initiativ af Stenhammarens gårdsegareförening måste i denna stadsdel vidtagas".³⁹

År 1901 gjordes en ny befolkningsräkning i Stenhammaren. I det reglerade området fanns det 97 bebyggda tomter med en mantalsskriven befolkning på 1 516 personer, i medeltal 15 personer per stadsgård. Hälsovårdsnämnden ansåg att Södermalm var överbefolkat. Man skrev till stadsfullmäktige att "förhållandena i detta afseende inom vissa trakter af Södermalm vara mindre tillfredsställande".⁴⁰ År 1900 hade hela Sundsvalls stad en befolkning på 14 831 personer.⁴¹

Stadsfullmäktige beslutade 1901 att det inte skulle dras några elektriska ledningar till Södermalm eftersom man ansåg att något behov inte fanns. Däremot skulle elledningar dras till i stort sett alla andra delar av staden.⁴² Vattenledningar till bostadshusen fick också Stenhammarborna vänta på.

Sundsvalls stadsfullmäktige var inte särskilt angelägna om att ge de boende i Stenhammaren gator, vägar, el, eller vatten. Det är väl en slutsats som går att dra efter en denna granskning av fullmäktigehandlingar. Det mest besvärliga för de boende var bristen på vägar och gator. Först i slutet av 1880-talet avsattes pengar och två uppfartsvägar kunde börja byggas. Om Stenhammarborna inte hela tiden skickat in nya skrivelser till stadsfullmäktige hade de kanske fått vänta ännu längre. Ändå var det, sedan nya byggnadsordningen trätt i kraft 1875, stadens skyldighet att anlägga vägar och gator.

Stenhammaren organiserar sig⁴³

Stenhammarbornas kamp för att förbättra förhållandena i stadsdelen hade begränsad framgång. Det var först efter många års påtryckningar som man lyckades få staden att bekosta två uppfartsvägar till Stenhammaren. Att inte ha riktiga gator och inte ha rinnande vatten var bara två av problemen för stadsdelen. Det fanns andra. De främsta orsakerna till att Stenhammarens gårdsägareförening bildades 1897 var de många lönnkrogarna och bordellerna.

Gårdsägarna utgjordes framför allt av arbetare. År 1888 stod 22 arbetare som ägare av gårdarna i Östra Stenhammaren, åtta ägare var hantverkare, tre handlande, sju änkor, en kypare, en vaktkonstapel och två gårdar ägdes av stiftelser.⁴⁴ Till ordförande i gårdsägareföreningen valdes handlare P A Ångström. Han var, trots en hel del motsättningar i styrelsen, ordförande under många år. Nils Stenlund var en av styrelsemedlemmarna. Han var folkskollärare vid Stenhammarens skola och var med och bildade Södermalms tvätt- och badinrättning.⁴⁵ Två av styrelsemedlemmarna i gårdsägareföreningen hade anknytningar till arbetarrörelsen. Den ene var H W Vesterlund som var med på tidningen Norrlänningens bolagstämma 1888.⁴⁶ Han var troligen arbetare. Den andra var snickaren L G Bylin som var med i Sundsvalls arbetareklubb.⁴⁷ Han stod som prenumerant på Karl Kautskys broschyrer om Marx ekonomiska läror.⁴⁸ Bylin satt dock bara i interimsstyrelsen och var sedan troligen bara vanlig medlem.

FIGUR 5. Vy över Sundsvall från före branden 1888. Mellan staden och Stenhammaren ligger vretar med jordbruksmark. En del bebyggelse har dock vuxit fram nordost om Stenhammaren. Enkla stigar leder upp till Stenhammaren. FOTO: Sundsvalls museum.

En av gårdsägareföreningens första åtgärder var att bilda en kommitté på fem personer som skulle ta itu med just bordellerna och lönnkrogarna. De skulle bort från Stenhammaren. Kommittén började med att kontakta stadsfiskalen och borgmästaren för att få dessa att verka för en rensning av bordeller och lönnkrogar. Kontakten med stadsfiskalen var inte särskilt framgångsrik. Stadsfiskalen sade att han skulle göra vad han kunde, men påpekade speciellt att det inte var mycket han kunde uträtta. Kontakten med borgmästaren gick troligen ännu sämre. Det stod ingenting vidare om denna kontakt i de noggrant förda protokollen.

På ett medlemsmöte för föreningen diskuterades bordellproblemet. Kommittén redogjorde för sina kontakter med stadsfiskalen och nämnde också att fiskalen sagt sig ha rensat den så kallade Anderssonska gården, som tydligen var

en känd bordell. Men flera av mötesdeltagarna påstod att det fortfarande sent på kvällarna kom droskor till Anderssonska gården, ibland så många att gatan täpptes igen.

Under ett styrelsemöte framkom det att två medlemmar i gårdsägareföreningen, Johansson och Björlin, inhyst "lösaktiga kvinnor".⁴⁹ Ordförande Ångström fick i uppdrag att prata dessa medlemmar till rätta. Styrelsen försökte få en utökad polisbevakning i Stenhammaren för att få bukt med lönnkrogar och prostitution. Men den begäran avstyrktes av stadsfullmäktige.

Det gick alltså trögt i början för kommittén. Men det verkade ha varit synnerligen envisa och energiska personer som satt i kommittén. Man organiserade patrulleringar på kvällar och nätter. Man delade ut belöningar till Stenhammarbor som kunde ge upplysningar om illegal verksamhet. Man väckte också åtal mot gårdsä-

gare. Så småningom gav arbetet resultat. På ett föreningsmöte som hölls den 28 januari 1899 rapporterade kommittén att när de började sitt arbete fanns det tolv bordeller i stadsdelen. Nu hade de lyckats få bort allihop.

Trots att bordellerna försvunnit upphörde dock inte prostitutionen. Det fanns fortfarande prostituerade som hyrde lägenheter och tog emot kunder. Kommittén fortsatte sina patrulleringar. Den lyckades få en rad prostituerade avhysta och gårdsägare bötfälda. Kommittén hade även framgångar i kampen mot lönnkrogar. På ett föreningsmöte rapporterades att Magistraten förbjudit före detta lönnkrogsinnehavaren hustrun Ingeborg Pettersson att för all framtid sälja maltdrycker.

Det finns inte i gårdsägareförenings protokoll några uttryck för medkänsla med de kvinnor som tvingades prostituera sig eller några uppgifter om att kommittén på något sätt försökt hjälpa kvinnorna. Det utesluter naturligtvis inte att sådant har förekommit. Det fanns i Sverige organisationer som bedrev ett socialt arbete bland prostituerade, bland annat Frälsningsarmén. Arbetet var inriktat på att erbjuda kvinnorna en annan bostad och därmed få bort dem från den destruktiva miljön.⁵⁰

Vid ett föreningsmöte den 6 november 1899 beslutades att ansöka om att få byta namn på stadsdelen, från Stenhammaren till Södermalm. Motiveringen var att Stenhammaren inte längre var en oländig utmark, utan en tätt bebyggd och reglerad stadsdel. Föreningsmedlemmarna ansåg att det fanns så mycket missaktning i det gamla namnet och eftersom man nu undanröjt de missförhållanden som gav upphov till missaktningen ville man också ha ett nytt namn. Den 15 januari 1900 beslutade stadsfullmäktige att stadsdelen fick namnet Södermalm. I samband med namnbytet ändrade även några gator namn, bland annat döptes Stenhammargatan om till Södermalmsgatan. Gårdsägarföreningen bytte naturligtvis också namn.⁵¹

Oordentliga hyresgäster och en stinkande skolgård

Allt fler frågor togs upp på gårdsägarförenings

styrelsemöten. Unga pojkar som busade på kvällarna var ett problem. Hyresgäster som misskötte sig var ett annat. För att få ordning på sina hyresgäster beslutade man sig för att upprätta liggare över dem. Styrelsen tryckte ett frågeformulär om hyresgästerna som varje gårdsägare kunde använda. Följande frågor kunde ställas och besvaras: "För hyresgästen oordentligt liv genom dryckenskap?", "Försummas därigenom arbetet?", "Hur många barn finns?", "Är deras skolgång ordentlig?" och "Brukar s.k. skvaller förekomma?"

Liggare och frågelistan uppskattades dock inte av hyresgästerna. I en tidningsinsändare anklagades gårdsägarföreningen för att föra så kallade "svarta böcker" över sina hyresgäster där bland annat antalet barn skrevs in. Gårdsägarföreningen besvarade kritiken och påstod att ingen som var införd i svarta boken nekades att hyra en bostad. Det gjordes heller inga anteckningar om antalet barn i familjerna, enligt gårdsägarföreningen. Det var bara om man inte betalade hyran eller förde ett oordentligt levnadsätt som man antecknades i svarta boken. Men frågelistan visade att gårdsägarföreningen inte talade sanning till hundra procent.

Skolgården på Södermalms skola var, enligt gårdsägarföreningen, inte i bästa skick. Skolgården var full av hål och gropar. De omkringboende använde den som ett avstjälpningsställe för sopor och avfall. Stanken var outhärdlig. Frågan kom upp på ett styrelsemöte i gårdsägarföreningen. Man konstaterade att skolgården måste åtgärdas snarast. Den borde ju vara en lekplats för barnen, istället var den mycket olämplig för eleverna på skolan, enligt styrelsen.

Under de första åren på 1900-talet verkade Södermalms gårdsägarförening ha en stark ställning i stadsdelen. I april 1901 kom det omkring 100 personer till ett föreningsmöte. På mötet höll skolläraren och styrelsemedlemmen Nils Stenlund ett föredrag om föreningens dittillsvarande arbete. Han menade att arbetet hade haft en god inverkan på barnen, och utifrån det kunde man sluta sig till att det blivit bättre också i hemmen. En av orsakerna till detta var att stadsdelen blivit fri från alla osedliga nästen, menade Stenlund. Det kan ha varit den framgångs-

rika kampen mot prostitutionen som gjorde att gårdsägarföreningen hade Södermalmsbornas förtroende. Trots bristande stöd från stadens styrande och stor skepsis från många andra hade föreningen, enligt dem själva, lyckats få bort alla bordeller.

Tack vare Södermalmsbornas förtroende diskuterade styrelsen vid flera tillfällen om föreningen skulle ställa upp en egen kandidat till stadsfullmäktige. Ordföranden P A Ångström föreslogs som kandidat. Flera i styrelsen var dock skeptiska. Med det valsysteem som fanns krävdes det att förmögna personer eller bolag röstade på gårdsägarföreningens kandidat och det ansågs högst osannolikt. Det kom också upp ett förslag om att föreningen skulle gå samman med Östermalms gårdsägarförening om en kandidat, i så fall den person som Östermalmsborna redan föreslagit, nämligen handlande Sjönell.

Efter en tids diskussioner utlyste styrelsen ett allmänt möte där man enbart skulle diskutera stadsfullmäktigekandidater. Till mötet som hölls i november 1900 kom det 60 personer. Inför mötet hade Sundsvalls arbetarekommun skickat en skrivelse till gårdsägarföreningen där man föreslog muraren och Södermalmsbon Axel Hultqvist till kandidat. Det blev en livlig diskussion där de olika kandidaterna granskades. Till slut enades mötet om att ställa sig bakom både handlande Sjönell och murare Hultqvist.

Badhus och tvättstuga

Gårdsägarföreningen förde en lång kamp för att kunna öppna en bad- och tvättinrättning i Stenhammaren. Det skulle alltså vara ett ställe för både personbad och tvättning av kläder och andra textilier. Behovet var stort. Men det var ett omfattande projekt. Först och främst skulle föreningen be staden om en tomt och ledningar för vatten och avlopp. En byggnad skulle ritas och byggnadsmaterial anskaffas. Huset skulle byggas. Sedan skulle inrättningen drivas och det fick naturligtvis inte kosta för mycket.

Första gången frågan om en bad- och tvättinrättning kom upp på ett styrelsemöte var i maj 1899. Styrelsen beslutade att skicka en skrivelse till stadsfullmäktige om att en inrättning borde

öppnas i Stenhammaren. Det tillsattes också en kommitté som skulle arbeta med frågan. Den första tiden gick det dock trögt. Vid ett föreningsmöte på hösten samma år rapporterade kommittén att det skulle bli svårt att driva inrättningen med betalande besökare eftersom Stenhammarens befolkning i allmänhet bestod av fattiga personer och någon hjälp från den förmögna befolkningen i staden stod inte att få eftersom dessa inte hade någon nytta av en inrättning i Stenhammaren. Troligen hade man också fått negativ besked från stadsfullmäktige.

Men kommittén gnetade på. I en skrivelse till staden tog kommittén bland annat upp att Södermalmsborna hade mycket svårt att få sina kläder tvättade. De var hänvisade till Sidsjöbacken eller till klapphuset nere vid Selångersån som låg långt från Södermalm. Det var värst vintertid. Det var också ett stort problem att få kläder och textilier torkade, för att inte säga manglade.

Under en lång period togs bad- och tvättinrättningsfrågan upp på nästan alla förenings- och styrelsemöten. Det hände inte så mycket. Men det fördes förhandlingar med stadsfullmäktige. I början av 1902 kom äntligen ett positivt besked. Stadsfullmäktige hade beslutat om att upplåta en tomt för bad- och tvättinrättningen. Föreningen skulle också få byggnadsmaterial från Sidsjökvarnen. Dessutom skulle vatten- och avloppsledningar dras till inrättningen till en kostnad av 1 900 kronor.

Gårdsägarföreningen beslutade att bilda en särskild byggnadsförening för bad- och tvättinrättningen. I styrelsen satt bland andra stadsläkaren Gotthilf Stéenhoff. Södermalmsborna kunde teckna andelar i föreningen för 10 kronor styck. I slutet av 1902 hade 43 andelar tecknats. Byggnadsföreningen fick en tomt alldeles i närheten av Godtemplarlokalen. I april 1905 hölls en fest för att fira grundläggningen av bad- och tvättinrättningen. Under festen bildades också en syförening som skulle verka till förmån för inrättningen. Troligen någon gång under år 1906 kunde Södermalmsborna börja bada och tvätta i huset. På hösten 1908 var inrättningen i alla fall, enligt ett föreningsmötesprotokoll, i full gång.

Behovet av vatten- och avloppsledningar

Den sista stora frågan gårdsägarföreningen tog sig an var stadsdelens behov av vatten- och avloppsledningar. I en skrivelse till hälsovårdsnämnden berättade styrelsen om den förfärliga stank som spreds i stadsdelen, tack vare att slask och orenligheter slogs ut direkt i diken. Det var värst på sommaren.

Vid ett föreningsmöte på våren 1898 påpekade ordföranden P A Ångström att några Stenhammarbor redan 1892 skickat en skrivelse till stadsfullmäktige om att en vattenledning borde dras till Stenhammaren. Fullmäktige hade bordlagt frågan och sedan hade den inte tagits upp igen. Inte heller gårdsägarföreningen hade tagit upp frågan om vatten- och avloppsledningar förrän våren 1904. På ett föreningsmöte rapporterades det att stadens hälsovårdsnämnd påpekat att bristen på vatten- och avloppsledningar till Östermalm och Södermalm var saker som snarast borde åtgärdas.

Föreningens styrelse skickade en ny skrivelse till stadsfullmäktige. I den skrev man att i och med att bebyggelsen ökade på Södermalm blev frågan om ledningar allt mer trängande. Nu hade dessutom vattnet i de flesta brunnar blivit utdömt av hälsovårdsnämnden som obrukbart till dricksvatten. Diken med allt sitt slaskvatten var ett stort problem. Ibland svämmade orenligheterna över på gatorna och slaskvattnet med sin outhärdliga stank letade sig ner till staden. Inte bara hälsovårdsnämnden utan också provinsialläkaren hade fäst uppmärksamhet vid att något måste göras. Problemet höll på att bli en pesthärd för hela samhället.

Trots flera påstötningar på stadens myndigheter löstes aldrig problemet med vatten- och avloppsledningar till Stenhammaren. På ett styrelsemöte den 7 februari 1909 rapporterades det att det kommit en fråga från Vretarnas gårdsägarförening om en sammanslagning av de två organisationerna. Styrelsen var starkt positiv till förslaget och överlämnade till föreningen att ta beslut. Detta var det sista protokollet i föreningens digra protokollsbok. De båda gårdsägarföreningarna slogs dock aldrig ihop. De flesta före-

ningsmedlemmar var emot. Föreningen levde kvar till 1933, enligt tidningsuppgifter.⁵²

Konklusion

En stadsplan gjordes för Stenhammaren. Det skilde stadsdelen från de flesta andra industriella bostadsområden som växte fram i Sverige under slutet av 1800-talet. Vanligast var att en så kallad "vild" bebyggelse uppfördes, utan vare sig planering eller andra kommunala insatser så som gator, vatten och avlopp. Det betydde inte att Stenhammaren behandlades annorlunda än andra bostadsområden av denna typ. Stadens styrande borgerlighet var ointresserad av att lägga vare sig resurser eller pengar på Stenhammaren. Man följde inte ens sin egen byggnadsordning från 1875. Stenhammarborna fick 1876 avslag på sin ansökan om att en väg skulle byggas upp till stadsdelen, trots att det stod i byggnadsordningen att staden skulle anlägga och underhålla vägar. Det dröjde ända till 1887 innan stadsfullmäktige avsatte pengar till uppfartsvägar till Stenhammaren.

Stadsfullmäktige i Sundsvall tog inte ansvar för den stadsdel de själva hade planerat och befolkat. Det enda de styrande intresserade sig för var att fördela tomter till den underklass som strömmade till staden på grund av den industriella revolutionen. Stadens befolkning växte snabbt. Bristen på bostäder var ett akut problem och det löstes genom att hänvisa de inflyttande till Stenhammaren. Något mer gjorde stadsfullmäktige i stort sett inte, åtminstone inte under de första två decennierna.

Det är knappast en överdrift att påstå att det var Stenhammarbornas egen aktivitet som ledde till förbättringar i stadsdelen. Framför allt gårdsägarna tog ansvar genom att bilda gårdsägareföreningen och driva krav och verksamheter som var till gagn för hela stadsdelen. Gårdsägareföreningen verkade bland annat för att bordeller och lönnkrogor skulle försvinna, vägar och gator skulle anläggas och vatten och avlopp dras fram. Föreningen lyckades få bort bordellerna. Den lyckades också starta en bad- och tvättinrättning. Det var Stenhammarbornas egenorganisering som gjorde det möjligt för dem att uppnå bättre

boendeförhållanden. Genom att verka kollektivt kunde de påverka stadens styrande. Jag vill dock här ta upp en källkritisk fråga, nämligen om de framgångar som nämns i protokollen verkligen uppnåddes. Till exempel: lyckades man verkligen få bort alla bordeller? Det är naturligtvis inte helt säkert. Men å andra sidan var det knappast möjligt att i protokollen föra in uppgifter som medlemmarna visste inte stämde.

Som jag påpekade inledningsvis har den hitillsvarande bebyggelsehistoriska forskningen ofta stannat vid undersökningar av urbaniseringens fysiska uttryck. Folkrorelserna å sin sida har naturligtvis ett eget forskningsfält. Jag har dock i denna artikel kopplat ihop urbaniseringens fysiska utveckling med vad den gav upphov till i form av folklig organisering. Stenhammarens gårdsägarförenings bildande orsakades av både de miserabla boendeförhållandena och ointresset från stadens styrande. Det var framför allt de boende i områden som Stenhammaren som fick ta konsekvenserna av den planlösa och dåligt organiserade utbyggnaden av städerna och den tilltro till det privata initiativet som dominerade bland städerna styrande.

PETER SUNDBORG är licentiand i historia vid Mittuniversitetet. Hans avhandling handlar om synen på staten inom arbetarrörelsen i Sverige 1917-1921. Peter Sundborg har tidigare gett ut *Svensk arkitekturkritik under hundra år* 1993 och *Ornament och makt* 2001. Den senare handlar om Sundsvalls stenstad.

peter.sundborg@miun.se
Mittuniversitetet
Inst. för humaniora och samhällsvetenskap
851 70 Sundsvall

Noter

- 1 Norra Förstaden växte fram i landskommunen Östra Eneby.
- 2 Gejvall-Seger 1976, sid. 81.
- 3 Gejvall-Seger 1976, sid. 82-83.
- 4 Paulsson 1985 [1950], sid. 602-604.
- 5 Johansson 1974, sid. 55.
- 6 Johansson 1974, sid. 112.
- 7 Paulsson 1988 (1953), sid. 244.

- 8 Sundsvalls historia. Del II 1997, sid. 156, 161-162.
- 9 Sundsvalls historia. Del I 1996, sid. 139-140 och 168.
- 10 Sundsvalls historia. Del II 1997, sid. 175 och 177.
- 11 Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll 1867.
- 12 Brand- och Byggnads-ordning för staden Sundsvall.
- 13 T. Sahlén 1998. Egendomsförvaltning och stadsbyggnad. (Opublicerat manuskript). www.sundsvallsminnen.se (2017-04-20)
- 14 Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll 1867. Nilsson, Sundsvalls historia V, sid. 2.
- 15 Höglund, Helge; Södermalm, inventering 1963. Medelpadsarkiv, sid. 2.
- 16 Nilsson, Sundsvalls historia V, sid. 2. Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll 1868.
- 17 Karta över Stenhammaren 1878, Byggarkivet. Kvarteret Asken 18 (Svedlund) och Apeln 5 (Jacobsson); Inger Söderholms inventering av Östra Stenhammaren, Pärn: Östra Stenhammaren Ingrid. Medelpadsarkiv.
- 18 Det kanske var fler kvinnor, framför många av efternamnen står bara initialer. Inger Söderholms inventering av Östra Stenhammaren, Pärn: Östra Stenhammaren Ingrid. Medelpadsarkiv.
- 19 Karta över Stenhammaren 1878. Byggarkivet.
- 20 Ritningar på hus i Stenhammaren, Byggarkivet.
- 21 Inger Söderholms inventering av Östra Stenhammaren, Pärn: Östra Stenhammaren Ingrid. Medelpadsarkiv.
- 22 Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll 1870. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
- 23 Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll 1872. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
- 24 Magistraten var en äldre styrelseform inom svenska städer som fanns kvar även efter den nya kommunallagarna från 1862. Magistratens ordförande, borgmästaren, tillsattes av staten efter att förslag på tre personer kommit in från stadens röstberättade invånare. Magistraten hade efter 1862 framför allt en granskande och övervakande makt. Nordisk familjebok 1912, band 17, spalt 468-469.
- 25 Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll 1873. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
- 26 Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll 1873. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
- 27 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1888, sid. 35. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
- 28 Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll 1876. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
- 29 Höglund, Helge; Södermalm, inventering 1963. Medelpadsarkiv, sid. 16.
- 30 Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll 1877. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
- 31 Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll 1878. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
- 32 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1879. Finns

- även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
- 33 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1887. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
 - 34 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1889 och 1890. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
 - 35 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1891 och 1893. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
 - 36 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1897. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
 - 37 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1897. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
 - 38 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1898 och 1900. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
 - 39 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1899. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
 - 40 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1900. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
 - 41 [https://sundsvallsminnen.se/manniskor/befolkningsutveckling/befolkningen-i-sundsvall-1895-1990/\(2019-09-04\)](https://sundsvallsminnen.se/manniskor/befolkningsutveckling/befolkningen-i-sundsvall-1895-1990/(2019-09-04))
 - 42 Sundsvalls stads kommunala handlingar 1901. Finns även på <http://sok.sundsvallsminnen.se/dokument/info?AID=295&TES=Dtext> sökord: Stenhammaren.
 - 43 Om inte annat anges är källan till alla uppgifter i detta avsnitt: Södermalms gårdsägareförening, Sundsvall. Protokoll 1897-1909. A1:1. Förteckningsnummer 789 M B. Föreningsarkivet. Medelpadsarkiv.
 - 44 Inger Söderholms inventering av Östra Stenhammaren, Pärn: Östra Stenhammaren Ingrid. Medelpadsarkiv.
 - 45 Sundsvalls Tidning 1904-12-28.
 - 46 Norrlänningen 1888-04-23.
 - 47 Sundsvalls-Posten 1887-04-02.
 - 48 C M Nielsens arkiv, Anteckningsbok 1887-1891, sid. 21. Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm.
 - 49 Protokoll från styrelsemöte i Stenhammarens gårdsägareförening 1898-06-18. Södermalms gårdsägareförening, Sundsvall. Protokoll 1897-1909. A1:1. Förteckningsnummer 789 M B. Föreningsarkivet. Medelpadsarkiv.
 - 50 Sedligt, renligt, lagligt. Prostitution i Norden 1880-1940. 2007, sid. 18-19.
 - 51 Höglund 1963, sid. 12-13.
 - 52 Sundsvalls Tidning 1937-12-04.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm
C M Nielsens arkiv; Anteckningsbok 1887-1892.

Medelpadsarkiv, Sundsvall

Brand- och Byggnads-ordning för staden Sundsvall, 1862.
Höglund, Helge; Södermalm, inventering 1963.
Inger Söderholms inventering av Östra Stenhammaren, Pärn: Östra Stenhammaren Ingrid.
Sundsvalls stadsfullmäktiges protokoll.
Sundsvalls stads kommunala handlingar.

Föreningsarkivet västernorrland, Sundsvall

Södermalms gårdsägareförening, Sundsvall. Protokoll 1897-1909. A1:1. Förteckningsnummer 789 M B.

Stadsbyggnadskontorets byggarkiv, Sundsvalls kommun

Karta över Stenhammaren 1878.

Ritningar.

Digitala källor

www.sundsvallsminnen.se (T. Sahlén 1998. Egendomsförvaltning och stadsbyggnad. Opublicerat manuskript, 2017.04.20)

Tryckta källor och litteratur

- Ahnlund, Nils 1943. *Sundsvalls historia*. Del 5. *Arbetare i helg och söcken* 1943.
- Bjur, Hans 1984. *Stadsplanering kring 1900 med exempel från Göteborg och Albert Lilienbergs verksamhet*. *Byggnads- och Brandstadga för rikets städer* 1875.
- Christensson, Jakob (red.) 2008. *Det moderna genombrottet*. Signums svenska kulturhistoria, del 7.
- Cornell, Lasse 1982. *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890. Arbete, levnadsförhållanden, rekrytering*.
- Gadd, Carl-Johan 2000. *Den agrara revolutionen 1700-1870*. *Det svenska jordbrukets historia* 3.
- Gejvall-Seger, Birgit 1976. *Stadsplanering och bebyggelse i Norrköping 1719-1970*. (Särtryck ur Norrköpings historia, del VI, tiden 1914-1970).
- Gelotte, Göran 1980. *Stadsplaner och bebyggelse typer i Södertälje intill år 1910*.
- Gårdlund, Torsten 1942. *Industrialismens samhälle*.
- Hall, Thomas och Katarina Dunér (red.) 1997. *Den svenska staden. Planering och gestaltning - från medeltid till industrialism*.
- Hjerne Gunnar 1995. *I förändringens tid - Folkrörelser i söderort omkring sekelskiftet 1900*.
- Höglund, Helge 1963. *Snickarglädje*.
- Industriminnen i Västernorrland* 1979.
- Johansson, Ingemar 1974. *Den stadslösa storstaden: Förortsbildning och bebyggelseomvandling kring Stockholm 1870-1970*.
- Kjellberg, Isidor 1879. *Sågverksarbetarna i Norrland: Anteckningar*.
- Magnusson, Lars 2014. *Sveriges ekonomiska historia*.
- Nilsson J E 1943. *Sundsvalls historia*. Del V.
- Nordisk familjebok* 1912, bd 17.
- Norrlänningen*.
- Olsson, Reinhold 1972. *En krönika om Sundsvalls arbetarkommun*.
- Paulsson, Gregor 1985 [1950]. *Svensk stad*. Del 1.
- Paulsson, Gregor 1988 [1953]. *Svensk stad*. Del 2. *Från bruksby till trädgårdstad*.

- Prawitz, Gunnar 1954. *Tomter och stadsägor. Om fastighetsindelningen i Sveriges städer.*
- Schön, Lennart 2010. *Vår världs ekonomiska historia: Den industriella tiden.*
- Schönbeck, Boris 1994. *Stad i förvandling.*
- Schönbeck, Boris 2000. *Helsingborg kring sekelskiftet 1900: Införlivningar, markförhållanden och bebyggelse i skärningspunkten mellan stad och land.*
- Sedligt, renligt, lagligt. *Prostitution i Norden 1880-1940* 2007.
- Sjögren, Mikael 1997. *Fattigvård och folkuppfostran. Liberal fattigvårdspolitik 1903-1918.*
- Sundborg, Peter 2001. *Ornament och makt. Sundsvall från trästad till stenstad.*
- Sundborg, Peter 2015. *Stadsmiljörörelsen i Sundsvall under 1970-talet.* B-uppsats i historia, Mittuniversitetet.
- Sundborg, Peter 2016. *Mellan stadsmiljörörelsen och staten: Kulturmiljövårdens framväxt i Sundsvall under 1970-talet.* C-uppsats i historia, Mittuniversitetet. www.diva-portal.org
- Sundin, Mats 2007. *Bra läge men dåligt rykte. En jämförande historisk studie av tre stadsdelar i Borås, Eskilstuna och Gävle.*
- Sundsvalls historia.* Del I. 1996.
- Sundsvalls historia.* Del II. 1997.
- Sundsvalls-Posten.*
- Sundsvalls Tidning.*
- Wik, Harald 1950. *Norra Sveriges sågverksindustri från 1800-talets mitt fram till 1937.*

A property-owners association in industrial Sundsvall, 1897-1909

By Peter Sundborg

Summary

In 1897, a property-owners association was founded in the Stenhammaren district of Sundsvall. The association was created by local property owners, comprising workers, craftsmen and other low-wage earners. With the coming of industry, Sundsvall had attracted large numbers of workers who needed somewhere to live. The townscape had densified and unregulated building developments emerged too. In the case of Stenhammaren, the urban plan of 1868 included 139 plots of land. The area soon filled with people and became overpopulated. Stenhammaren lacked roads, streets, lighting, water mains and sewage systems, and the authorities were not especially interested in supplying these amenities.

Yet the main reason for the creation of the property-owners association was not a lack of hygiene facilities, but the many illegal bars and brothels. The association asked the public prosecutor and the mayor for help, but with little success. Instead the body took matters into its own hands. The association organised evening and night-time patrols. It rewarded local people for providing information on illegal activities. It was also instrumental in prosecuting individual property owners. An association meeting in 1899 reported that the organisation had successfully

closed down the twelve brothels that had been open when its work began.

The property-owners association began taking on other issues too. Young boys causing mischief in the evenings were a problem; neglectful housing tenants were another. The association campaigned long and hard to open a bathhouse and laundry in the area. In April 1905, when construction work finally began, a party was held to celebrate the laying of the foundation. Local people probably began bathing and laundering in the building sometime in 1906. The final major problem that the association tackled was the area's lack of mains water and a sewage system. With wastewater filling local ditches, filth sometimes overflowed onto the streets, spreading a foul smell. Despite repeated requests, the local authority resolved the water and sewage issue only on 7 February 1909. This date marks the final entry in the comprehensive minutes book, which has formed the main source of information for researching the history of the property-owners association. Yet the organisation lived on until 1933, according to newspaper sources. Another of the association's successes was to change the name of the district, from Stenhammaren to Södermalm, by which it remains known to this day.

Keywords: Town planning, industrialization, property-owners association, segregation.

Ungkarlsfenomenet

– eller hur tid och tidpunkt spelar skilda roller
i olika tider vid förvandling av jordbrukslandskap

av Anders Wästfelt

Det landskap vi möter idag är i en mening det samma som brukades för flera sekler sedan. Modernisering har förändrat hur jordbruk bedrivs, vilket har satt spår i åkermarkens storlek och form samt hur marken nyttjas. I skogs- och mellanbygd är det inte ovanligt att man än idag kan få syn på småskaliga åkrar, som i skala och form härrör från äldre tiders brukande.

Sådan avsaknad av modernisering illustreras av fälten i södra delen av figur 1, som visar Sötåsa by belägen söder om Värnamo och öster om Ohs samhälle på det sydsvenska höglandet. Fälthöjderna är intakta från tidigt 1800-tal och de brukades fortfarande på 1950-talet som åkermark. På plats kan man iakttä att dessa marker aldrig brukats med traktor, det förekommer rikligt med block och stora stenar som omöjliggör jordbearbetning med traktor, numera är en del av markerna spontant igenvuxna, igenplanterade eller uppmärksammade som värdefulla biotoper. Vad var orsaken bakom att markanvändningen aldrig kom att moderniseras här, varför fick inte moderniseringen samma effekt överallt? Detta är en av frågorna som undersöks i denna artikel. Förklaringar till skillnaderna i modernisering kan sökas i olikheter i jordmån liksom de ofta långsamma förändringsförlopp som är bundna till olika generationers skiftande strategier.

Regionen där Sötåsa är beläget tillhör den södra delen av det sydsvenska höglandet och karakteriseras av stora skogsmarker och ett relativt kuperat landskap. Terrängen är belägen

högt över havet, ovanför högsta kustlinjen, vilket medfört att moränen i krönlägena aldrig svallats ur. De odlingsbara moränmarkerna ligger därför högt i relation till den omgivande terrängen. Detta har medfört att bebyggelsen är lokaliserad till höjdröner.

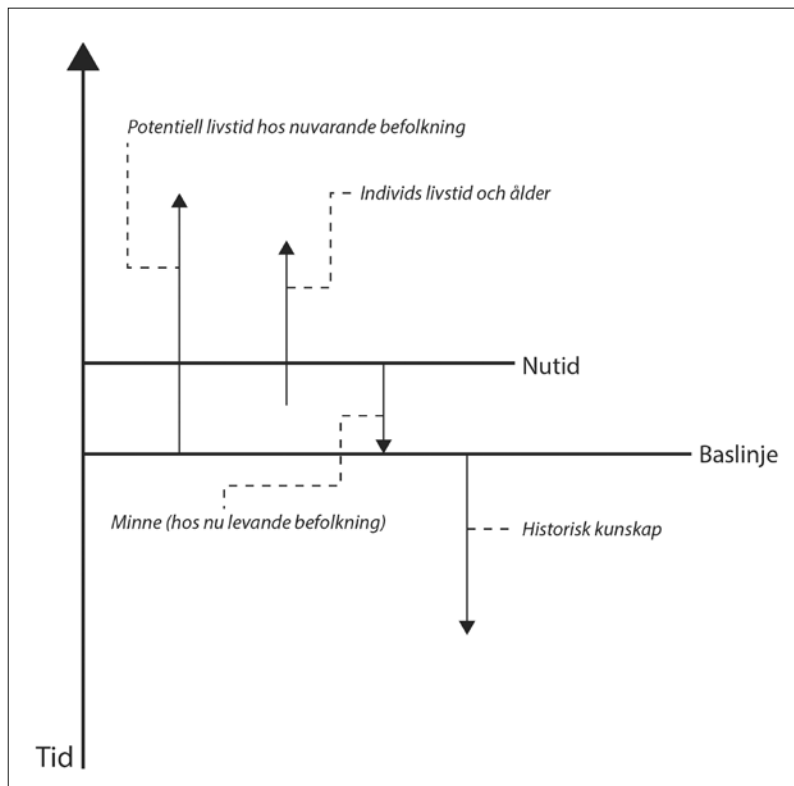
Graden av brutenhet i terrängen och den relativt stora mängden icke odlingsbar mark har medfört en småskalig bebyggelsestruktur och odlingsmark. Inom Sötåsa jordregisterenhet finns sju fastigheter. De har alla sitt ursprung i det hela hemman skattefrälse som utgjorde byn före det att byn stor- och laga skiftades 1819 respektive 1851. Byn delades upp i sju fastigheter. Sötåsas äldre odlingshistoria kan föras tillbaka minst tvåtusen år. Flera forn lämningar, däribland ett bronsåldersröse, en malsten, älvkvarnar, samt ett rikligt antal odlingsrösen indikerar en period av odlingsaktivitet som hör hemma i bronsålder/äldre järnålder. Däremot finns inga skriftliga belegg eller fysiska spår från medeltid.

Familjegårdar och syskonjordbruk

Från mitten av 1800-talet och fram till idag förändrades Sverige snabbt från ett i huvudsak agrart samhälle till ett industrisamhälle. Det innebar att familjens absolut viktigaste tillgång, gården och jorden förlorade status i förhållande till individens möjlighet till arbete och inkomst utanför jordbruket. Flera forskare har utifrån agrarhistorisk utgångspunkt under senare år studerat dessa förändringar. Irene Flygare visade i sin studie av jordbruk i Uppland på en stark kontinuitet mel-

Dackling menar att förutom ändrad arvsrätt har också är en rad andra samverkande faktorer skapat förutsättningar för att syskonjordbruken växer i antal fram till 1930-talet. Under första halvan av 1900-talet fanns fortsatt ett stort arbetskraftsbehov inom jordbruket, samtidigt som tidigare pig- och drängfunktioner försvann. Familjegårdarna skapade en social slutenhet där förväntningar på att gården skulle föras vidare byggdes upp, men de ändrade giftermålsmönster med en generellt ökande andel ogifta öppnade också upp för nya former av brukar konstellationer så som syskonjordbruk.

Dackling menar att det inte är säkert att det ökade antalet syskonjordbruk är följden av en strategi, utan likväl kan vara en effekt av avsaknaden av strategi, däremot skapar den rådande samhällskontexten behov och förväntningar på att familjegårdar skall brukas och förvaltas vidare. Det är först efter andra världskriget som mekaniseringen med hjälp av traktorer gör sitt egentliga intåg på lantbruken och underlättar arbetet i så stor omfattning att det minskar behovet av arbetskraft.⁵

FIGUR 2. Fem olika sätt att studera tid, linjär tid (längst till vänster), individs livstid och ålder (här uppfattat som en inneboende tid, längst till höger), minne (hos nu levande individer (liten pil nedåt), historisk kunskap (lång pil nedåt), potentiell livstid hos nu levande befolkning (lång pil uppåt). Lång vågrät linje, baslinjen, kort vågrät linje, nutid. ILLUSTRATION: författaren.

Tidpunkt

Tidpunktens betydelse för överföringen mellan olika generationer är central för förståelsen av historien. I denna studie undersöks och belyses tidpunktens olika betydelser. Följaktligen behöver analysen fokusera olika tider och tidsliga aspekter samtidigt. Därför kombineras en tidsgeografisk och en befolkningshistorisk analys med en historisk och kvalitativ analys för att besvara frågan hur inneboende tid och tidpunkten för generationsväxlingar tillsammans spelar roll för jordbrukets modernisering och landskapets omformning.

Tidsgeografin är den inriktning inom kulturgeografin som har haft fokus på inneboende tid, dvs hur vardagliga processer och projekt tar tid och vad det betyder att processer länkas till varandra i sekvenser och hur de möts i tid och rum, men också hur de kan konkurrera med varandra i tidrummet.⁶ Ett tillvägagångssätt som använts är att följa enskilda individbanor, dvs. hur en individ rör sig i tidrummet och vilka potentiella eller omöjliga möten det ger upphov till. I denna artikel ses individbanan som en persons livstid på en plats och fokus ligger på skärningspunkten där olika personers livstid möts i en generationsväxling. I vilket skede av historisk förändring livstiderna möts spelar en central roll. Ett tidsgeografiskt begrepp som används är kopplingsrestriktioner.⁷ Kopplingsrestriktioner beskriver svårigheter att åstadkomma kopplingar vid den tidpunkt där det krävs samordning mellan individer på en plats eller där samordningen är omöjlig. I det undersökta fallet ses avsaknaden av familjebildning som en kopplingsrestriktion.

Det historiska perspektivet är vanligen länkat till längre händelseförlopp och det utgår då från en linjär tidsuppfattning. Dynamiken i samhällsförändringarna är oftast i fokus. I denna artikel ligger fokus däremot på successionerna – och hur livstid och tidpunkt så att säga spelar skilda roller i olika tider. Det är därmed en analys baserad på både individens inneboende tid, den linjära tiden och de långa förändringsprocesserna. Se figur 2, för en översikt över olika former av tid. Forskningsfrågan som belyses är vilken betydelsen det har när i individens inneboende livstid en succession sker.

Metod, material och forskningsfrågor

Materialet till denna artikel utgörs i huvudsak av ett opublicerat manus som ingick i avhandlingen *Continuous landscapes in finite space – making sense of satellite images in social science*.⁸ Forskningsläget har sedan dess förändrats och flera arbeten har sett dagens ljus⁹ som nu gör att resultaten från det opublicerade manuset har kunnat diskuteras och presenteras i ett vidare sammanhang. Forskningen som gjordes för avhandlingen genomfördes mellan 1998–2000 även om manusbearbetningen fortsatte fram till 2004. Därefter har manuset omarbetats till föreliggande artikel.

Den metod som användes utgick från möjligheten att genom att sätta samman olika material och infallsvinklar skapa nya insikter kring landskapsförändring och relationen samhälle, människa och miljö. Såväl historisk metod, som intervjuer med ägare och brukare samt fältvandring med respondenter användes för att förstå både de faktiska förändringar som markanvändningen genomgått men också hur föreställningar och förhållningssätt med tiden ändrats. Dessa metoder kombinerades sedan med en tidsgeografisk metod där successionsförloppet kartlades diagrammatiskt.¹⁰ Angreppssättet är därmed att sätta ihop ett "landskap" för att få en detaljrik bild för analysen.¹¹ Detta har paralleller till det som Torsten Hägerstrand kallat förlopplandskapet,¹² dvs. att inte se landskapet som något statiskt utan som kontinuerligt statt i förändring,

målet här är att förstå de drivande krafterna bakom förändringen samt hur föreställningarna om förändringarna förändras.

Markägarnas minnen utgör en utgångspunkt för möjligheten att förstå skilda förhållningssätt till markanvändning och landskap. Den förståelse som söks påminner om det Pierre Bourdieu inkluderar i sitt habitusbegrepp, dvs hur varje aktör förkroppsligar ett system av sociala normer förståelser och beteendemönster.¹³ I detta arbete är syftet att förstå hur successionerna samspelar med förändrade förståelser samt hur själva markanvändningen förändrats de senaste 150 åren.

I intervjuerna finns det ofta mer än den ut-saga som syns på ytan eller som Katerine Kohler Riessman uttrycker det "But the meaning of what someone say is not simply its content".¹⁴ Ett exempel på detta är när diskussionen med ägare AH förs in på tankar om framtiden: "Hur ser du på framtiden?" (gåendes i skogen) – "Ja det är inte lätt, jag har ju en son som heter Anders som du, och min bror har en son och en dotter fast hon är nog inte intresserad." Direkt kopplar ägare AH min fråga om fastighetens och landskapets framtid till sina egna barn och att det är sönerna som skall ta över, det är släkten som skall förvalta fastigheten vidare. Det tycks som om detta är självklart för ägare AH. Samtidigt ger det mig betydelsefulla insikter om AH:s föreställningar om framtiden.

Följande forskningsfrågor behandlas i artikeln:

- Har det betydelse när överlåtelsen äger rum och till vem för hur markanvändningen ändras efter successionen?
- Vad karakteriserar successionerna under det sena 1800-talet och fram till millennieskiftet vid olika tidpunkter?
- Finns det en koppling mellan hur ägandet och successionerna sett ut under 1900-talet och hur man brukar marken i dag?

Successioner och tidigare generationer

För att besvara dessa frågor är det nödvändigt att känna till successionsförloppet. Följande kart-

FIGUR 3. "Morbror Johan med Blanka" (antecknat på baksidan av bilden). Fotograf okänd, bilden förevisad för författaren vid en av intervjuerna i huset på bilden.

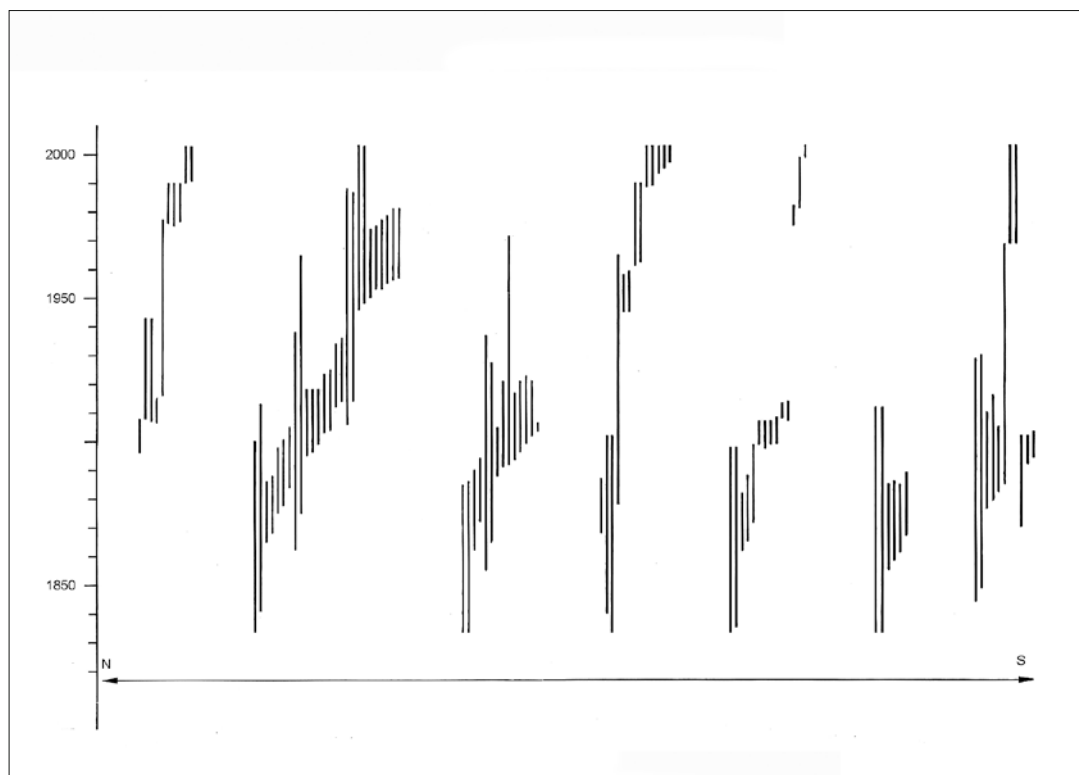
läggning baserar sig på information ur inskrivningsmyndighetens register över fastighetsägarna i byn samt pastorsexpeditionens husförhörlängder (Inskrivningsmyndigheten, Pastorsexpeditionen), vilket också kombinerats med intervjuer av fastighetsägarna.

I det följande relateras fastighetsägarna i Sötåsa till resultatet av förändringsförloppet så som det gestaltat sig och kan avläsas i figur 1. Successionsförloppet mellan generationerna har kartlagts för perioden 1850–2000 och redovisas ett diagram i figurerna 4, 5 och 6. Hur ägandet av de sju fastigheterna i Sötåsa och successionerna sett ut på fastigheterna under de senaste 150 åren har kartlagts i detalj.

Bilden i figur 3 är en ingång till förståelsen av förhållandena under 1900-talet. Bilden kan i det förstone tyckas trivial. Den illustrerar dock samtidigt både specifika och generella drag i 1900-

talets landskapsomvandling. Morbror Johan ställer upp tillsammans med hästen Blanka på bilden, vilket sannolikt hör ihop med att just han aldrig kom att gifta sig utan bodde och brukade gården själv fram till sin död. Detta skulle kunna vara en slump på just denna gård men är det inte. År 1945 brukas fyra av fem gårdar av just ungarlar i Sötåsa. Hur skall detta förhållande förstås?

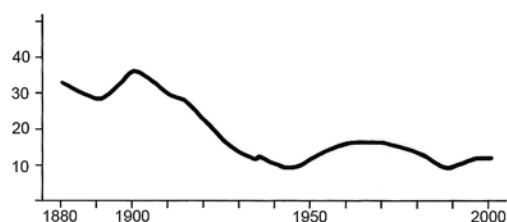
På ägare UE:s gård bodde på 50-talet förutom ensamstående Gustav, på "tre gubbar om man får säga så, Johan, Magni och Johan, nästa Johan kallade de honom" (Ägare UE). Ägare UE pekar också på att dessa gubbar, "de levde på det där gamla sättet" (Ägare UE). Att de beskrivs som gubbar indikerar att de redan på 1950-talet var medelålders, att de dessutom levde på det där gamla sättet tidigare indikerar att ägare UE uppfattade att de var annorlunda.

FIGUR 4. Diagram som illustrerar personer som bott i Sötåsa på des sju gårdar/fastigheter som studeras. Lägg särskilt märke till de många korta linjer som varar i ca 20 år, dessa illustrerar barn som växer upp i Sötåsa men som flyttar därifrån som unga vuxna. Gården längst till vänster är den som återfinns längst norr ut i byn, men den längst till höger är den sydligaste. GRAFIK: författaren.

I följande diagram är ägarna och brukarna till respektive fastigheter redovisade i tiden (figurerna 4 och 5). Avsikten är att diagrammatiskt visa hur länge invånarna bodde på gårdarna och hur ägandet och successionerna i ägandet under det sena 1800-talet och 1900-talet sett ut. De relativt korta linjerna i figur 4 representerar barn som föds och växer upp i byn och som sedan i 20-års åldern flyttar därifrån.

I diagrammet över den aggregerade befolkningsutvecklingen (figur 5) kan man tydligt iakttä

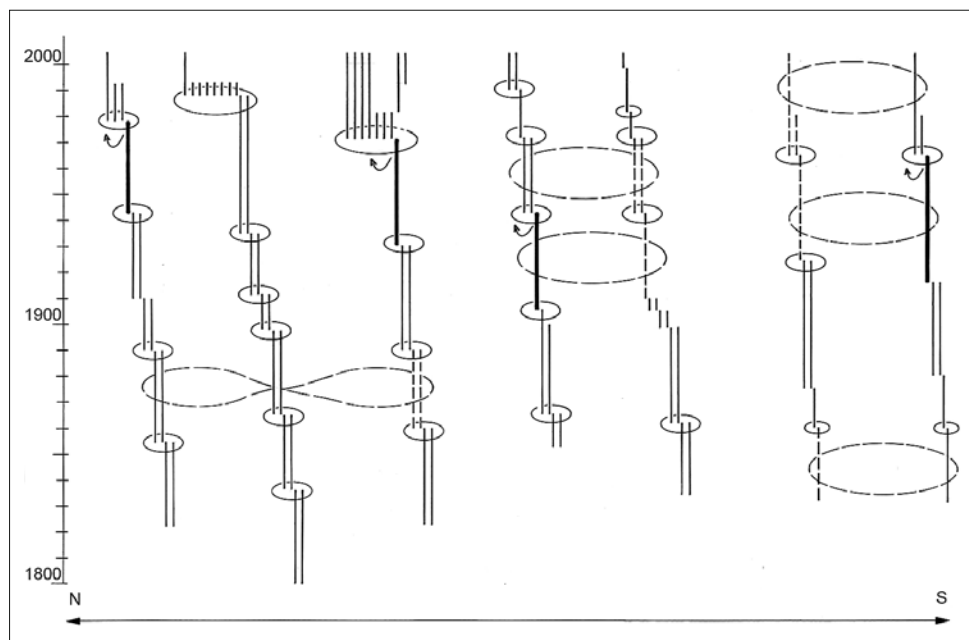

hur befolkningen stadigt minskar från sekelskiftet 1900 fram till andra världskriget. Den puckel som kan iakttas från 1955 till 1980 hör samman med den enda barnfamiljens tillökning under efterkrigstiden. Utifrån diagrammen kan utläsas att den radikala befolkningsminskningen i byn främst är ett förkrigs- och mellankrigsfenomen, medan omvandling och nedläggningen av jordbruk som vi skall se framför allt ett efterkrigsfenomen. En utdragen generationsväxling leder också till en karakteristisk fördröjning som jag i det följande kommer att kalla ungkarlsfenomenet. Figur 6 illustrerar successionsförloppet i byn under det sena 1800-talet och 1900-talet.

FIGUR 5. Diagram som illustrerar befolkningsutvecklingen i Sötåsa från 1880 till 2000, diagrammet är en sammanställning av data från figur 4.

FIGUR 6. Diagram över successioner mellan ägare. Två parallella linjer illustrerar ägarparet på gården medan en ensam linje illustrerar en ungkarl, den inringade övergången illustrerar en släktsuccession där något av barnen köper eller ärver gården i sin helhet. Icke inringade övergångar innebär att ett externt köp föreläggat vid successionen. En liten pil i båge under övergången innebär att gården gått i bakarv till syskonbarn i arvskiftet. Stor streckad linje som håller ihop två grupper av linje betyder att de två inringade gårdarna brukas tillsammans under den aktuella perioden.

GRAFIK: författaren.

I diagrammet kan ytterligare karakteristika i successionsförloppet utläsas. Det innehåller flera karakteristiska element på individnivå. I den södra delen av byn säljs och köps gårdarna runt sekelskiftet 1900. Sannolikt har det legat en vilja att skapa bärkraftiga familjejordbruk bakom de sammanslagningar av gårdar som görs i söder, detta syns i diagrammet genom att de har samma ägare under olika perioder (streckad linje grupperar två fastigheter under en period).

Ett annat viktigt mönster som jag redan pekat på är avsaknaden av familjebildning på fyra av de fem gårdarna eller sex av de sju ursprungliga fastigheterna under perioden 1910–1970. Två frågor kan ställas till denna företeelse. Hur bör detta förhållande betraktas? och för det andra vilken betydelse har det haft för dagens ägare? Den senare frågan har störst betydelse för att förstå dagens situation, samtidigt som den första frågan belyser en ofta förbisedd företeelse, avsaknaden av en antagen händelseutveckling, vilket Hägerstrand först kom att kalla icke-händelser men som i modern tidsgeografisk terminologi har kommit att kallas kopplingsrestriktion.¹⁵ Hägerstrand visade att avsaknaden av ett förväntat agerande skapade restriktioner. Han studerade då in- och utflyttning hos den rörliga befolkning-

en på landsbygden under 1800-talet. När någon inte flyttar in och tar en ledig plats i besittning, som t.ex. piga, betyder inte detta att det är en aktiv handling, utan enbart att utrymmet som uppstår inte utnyttjas. Jag menar att fallet med de många ungarlarna i Sötåsa måste ses som just en kopplingsrestriktion, dvs. att möjligheten att bilda familj på dessa gårdar inte nyttjas. Det behöver inte vara avsaknaden av intention till familjebildning eller förväntan om att föra gården vidare i familjen som saknas, tvärt om kan det vara så att det är just detta skäl som gör att männen blir kvar ensamma på gårdarna och som skapar svårigheter att gifta sig (koppling till en annan person). En annan intention återfinns däremot sannolikt hos kvinnorna som flyttat till städerna och därmed inte stannar på landsbygden. Förklaringar till kopplingsrestriktionen återfinns i strukturella förändringar som följd av industrialisering och urbanisering. En långsiktig effekt av att ungarlarna blir kvar ensamma är också att incitamenten att modernisera inte är lika stora som om de bildat familjer. I historiens ljus kan det ses som en motkraft mot den snabba moderniseringen som sker under andra hälften av 1900-talet. Frågan är om inte detta bör betraktas som en tröghet som är en effekt av en

kopplingsrestriktion. I den nordliga delen av byn och på gården där det sker en familjebildning gjorde man omfattande stenröjning men det skedde alltså inte i den sydliga delen, vilket i det senare fallet lett till en utebliven modernisering.

De flesta släktsuccessionerna mellan far och son under det sena 1800-talet och de första decennierna på 1900-talet skedde genom att sonen köper ut föräldrarna innan dessa dör. Troligen sker detta för att slippa komplicerade arvskiften mellan flera inblandade syskon samt för att upprätthålla driften,¹⁶ detta förfarande skapar incitament att flytta för de syskon som inte tar över gården. Denna successionsordning används dock inte vid övergången från de fyra ungarlarna till nästa generation (små pilar i båge under respektive fastighets successionslinje, se figur 6). I dessa fall är de ägare och brukare av respektive gård fram till sin död. Det är så att säga inte överlämnandet av ett jordbruk som sker utan istället efterlämnandet av ett föräldrat småjordbruk. Inledningsvis ställde jag frågan om det har betydelse för dagens markanvändare när successionen sker och till vem. Båda aspekterna visar sig ha spelat roll i byn, när ungarlarna väl dör innebär det att släktingarna som ärver gårdarna som regel har etablerat sig i samhället med egna yrken och familjebildningar. Detta har i sin tur inneburit att de inte fortsatt med jordbruket på gården. Trots att man ärvt gårdarna och äger dem så att säga på avstånd både tidsligt och rumsligt, tycks det som om man ogärna säljer dem vidare till utomstående. Den första externa försäljningen sedan 1915 skedde 1999, och i detta fall var det inte heller fråga om någon okänd köpare. En av grannarna i den angränsande byn fick erbjudandet av den föregående ägaren att köpa gården.

En annan iakttagelse kan göras när det gäller själva organiserandet av ägandet. I de fall arvet skett genom bakarv och flera olika syskon kommit i åtnjutande av andelar i den ärvda gården har man i tre av de fem fallen under de senaste 30 åren reglerat ägandet genom att något av syskonen köpt ut de andra. I ett av fallen har man bibehållit det uppdelade ägandet. Det tycks alltså som att det finns en stark strävan att renodla ägarbilden, vilket kan illustreras av ägare EP:s in-

ställning. Ägare EP förklarar för mig att hon vill bevara gården i släkten och föra den vidare till nästa generation, och att det är därför hon köpt ut sina syskon, "man är som en länk i en kedja och det är inte så lätt att bryta den" (ägare EP).

På ett immateriellt plan visar sig också minnet från den egna uppväxten spela roll för synen på den egna situationen. Ägare HE:s förvaltningen av gården visar sig ligga rotat i hans egen uppväxt, "Genom att man själv är uppvuxen med detta ... annars hade vi nog inte haft kvar detta heller, det tror inte jag" (Ägare HE). På ytterligare ett sätt pekar ägare HE:s bekymmer kring framtiden på att man gärna ser gårdarna fortsätta i släkten som svar på frågan: Hur tänker ni framgent? (syftande på hur ägare AH och syskonen ser på förvaltandet av fastigheten i framtiden) svarar ägare AH: Ja de är inte lätt, jag har ju en son som heter Anders som du, och min bror har en son och en dotter fast hon är nog inte intresserad. Som refererats tidigare kopplar ägare AH direkt min fråga om fastighetens framtid till sina egna barn och att det är sönerna som skall ta över, det är släkten som skall förvaltar fastigheten vidare. På frågan om de tänkt sälja fastigheten, kommenterar ägare AH att det har aldrig varit på talan att någon skulle köpa ut de andra. Ägare AH menar att det är svåra frågor, men påpekar själv på att han nog hade varit intresserad att ta över gården själv om det aktualiserats tidigare. Dagens fastighetsägare har alltså i huvudsak ärvt gårdarna genom bakarv, utom inom familjen M (ägare EP, född i familjen M), där gården gått i arv under 200 år. Medvetenheten om betydelsen av successionsförloppet i relation till dagens situation kom också till uttryck vid ett av de första samtalen "de hade 8 barn, inga hade de andra, det är därför det ser ut som det gör" (ägare UE). Uttalandet indikerar att familjebildningen haft en konkret betydelse för dagens markanvändning. Hur successionerna och ägarkonstellationerna sett ut historiskt ha spelat roll för hur Sötåsa gestaltar sig idag. Kartläggningen av successionsförloppet i Sötåsa illustrerar på många sätt flera av de processer som karakteriserat 1900-talet. Förloppet och tidpunkterna när förändringarna sker har i detta fall haft avgörande betydelse för hur såväl kon-

stellationen av såväl människor som fastigheter-
nas fysiska uttryck ser ut idag. Tidpunktens be-
tydelse för uttrycket illustreras på ett påtagligt sätt
genom att vissa externa förändringstryck så att
säga varit övergångna när gårdarna förts över till
nästa generation. Till exempel skaffade Ägare
MA aldrig någon traktor, gården längst i söder,
vilket kan ses i figur 1. När ägare LA tog över
gården 1968 efter sin farbror var det för honom
inte aktuellt att röja marken på sten. Istället har
han skött markerna och erhållit olika former av
bidrag under sin tid. Idén och intentionen att
röja marken för traktorbruk fanns så att säga
inte kvar längre när väl successionen till nästa
generation väl skedde (se kartan i figur 1). Hade
successionen däremot skett 20 år tidigare hade
markerna idag sannolikt varit stenröjda.

Slutsats

Spåren av den äldre markanvändningen i Sötåsa
är på sina ställen synliga idag. Avsaknaden av fa-
miljebildningen under första hälften av 1900-talet
har haft avgörande betydelse för dagens situa-
tion i Sötåsa. En uppdelning av förändringsför-
loppet har skett främst under efterkrigstiden.
Olika förändringsförlopp har utbildats parallellt
med varandra i skilda "tider", trots en samti-
dighet i tid-rummet. Upprinnelsen till diversi-
fieringen och avsaknaden av modernisering på
flera av jordbruken i byn är tidsligt ett mellan-
krigsfenomen (1920 till 1939) där sönerna i linje
med traditionen tar över gårdarna men sedan
inte bildar några familjer utan förblir ungar-
karlar. Avsaknaden av familjebildning under mel-
lankrigstiden på sex av de sju fastigheterna har
satt spår i landskapsbilden och påverkat dagens
markanvändning.

Förändringsprocessen bottnar i en kopplings-
restriktion, i detta fall avsaknaden av familje-
bildning, som är en konsekvens av urbanisering
och industrialisering men också en förändrad
betydelse för familjegården allt sedan 1800-talet.
Vilket i detta fall inte entydigt utvecklade mo-
derniseringen på samma sätt som på de gårdar
där en större familj skulle försörjas. Det visar
sigs också att avsaknaden av familjebildning lett
till att successionsordningen ändrats och fram-

för allt att en förskjutning av tidpunkten för när
successionen sker i de inblandades livstid blivit
en annan, vilket i sin tur har haft konsekvenser i
senare tid. Gårdarna förs över till nästa genera-
tion först när de ensamstående ungarlarna dör.
De efterlämnar då inte jordbruk i en egentlig
bemärkelse utan ett föråldrat småjordbruk. Det
har i sin tur betydelse för dagens markägare då
de fått arva gårdarna genom bakarv och alla ar-
vingar vid denna tidpunkt varit yrkesaktiva inom
andra områden. Avsaknaden av familjebildning
ledde i vissa fall till minskad modernisering och
framför allt till en differentiering av modernise-
ringen. Ett ytterligare förvandlingsmönster som
sannolikt bara påbörjats är trenden att bosätta
sig på landsbygden utan att bruka marken. Idag
bor åtminstone en familj i byn och pendlar till
arbeten och skola på annan ort.

Det går inte att utifrån denna studie svara på
i vilken utsträckning exemplet Sötåsa är generali-
serbart, det finns inga andra studier av ungarlar
som ensamma tar över och driver jordbruk, dä-
remot pekar Martin Dacklings studier på att det
inte är ett obetydligt antal jordbruk som under
första hälften av 1900-talet brukas av ogifta sys-
konpar. Andelen ensambruk, särskilt bland min-
dre gårdar i skogsbygd, bör ha varit betydande
men att besvara denna fråga med precision krä-
ver vidare forskning.

Sammanfattningsvis pekar denna artikel på att:

- Avsaknaden av familjebildning som en kopp-
lingsrestriktion sker långt innan det får indi-
rekta effekter i utebliven modernisering av
jordbruket.
- I tidpunkten för en succession möts den
inneboende tiden, dvs både ålder och livstid,
hos de olika generationerna som är del av
successionen. I just denna tidpunkt figurerar
specifika kontexter i form av olika förutsätt-
ningar och föreställningar om vad som är
modernt och omodernt och vilka möjlighe-
ter man ser i en jordbruksfastighet vid denna
tidpunkt.
- De rumsliga skillnader som kan iaktas i fi-
gur 1 med åkerformer från en äldre tid åter-
speglar och kan förstås som en avspeglning
av kopplingsrestriktioner och senarelagda

successioner som alla ryms ovanför baslinjen (figur 2) i den ständiga omformningen av minne och mening som följer av den ständiga vertikala förflyttningen av baslinjen.

Den tid som studerats är det linjära tidsförloppet relaterat till den inneboende livstiden med särskilt fokus på tidpunkten för successionen mellan generationerna. Som vi sett kan förståelsen för ett komplext förlopp vidgas genom att sätta samman en fyllig bild av landskapets historiska dimensioner samt en tidlig sammanställning som beaktar kopplingsrestriktioner. I tidpunkten för successionerna figurerar också alltid olika kontexter av inneboende tid hos de som lämnar och de som övertar fastigheten. Förståelse för landskapets förvandling kan aldrig kringgå dessa tidsliga sammanhang.

ANDERS WÄSTFELT är docent i kulturgeografi vid Stockholms Universitet. Han intresserar sig för jordbruket såväl historiskt som hur det förändras och omvärderas i samtiden. Han har också arbetat med historiska projekt om arrende och tegskiftets betydelse i jordbrukets äldre historia.

anders.wastfelt@humangeo.su.se
Kulturgeografiska institutionen
Stockholms Universitet
106 91 Stockholm

Noter

- 1 Flygare 1999.
- 2 Dackling 2013.
- 3 Holmlund 2007. (s. 203).
- 4 Dackling 2018. (s. 216).
- 5 Helmfrid 1966.
- 6 Hägerstrand 1975, 1985.
- 7 Ellegård & Nordell 1997; Trygg 2014.
- 8 Wästfelt 2004.
- 9 Holmlund 2007; Dackling 2013, 2017, 2018.
- 10 Ellegård 2019. (s. 52, 54).

- 11 Sporrang 1998.
- 12 Hägerstrand 1993.
- 13 Painter 2000 (s. 242).
- 14 Kohler Reismann 1993 (s. 21).
- 15 Hägerstrand 1975; Trygg 2014.
- 16 Holmlund 2007; Dackling 2017.

Käll- och litteraturförteckning

Intervjuer med ägare och brukare

LA: 98-06-II, 99-08-29, 00-10-03
BA&SA: 98-06-II, 99-08-29
PH&MD: 00-10-03
HE&UE: 98-06-09, 99-08-29
AH: 98-06-10, 99-08-28
RJ: 00-10-03
SM&BM: 98-06-II, 99-08-28, 00-10-03
EP 98-06-09, 99-08-28

Otryckta källor

Husförhållanden för Sötåsa. Gällaryds socken. Jönköpings län. Pastorsexpeditionen i Ohs.
Inskrivningsmyndigheten Värnamo. Inskrivningsdomaren vid Östbo och Västbo domsaga. Avställda blad ur fastighetsböcker. Gällaryd Svennåmo-V. D16:142
Lantmäteristyrelsens arkiv akt E44-41:1, 1819
Ekonomiska kartan, Rikets allmänna kartverk. 5E 7b, 1955.

Tryckta källor och litteratur

Ellegård, Kajsa 2019. *Thinking time geography. Concepts, methods and applications*. Routledge. Oxon.
Flygare, Irène 1999. *Generation och kontinuitet: Familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Diss. Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.
Dackling, Martin 2013. *Släktgårdens uppkomst: Jord och marknad i Skaraborg 1845-1945*. Diss. Göteborgs universitet.
Dackling, Martin 2017. "Familjejordbruk utan familjer? Syskonjordbruk på svensk landsbygd", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 73.
Dackling, Martin 2018. *Istället för äktenskap: Att driva jordbruk tillsammans med syskon i 1900-talets Sverige*.
Ellegård, Kajsa & Nordell, Kersti 1997. *Att byta vanmakt mot egenmakt: Själreflektion och förändringsarbete i rehabiliteringsprocesser*. Metodbok.
Helmfrid, Staffan 1966. *Jordbrukets mekanisering*.
Holmlund, Sofia 2007. *Jorden vi ärvde: Arvsöverlåtelser och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810-1930*. Diss. Stockholms universitet.
Hägerstrand, Torsten 1975. "Survival and Arena. On the Life-History of Individual in Relation to their Geographical Environment", i *The Monadnock*, vol. 49. Clark University Geographical society.
Hägerstrand, Torsten 1985. "Time and Culture", i Guy Kirsch, Peter Nijkamp & Klaus Zimmerman (red.), *The Formulation of Time, Preferences in a Multidisciplinary Perspective Their consequences for individual behaviour and collective decisionmaking*.

- Hägerstrand, Torsten 1993. Samhälle och natur. NordREFO 1. Hägerstrand, Torsten 1994. "Handlingar och händelser", i *Svensk Geografisk Årsbok* 1994.
- Kohler Reismann, Catherine 1993. "Narrative Analysis", i *Qualitative Research Methods*, vol. 30. London.
- Painter, Joe 2000. "Pierre Bourdieu", i N. Thrift & M. Crang (red.), *Thinking Space* (s. 239-259). London.
- Sporrøng, Ulf 1998. "Landskapet, format av natur och samhälle - geografins möjlighet till forskningsintegration", i M. Gren & P-O Hallin (red.), *Svensk kulturgeografi, En exkursion inför 2000-talet*.
- Trygg, Kristina 2014. "Kunskapsarbetarnas geografi", *Geografiska Notiser*. Årgång 72, nr 2.
- Wästfelt, Anders 2004. *Continuous Landscapes in Finite Space: Making sense of satellite images in Social Science*. Hugo Förlag, Uppsala.

The bachelor phenomenon – or how time period and point in time play separate roles at various times in the evolution of the agricultural landscape

By Anders Wästfelt

Summary

Here and there, among forests and fields, we can still glimpse traces of unmodernised, former arable land. Why did 20th-century modernisation fail to yield consistent, universal results, and why does some land remain unchanged from past eras? The article sheds light on this question using a detailed agrarian-geographical study of the village of Sötåsa, which is situated south of Värnamo and east of Öh in Jönköping County. Current agrarian-historical research suggests predominant family influence at times of generational change, and how problems can arise when a farm passes from one generation to the next.

A time-geographical approach shows how a decline in the number of family formations in the interwar years can be seen as a constraint

that gave rise to the bachelor phenomenon. The article also highlights and discusses how this phenomenon, in turn, postponed later generational transitions for so long that modernisation was no longer relevant. This delay, and the reversionary inheritance that resulted, meant that nephews and nieces inherited farms in an era when they were agriculturally redundant. Farms were retained for various reasons, but strong local family ties meant they were rarely sold.

The article shows how opportunities for action open and close at the interface of interpersonal and societal contexts at times of succession. By learning how these opportunities were constrained in the interwar years, we can understand the dearth of modernisation in certain agricultural contexts.

Keywords: Generation shift, farming, agriculture, landscape, time.

Referensverket Det medeltida Sverige – en lägesrapport

CHRISTIAN LOVÉN

Sedan 1972 pågår utgivningen av verket *Det medeltida Sverige*, förkortat DMS. Här publiceras, härad för härad och socken för socken, sammanställningar av allt skriftligt material om rikets gårdar och byar fram till 1560-talet. Startområdet för DMS var Uppland, som nu är täckt till tre fjärdedelar. Nyligen publicerades hela Värmland i två delar, och de små landskapen Gästrikland och Öland är klara. Smålands kushärader är gjorda, och inom kort kommer Södermanland att vara publicerat i sin helhet (fig. 1).

De enskilda delarna kallas "häften" därför att verket lades upp i band, exempelvis Småland som band 4 och Möre härad som dess häfte 1, men häftena består normalt av 200–400 sidor.

DMS används främst av historiker, kulturgeografer och arkeologer, men verket är så tillgängligt att det kan utnyttjas av alla hembygdsintresserade. Vidare används DMS i den regionala planeringen och är av ekonomiskt värde: att låta en väg- eller järnvägssträckning gå förbi en medeltida bytomt istället för rakt igenom den innebär många miljoner i besparade utgrävningskostnader.

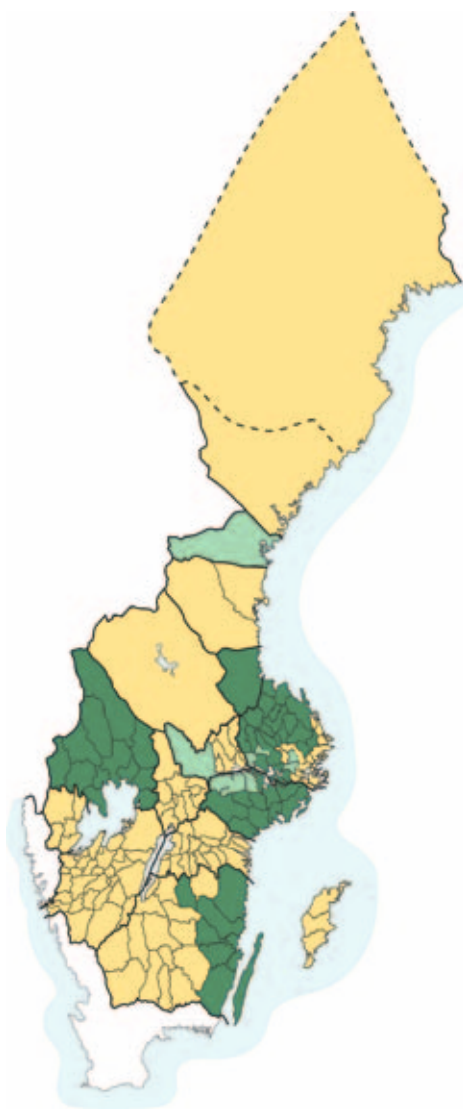
Varje sockenbeskrivning i DMS inleds med en karta som visar gårdarna vid mitten av 1500-talet. Som ett exempel kan användas den lilla socknen Kattnäs, Daga härad, Södermanland (fig. 2).

I norra delen av socknen ligger byn Åshammar. Den presenteras så här (se texttrutan fig. 3):

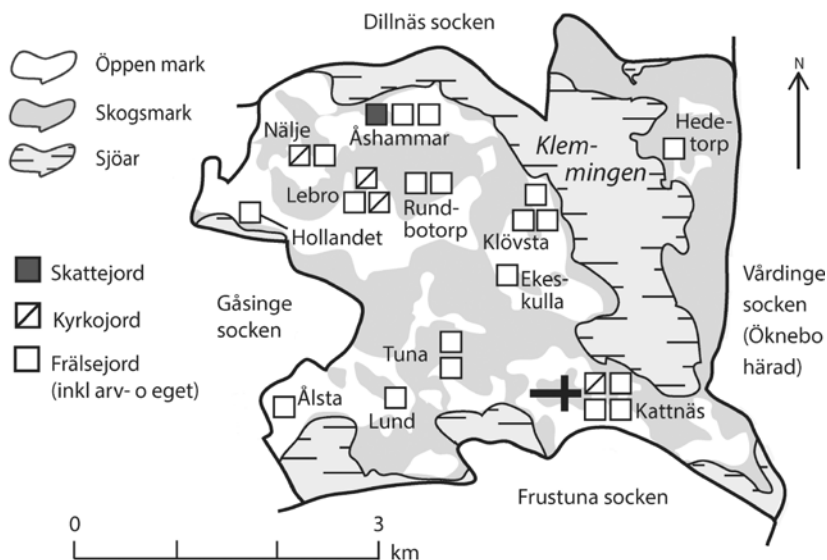
Namnets stavning i de äldsta beläggen anges överst, med källhänvisningar inom parentes. 10 H, o g syftar på det kartblad i Ekonomiska kartan 1:10 000 där Åshammar finns med.

SöH betyder Södermanlands handlingar i Gustav Vasas jordeböcker från 1500-talets mitt. De visar att i byn fanns 1 sk, ett skattehemman, alltså en självägande bonde. Familjen hade också utjordar, oboboda men skattskyldiga enheter, på fyra andra platser i socknen. 2 fr betyder två hemman som ägdes av frälset (adeln) och brukades av landbor (arrendatorer). Skattegården hade 4 öresland jord, vilket i DMS uttrycks som 0:4, men från 1551 anges den bara omfatta 3 öresland. Hur mycket jord de två frälsehemmanen hade noteras inte i jordeböckerna.

I medeltidshandlingarna nämns Åshammar första gången 1383, då en man vid namn Olof bor här och har

FIGUR 1. Publicerade områden i mörkgrönt, områden under arbete i ljusgrönt.

FIGUR 2. Kattnäs socken på 1550-talet. I byarna är gårdarna enbart placerade med tanke på tydlighet, så kartan säger ingenting om radbyar eller klungbyar. Karta ur DMS 2:4.

FIGUR 3. (under) Ur DMS 2:4.

gen om något av de två frälsehemmanen, men vi vet inte vilket av dem.

Ibland har en bebyggelse inga medeltida belägg, och då blir DMS-notisen mycket kort genom att den bara återger uppgifterna i jordeböckerna.

Projektiden som blev verklighet

Ett auktoritativt verk med denna ambitionsgrad påbörjades inte i en handvändning, utan projektet förbereddes under många år. 1962, tio år innan det första häftet utkom, publicerade professorn i historia vid Stockholms universitet Gunnar T. Westin planerna genom en artikel i *Historisk tidskrift*.¹

Westin skildrade hur projektet länge hade förberetts av en kommitté som innefattade tunga forskare från olika discipliner. Förstudier hade gjorts sedan 1940-talet, och en projektplan kunde nu presenteras. Med utgångspunkt i 1500-talets jordeböcker skulle hela Sveriges bebyggelse gås igenom härads- och sockenvis. Till slutmålen hörde en tabell över rikets alla bebyggelser på 1500-talet.

En sådan kartläggning låg i tiden. Historikern Erik Lönnroth utgav 1940 sin inflytelserika *Statsmakt och statsfinans i medeltidens Sverige*, ett verk som innehöll en mängd tabellariska uppställningar. Framför allt inom ämnet kulturgeografi utgavs kvantifierande studier i empirisk po-

- Åshammar** 1383 i *Aashambrom* (RAP 17/1), 1410 i *Ashambre* (SD 1352), 1548 *Åshammar* (SöH 1543:2) – 10 H, 0 g.
 SöH 1 sk 0:4, 1551 0:3, med skuj i *Högsten, Lebro, Nälje och Rundbotorp.
 2 fr (1562 Ivar Ivarsson /Liljeörn/, Arvid Turesson /Trolle/).
 1383 är Olof i Å faste vid häradstinget (RAP 17/1).
 1410 är Sune i Å faste vid ett jordbyte (SD 1352).
 1428 byter Johan Karlsson (Färla), med sin hustru Ingrid Matsdotters (Hålbönäsätten) samtycke, till sig 0:0:13 i Å och jord i *Klufhella av Sven Mickelsson mot jord i Vårdinge sn (RAP 4/5, avskrift 1619).
 1463 skiftar Esbjörn Kristiernsson och Johan Gyntersson arv efter Elin Matsdotter, varvid Johan erhåller en gård i Å (se *Nässelsta, Gryts sn) (SjA E 5352).
 1528 ärver Svante Sture en gård, som räntar 4 tön och 1½ spann korn, 2 pund mata, ½:0 avradspn och ½:0 gästningspn, efter sin far (se Väingsö, Gåsinge sn) (VikS E 2739 f9v, 55).

förtroendeuppdraget att vara faste, vittne, vid en jordaffär vid härads-tinget. På samma sätt nämns en Sune i Åshammar 1410. Det vanliga var att självägande bönder utsågs till fastar, och troligen bodde båda i skattegår-

den – kanske handlade det om far och son.

De följande hundra åren förekommer Åshammar tre gånger i dokumenten, i samband med byten och arv. Alla tre tillfällen handlar uppenbarli-

sitivistisk anda, som exempelvis Lennart Améen: *Stadsbebyggelse och domänstruktur* (1964) och David Hannerberg: *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år* (1971). Viljan att skapa tabeller var mycket framträdande i dessa arbeten.

Bakgrunden för DMS-projektet var att det gamla standardverket *Skandinavien under unionstiden* (tredje upplagan 1911) av Carl Gustav Styffe var för ofullständigt. Bara i en bisats nämnde Westin ett annat föregångsverk, Hans Forssells *Sveriges inre historia från Gustaf den förste, med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi* (1869). Här finns häradsvis sammanställningar av antalet hemman av olika jordnatur på 1560-talet, tabeller som utgick från landskapshandlingarna. Westin nämnde inte alls ett verk som arbetade topografiskt med såväl medeltidsbrevens som Gustav Vasas jordeböcker, nämligen *Sveriges ortnamn* som hade utkommit i häften sedan 1906 och täckte stora delar av västra Sverige då Westin skrev. Det redogör för de äldre namnbeläggen för all bebyggelse. Med undantag för den första serien om Älvsborgs län redovisas summariskt landskapshandlingarnas uppgifter om mantal och jordnatur.

Det går att se hur Westins plan 1962 mötte verkligheten i det först utkomna häftet tio år senare, och hur DMS har genomgått olika förändringar under den följande utgivningen.

Bearbetningen av jordeböckerna

Utgångspunkten, det material som möjliggör en heltäckande genomgång av riket, är 1500-talets landskapshandlingar, ofta kallade Gustav Vasas jordeböcker. Det är alltså inte medeltida i strikt mening, men så gott som alla bebyggelser som existerade på 1540-talet får antas ha gjort det även vid reformationen 1527. Westin nämnde aldrig i sin presentation att detta material är unikt i Europa: bara i Sverige (de gamla dansk-norska landskapen frånräknade) och Finland går det att i detalj redogöra för all bebyggelse i mitten av 1500-talet. Exempelvis Danmark har skatteböcker av lika hög ålder, men de upptar inte frälse- eller kyrkojord: först på 1680-talet får Danmark ett motsvarande material. Unikt för Sverige/Finland är också att man omkring 1640 började komplettera jordeböckerna med kartor, de så kallade geometriska jordeböckerna. Westin nämnde inte heller om man någonsin diskuterade att igångsätta ett systerprojekt i Finland.

Enligt Westin var tanken att jordeböckernas uppgifter skulle samlas in centralt, som ett underlag för de enskilda häradsbeskrivningarna. I en PM 1953 hade kommittén avvisat denna tanke som alltför kostnadskrävande, men 1962 hade man alltså tagit upp den igen. För ett stort antal härader gjordes sådana sammanställningar, handskrivna noteringar i

förtryckta formulär insatta i pärmar. De gjordes av personer i arbetsmarknadsåtgärder, upplärda inom projektet men utan egentliga fackkunskaper. Formuläret hade kolumner för jordnatur, fodring (en skatt), brukarens namn, byns eller gårdens namn, jordetalet (öresland osv.) samt en spalt för anmärkningar. Tanken får sägas ha varit god, men det visade sig att missmodet i 1953 års PM hade fog för sig: man anslog uppenbarligen inte tillräckligt mycket tid till varje härad, och inga DMS-häften har utarbetats med dessa pärmar som grund. Exempelvis excerperades 1963 nio jordeböcker 1544–1562 från Åkers härad i Södermanland. Häradet är nu (2019) under bearbetning, och 24 jordeböcker 1542–1562 har genomgått. Det man hoppade över 1963 var jordeböcker som bara tog upp en eller ett par jordnaturer, exempelvis kung Gustav Vasas ”arv och eget” (se nedan), men även dessa måste gås igenom för att ge en komplett bild. Hade ett DMS-häfte utgått från 1963 års excerpter över Åkers härad skulle nästan alla klostergoods, och de var många här, ha saknats.

Enligt Westin föreställde sig kommittén att man skulle kunna välja ut tre jordeböcker ”bland de äldsta och bästa” från näraliggande år, vilket skulle innebära början av 1540-talet, och tre motsvarande från 1560-talet. Längre fram i artikeln påpekade Westin att materialet är ojämnt, och

Antal brukningsenheter UH 1540 (1567)										
	sk	$\frac{1}{2}$ sk	skt	skuj	skäng	ky				
Annö	4 (4)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Bennebo	—	—	—	0 (1)	—	—	—	—	—	—
*Bergh	1 (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Berkinge	2 (2)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Bol	1 (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dannebo	1 (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dannebo	—	—	—	—	—	1 (1)	—	—	—	—
*Fierdungxo	—	—	—	1 (3)	—	—	—	—	—	—
Frebbenbo	1 (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
*Frögis engh	—	—	—	—	—	0 (1)	—	—	—	—
*Gregebo eng	—	—	—	—	—	1 (1)	—	—	—	—
Gubbo	—	—	—	1 (1)	—	—	—	—	—	—
Gunnarsbo	1 (1)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gålarmora	2 (2)	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Göksnåre	6 (6)	—	—	—	—	—	—	—	—	—

FIGUR 4. Valö socken i Norra Roden. Sockentabellens övre del. Ur DMS 1:1.

om man vill åstadkomma en samtidig jämförelse över hela riket måste man sammanföra flera årgångar under 1560- eller 1570-talet. Dessa uppgifter kunde sammanfattas i en till slut riktäckande tabell över alla bebyggelser omkring 1570. I gynnsamma fall skulle man också i vissa områden kunna göra samma tabell för 1540-talet.

I DMS finns tabeller över varje sockens samtliga jordeboksenheter, men här skedde en egendomlig vändning. Det Westin ansåg skulle ske i gynnsamma fall blev obligatoriskt redan med det först utkomna häftet: tabellerna över antal gårdar fick två uppgifter för varje bebyggelseenhet, en för 1540-talet och inom parentes en för 1560-talet (fig. 4).

Här ses ibland hur jordnaturerna växlade, särskilt för det kyrkogods som drogs in efter reformationen. Även nyodling framträder i vissa fall, men det förekommer att jordeböckerna redovisar färre bebyggelseenheter på 1560-talet än på 1540-talet.²

De dubbla uppgifterna är en rest av en inriktning mot 1560-talet som inte fullföljdes. Tabellerna har också en svaghet i att bebyggelser som råkar nämnas bara i 1550-talets jordeböcker inte tas med.

Vidare har det först utkomna häftet sockenvisa tabeller över jordetalen för olika jordnaturer, exempelvis skattejord. Sådana går att göra i området med marklandsberäkning, alltså Mälarlandskapen, Gästrikland och delar av Dalarna. Systemet hade enheter ned till delar av ett penningland. Det som redovisas i tabellerna är exakta siffror, men då frälsejorden inte åsattes jordetal i jordeböckerna faller den bort ur summeringarna.

I tabellerna infogades något som har mystifierat många DMS-läsare, kallat gällertal – jordeböckerna anger att ”örtugen gäller Y mark”. Formuleringen tycks ha hämtats ur Upplandslagen från 1296, där den handlade om försäljningsvärdet på jord, men i 1500-talets jordeböcker användes ut-

trycket för att signalera en uppskrivning av skatten.³ I denna funktion är inte systemet belagt under medeltiden, utan det förefaller bara ha varit i bruk under en period i mitten av 1500-talet.⁴

Alla tabeller återgår på ett huvudtema i Westins artikel: man skulle ”eftersträva stramast tänkbara form”. Som konstaterades inledningsvis var tabeller ett kännemärke för 1950- och 1960-talens kvantitativa forskningstradition.

Förkortningssystemet

Att Westin framhävde nödvändigheten att hålla redovisningarna så korta som möjligt handlade knappast primärt om tryckkostnader utan om att göra häftena hanterliga för läsaren. I enlighet med detta infördes långtgående förkortningar. Det gällde referenserna, exempelvis ”UpDkyR” för Uppsala domkyrkas räkenskaper. Detta utgjorde knappast något problem för läsaren.

Vidare infördes ett numeriskt system för jordetal och penningssiffror. Den medeltida indelningen i Svealand var 1 mark = 8 öre = 24 örtugar = 192 penningar, ett nog så besvärligt system för nybörjaren att hålla i huvudet. I DMS skrivs 4 öre 4 penningar som 0:4:0:4. Systemet förklaras i inledningen av varje häfte.

Kanske lika besvärliga var de förkortningar av jordnaturen som skapa-

sk	skattehemman (självägande bonde)
kr	kronolandbo
ky	kyrkolandbo (under sockenkyrkan)
dky	domkyrkolandbo
kl	klosterlandbo
uj	utjord
t	torp

Förkortningarna går att addera:	
skuj	skatteutjord
kyt	kyrkotorp
klakl	Klara klosters landbo

des, även om de givetvis också förklaras i varje häfte. Exempel finns ovan.

Ibland blir systemet lite löjvackande, som "i klakluj", och Gunnar T. Westin berättar i sina memoarer hur Erik Lönnroth vid kommitténs möten roade sig med att läsa högt ur förkortningslistan.⁵ Vissa saker förkortas inte, som kvarn, äng eller fiske, eftersom de förekommer så sällan.

Trots att det bjuder läsaren svårigheter till en början måste förkortningssystemet ses som lyckat. Det tar inte lång tid att lära sig de vanligaste, och den kompakta uppställningen och fetstilsmarkeringarna (se fig. 3) gör att läsaren snabbt får överblick över bebyggelsens storlek och samsättning i mitten av 1500-talet.

Medeltidsmaterialet

Den andra utgångspunkten för DMS är de många medeltida breven, kompletterade av ett fåtal medeltida jordeböcker och räkenskaper. Varje uppgift om ägare, avkastning eller jordöverlåtelse noteras i DMS. Här konstaterade Westin det stora värdet av den topografiskt ordnade lappkatalogen vid Ortnamnsarkivet i Uppsala (nuvarande Namnarkivet vid Institutet för språk och folkminnen) – detta arkivs existens är fortfarande en grundförutsättning för DMS-utgivningen. Brev som vid denna tid inte hade genomgått av Ortnamnsarkivet, såsom Riksarkivets pappersbrev

och smärre sidoserier, liksom brev förvarade på andra institutioner, fann Westin måste lämnas därhän. Det som fanns skulle vara "tillräckligt representativt" för det planerade verket, och suppleringar skulle kunna göras i efterhand – hur suppleringsarna skulle infogas framgår inte av artikeln.

Ortnamnsarkivet har sedan länge kompletterat sina excerpter med de nämnda brevsamlingarna, och så vitt är känt missade det först utkomna DMS-häftet bara ett brev från 1462 i privat ägo. Däremot inträffar det att DMS-granskningen får fram brevlägg som inte noterats av Ortnamnsarkivet.

Vilka uppgifter som skulle tas med ur breven yttrade sig inte Westin närmare om, och kommittén hade tydligen vacklat i frågan. Medeltidsnotiserna skulle göra att verket svällde, men man såg värdet i att ge forskningen tillgång till det notismaterial som annars varje forskare behövde lägga stor möda på i "sammanställningar av ofta skäligen mekanisk art". På en punkt var Westin dock klar: alla belägg på ortnamnets förekomst i uppräknings av fastar (vittnen) eller nämndemän vid ting skulle uteslutas. Ur ortnamnssynpunkt var det dock oacceptabelt att bortse från vad som eventuellt var platsens äldsta belägg, och i det första häftet 1972 hade man ändrat sig. Om äldsta omnämnandet av en plats var ett tingsvittnes hemvist

togs detta upp bland namnbeläggen på första raden, men egendomligt nog fick inte läsaren veta vilken karaktär belägget hade eftersom ingen notis togs med. Redan i det tredje utkomna häftet (1982) hade denna princip ändrats till att en notis skrevs (se fig. 3).

Behandlingen av angränsande discipliners material

Kommittén hade 1962 kommit fram till att verket skulle redogöra för förvaltning, skatteväsen, kyrklig indelning och liknande övergripande ting. Detta låg inom historieämnet. Men man hade beslutat att det också skulle innehålla översikter, illustrerade med kartor, av olika typer av fornlämningar och ortnamn. Då det första häftet kom 1972 saknades båda sistnämnda inslag, förutom korta omnämnanden av runstenarna. Däremot fanns något som Westin inte förutsåg men som har blivit ett fast moment i DMS: varje sockengenomgång inleds med en beskrivning och datering av kyrkan och dess medeltida inventarier. Redogörelsen kan ofta hänvisa till goda tryckta kyrkoberäkningar, men i somliga områden utgör DMS-beskrivningen den enda vetenskapliga granskning som publicerats.

Med det fjärde utkomna häftet 1984 tillkom en skildring av fornlämningsbeståndet. Några kartor över

FIGUR 5. Exempel på sockenkarta ur DMS 1:2 (1984). Skogsmark är grå, jordbruksmark vit. Vattendragen har strömriktningsspi-
lar, vilket ger en viss uppfattning om höjd-
förhållandena.

fornlämningarna fick den inte, men istället kom i detta häfte den viktigaste förbättringen i verkets snart 50-åriga historia: sockenkartor. Westin diskuterade ritandet av sockenkartor, men han fann att det skulle vara för svårt att rätt placera gränser, sätesgårdar och kyrkor. Kartorna behandlas närmare nedan.

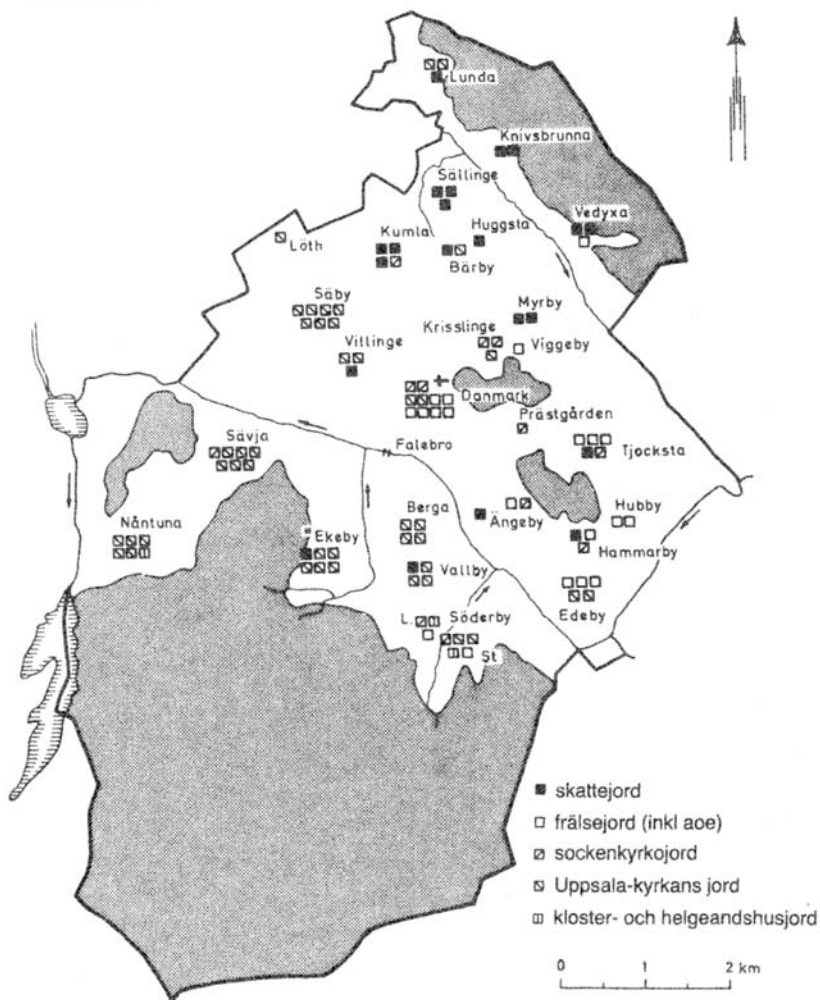
Förändringar av DMS 1972–2019

En tidsresenär från 1972 skulle inte ha några svårigheter att använda det senast utgivna häftet. Alla inslag finns kvar, några dock nedtonade, medan andra har tillkommit.

Den viktigaste förändringen har nämnts, införandet av sockenkartor 1984 (fig. 5). Här måste nämnas att ett 1960-talsförarbete om Varend i Småland publicerades 1979–81 i egen regi av Lars-Olof Larsson, *Småländsk bebyggelsehistoria*. Det följer i princip Westins plan från 1962. Huvudkällan är en enda jordebok (från 1545), och inte alla medeltida belägg finns upptagna, men det finns redogörelser för vikingatidens fornlämningar och sockennamnens etymologi. Notabelt är att här finns enkla kartor som visar såväl bebyggelsen som de viktigaste fornlämningarna.

DMS-kartan från 1984 visade situationen i mitten av 1500-talet, och den fortsatta utgivningen har hållit fast vid denna tid. Med en uppsättning symboler för olika jordnaturer gav kartorna läsaren en omedelbar bild

Danmarks socken
Antal gårdar på 1540-talet (UH)
Underlag: EK

av socknens geografiska och ägomässiga struktur, med öppna odlingsbygder och byar kontra skogsmark och ensamgårdar. I större byar gjordes inga försök att markera gårdarnas inbördes lägen, utan byn var en rad- och kolumnmässigt ordnad samling symboler. Utjordar, obebodda men skattlagda ägor, markerades inte.

Dessa kartor har tyvärr inte haft

identisk utformning genom åren, främst på grund av tidsbrist. Ritnings-sättet har varierat, och ibland har kartorna inte skilt mellan skogsmark och jordbruksmark. Ett Smålandshäfte (4:4) fick en kartbilaga på slutet istället för en karta i början av varje sockenbeskrivning. Symbolen för sätesgård har varierat.

Det nuvarande ritningssättet är i

FIGUR 6. Västerrekarnes häradsallmanning 1765, utritad som ett stort skogsområde. Detalj ur Rese Charta öfwer Södermanlands län, Krigsarkivet O400/O4B/O20 1.

stort sett det samma som 1984, med jordbruksmark, skogsmark och vattendrag utritade innanför sockengränsen. En skillnad är att grannsocknarnas namn är utsatta sedan 2013, som en hjälp för läsaren att orientera sig (se fig. 2). Skogsmarkens utbredning är hämtad från moderna kartor, vilket leder till smärre fel men knappast påverkar helhetsbilden. Ett specialfall är dock om ytkrävande företeelser anlagts i modern tid, exempelvis städer, då skogsmarken måste rekonstrueras för att inte sockenkartan ska ge en helt felaktig bild av situationen på 1500-talet.

Westin överdrev svårigheterna med kartorna, men han hade rätt på en punkt. Sockengränserna är som regel hämtade från "moderna" kartor, från andra hälften av 1800-talet eller senare. Om landskapshandlingarna visar att gränsen på 1500-talet måste ha varit annorlunda ritas en rekonstruerad och ofta osäker gräns ut. Emellertid är gränserna i vissa områden anakronistiska, för vid sidan av socknarna fanns fram till 1700-talet stora allmanningar (fig. 6). Bara ibland går

det att med hjälp av äldre kartor markera utsträckningen av dessa allmanningar, och inför dessa olösliga problem ritas DMS ut sockengränser som här är att betrakta som ohistoriska.

Tabellerna, omtalade ovan, har minskat i antal. Varje socken får fortfarande en tabell där antalet gårdar av olika jordnatur redovisas. Tabellen över jordetalen i socknarna, uppgifter som bara finns i Mälardalen, saknas i de senast utkomna Upplands- och Södermanlandshäftena. Orsaken är att tabeller är missvisande eftersom frälsejorden inte åsätts något jordetal i jordeböckerna – en socken dominerad av frälsejord framstår som långt mindre än den egentligen var. Från och med det andra utkomna häftet (1:4, 1974), fanns också en samlad tabell över antalet gårdar i häradet, alltså samma uppgifter som i sockentabellerna men i summerad form. I de senast utkomna häftena för Södermanland, Småland och Värmland saknas de, mest som arbetsbesparing. Allmänt kan sägas att sockenkartorna har ersatt tabellerna eftersom de omedelbart ger en bild inte bara av

gårdsantal, bystorlek och jordnatur utan också av bebyggelsens utbredning.

De översikter av fornlämningsbeståndet som infördes 1984 kom att svälla i följande häften. De skrevs av en expert, men eftersom de var oillustrerade var de tunglästa. Från 2004 (häfte 2:2) utgick de, till en början av tidsbrist och senare i avsaknad av en kvalificerad författare villig att åta sig dem. En återkomst i annan form skedde 2016 (häfte 2:5) i form av en karta över häradets gravfält, framställd utifrån Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister. Det senaste bandet (Värmland) har en betydligt förbättrad variant där en arkeolog har identifierat enbart vikingatidens gravfält. Denna typ av karta är tänkt att ingå i varje häfte – genom att jämföra den med sockenkartorna får man en omedelbar bild av den medeltida kolonisationen.

Lämningar av medeltida borgar eller huvudgårdar nämns kortfattat i DMS, men verket har inga ambitioner att redogöra för alla arkeologiska undersökningar av medeltidsbebyggelse – sådana sammanställningar skulle snabbt bli föråldrade.

Rörande kartor kan en framtida liten förbättring annonseras. För ett stort antal socknar finns sockenkartor från decennierna omkring 1700 i Lantmäteristyrelsens arkiv. De är som regel opublicerade, helt enkelt därför att den lokalhistoriska forskningen inte har känt till dem. De läm-

par sig inte att återge i svartvitt eller i det begränsade sidformat som DMS har, men i den mån en karta existerar kommer framöver en hänvisning, med arkivsignum för den digitaliserade kartan, att göras i inledningen till sockenbeskrivningen.

Arbetet med de tidigaste häftena visade hur vanligt det var att häradsgränser inte överensstämde med sockengränser. Detta var inte okänt i tidigare forskning, men med DMS har omfattningen framgått. Med utgångspunkt i 1500-talshandlingarna användes i de tidiga häftena beteckningarna kyrksocken respektive jordebokssocken, men fenomenet är medeltida. Den del av socknen som låg i ett annat härad än sockenkyrkan kallas i Götaland sedan gammalt "skate", men längre norrut använder DMS den moderna beteckningen "sockendel". Grundorsaken till att gränserna inte alltid sammanföll är att indelningarna hade olika ålder, men fenomenet har forskningspotential. Principen i DMS är att strikt följa 1500-talets häradsgräns och lämna skaten till ett kommande häfte.

Westin annonserade att granskningen av de kyrkliga distrikten, framför allt pastoratsindelningen, skulle bli ett viktigt inslag. Med detta avsåg Westin systemet med huvudkyrkor och annex, vilket i DMS redovisas i form av pilar i en häradscharta. Redan i det första häftet redovisades också en kyrklig indelning på högre nivå, prostier. I senare häften finns in-

tressanta belägg för medeltida ändringar av häradsindelningen och tidigt nedlagda socknar. Sistnämnda material kommer att vara framträdande då DMS-arbetet når Västergötland.

Westin framhävde att städerna inte skulle genomgå, utan bara det äldsta belägget skulle tas upp. Då utgivningen 1984 för första gången kom att täcka en stad, Uppsala, gjordes dock en mycket noggrann redovisning ned på gårdsnivå (häfte 1:2). Samma modell tillämpades 1987 på Kalmar (häfte 4:1). Det var en slump att projektets två första städer har ett rikt medeltida källmaterial, medan senare behandlade städer som Vimmerby (häfte 4:4) bara krävt en dryg sida text. Att kommittén tänkte sig att hoppa över städerna var naturligt, med tanke på att arbetsgången skulle bli stor och jordägandet hade en annan struktur. De måste dock tas med, eftersom städerna levde i samklang med sitt omland och hade stadsjordar som ofta var avhysta byar, människor på landet kunde äga köpmansgårdar och borgare kunde äga jord långt från staden.

Westin nämnde att verket skulle ha socialhistorisk potential. Då häftena började utkomma märktes knappast något av detta – den ovan nämnda avsaknaden av fastars (tingsvittens) namn är talande. I det förändringsrika häfte som kom 1984 (häfte 1:2) togs alla belägg för fastar med, och det har fortsatt. En orsak till förändringen var att man insåg att

fastarnas hemvist gav upplysningar om häradsgränserna, men materialet är också socialhistoriskt intressant. Vanligt folk på 1300- och 1400-talen namnges, oftast dock bara med förnamn. Inte bara självägande bönder fick dessa förtroendeuppdrag, utan även landbor. I DMS framgår hur uppdragen ofta gick till människor från samma by men inte alltid som arv från far till son. Ofta handlade det säkert om avståndet till tingsplatsen, men det är svårt att frigöra sig från tanken att folk i vissa byar sågs som mer betrodda.

Det hårda kravet på komprimering har lättats, och ibland tas social- eller kulturhistoriskt intressanta upplysningar med trots att de inte berör jordägandet. Genomgångarna av sockenkyrkobeläggen under medeltiden ger upplysningar om donationer och begravingar. I ännu högre grad gäller detta de två hittills gjorda granskningarna av stora tidiga kloster, Sko och Julita (häfte 1:10 och 2:5), där materialet är så omfattande att stora sociala nätverk kring klostren går att rekonstruera. Här finns emellertid en självklar begränsning: DMS tar inte upp donationer till klostret som gällde jord utanför häradet. Att redovisa alla donationer vore ogörligt.

För sockenkyrkorna framkommer också ett material som nästan inte granskats i Sverige: dedikationshelgonen. Kyrkobelägg har sådana uppgifter som ofta bygger på helgon-

bilder eller eftermedeltida material, men DMS kan bidra med belägg ur skriftliga källor. Tyvärr medtogs inte notiser om detta alltid i de tidiga häftena, men nu är ambitionen att inkludera dem.

Ortregistren skilde ursprungligen mellan orter inom undersökningsområdet och övriga orter. De senare var sorterade efter landskap och härad. Tanken var givetvis att det skulle för enkla för kommande DMS-redaktörer: genom att granska tidigare häftens register skulle man kunna se om något medeltidsbrev redan hade behandlats. Det är dock oklart om någon redaktör har arbetat på detta vis. Inför utgivningen av häfte 1:10 (2014) beslutades istället att ett samlat ortregister skulle vara enklare att använda, med orter inom häftets undersökningsområde markerade med fetstil.

I de första häftena fanns också ett tillägg till litteraturförteckningen, en lista över hembygdslitteratur som kunde vara av värde trots att den inte citerats i häftet. Listan fanns med sista gången 1986 (häfte 1:5).

Skillnaden mellan grundforskning och applicerad forskning

DMS är grundforskning. Material ställs samman och görs tillgängliga för andra forskare ur olika discipliner. Westin formulerade det som att verket inte ska innehålla diskussion i kontroversiella frågor och att materia-

let inte bör bearbetas mer än nödvändigt. Mera handfast har redaktörerna tumregeln att varje utsaga ska avslutas med en parentesnot.

I praktiken är det givetvis omöjligt att skriva ett DMS-häfte utan att göra mindre eller större forskningsinsatser. Redan angivandet av antal gårdar och utjordar i en by, och deras jordnaturer, bygger på källkritisk värdering av ibland motstridiga uppgifter i olika jordeböcker. Identifieringen av jordegendomar och jordägare i medeltidsdokumenten kräver ofta forskning. Släkttabeller ritats för att förklara hur en jordegendom bytt ägare i komplicerade arvsgångar. Medeltida gods-komplex som framträder i en skriftlig källa kan få specialkartor. Men vid arbetet med källmaterialet upptäcks ibland större problem som kräver en utredning. Här är lösningen att redaktören, eller en annan forskare, utreder problemet i en PM som därefter förvaras i DMS' arkiv, och hänvisning görs till denna PM – och i idealfallet publiceras utredningen i form av en artikel.

En konsekvens av denna linje är att DMS inte argumenterar. Om en forskare hävdar att byn X ligger i Y socken, men materialgranskningen visar att det är fel, görs ingen hänvisning till denne forskares arbete – läsaren förväntas förstå att DMS-redaktörerna inte har funnit några skäl för att byn låg här. I andra fall sker en diskret hänvisning av formen "(jfr NN 1972)" eller i senare häften "(an-

norlunda i NN 1972)". Båda varianter betyder att redaktörerna har kommit fram till att det NN skrivit är felaktigt.

Problem

Två företeelser är återkommande problem, och inkonsekvenser kring dem finns i DMS-utgivningen. Det handlar om prästgårdar och om begreppet kyrkby.

I landskapshandlingarna framträder prästgårdar sällan: de finns förtecknade i delar av Uppland 1538 och, mera svårbearbetade, i Skara stift 1540. Omnämningen finns ibland i vanliga landskapshandlingar, och gårdsnamn som "Prästbolet" är givetvis av betydelse. Att den medeltida prästgården fick behålla sin funktion efter reformationen är dock inte säkert: kyrkogodset blev i princip kronogods, och prästen kunde flyttas till en landbogård med lägre avkastning än den gamla prästgården. Då DMS anger prästgården i början av sockenbeskrivningen handlar det som regel om den efterreformatiska gården, men finns medeltida belägg anföras de givetvis. De är få, och de som finns handlar ofta om prästgårdens tillkomst eller flyttning. I enstaka fall har prästgården förts in bland bebyggelseenheter i DMS trots att den saknas i såväl medeltidshandlingarna och jordeböckerna, då på grund av att 1600-talskartor och fornlämningar visar att bebyggelsen har existerat under medeltiden.⁶ Ämnet prästgårdar har varit föremål för en avhandling,

FIGUR 7. Malsta by och kyrka år 1639. Kyrkan till höger och byn centralt. Lantmäteristyrelsens arkiv Malsta A8:54–55 (beskuren).

men efterhand som DMS täcker allt större områden finns underlag för ytterligare undersökningar.⁷

Ordet "kyrkby" tycks aldrig ha definierats inom projektet. Exempelvis för Söderby socken i östra Uppland anges att kyrkby saknas, men sockennamnet är till sitt ursprung ett uppenbart bebyggelsenamn, och prästgården intill kyrkan hade 1589 hela två markland.⁸ Ett alternativt redovisningssätt hade varit att ange att kyrkby var det till prästgård omvandlade Söderby. Malsta i samma område anges ha Malstaby som kyrkby.⁹ Kyrkan ligger på byns mark, men avståndet är 500 m i den äldsta kartan från 1639 (fig. 7). En besökare

hade knappast upplevt Malstaby som kyrkby, och den kallas inte så i äldre handlingar.

Sedan 1990-talet har observerats en intressant företeelse som kan förklara somliga anomalier: under äldre medeltid har det funnits en huvudgård med kyrka och, kanske 1 km därifrån, en landboby.¹⁰ I de identifierade fallen har socknen huvudgårdens namn och landbobyn samma namn men med ändelsen *-by*. Ett exempel är Balingsta, som blev prästgård, och Balingstaby i Hagunda härad i Uppland.¹¹ Det skulle kunna förklara egendomligheter exempelvis i Flens socken i Södermanland och Torsvi socken i Uppland.¹²

Gustav Vasas arv och eget

Ett tredje mycket problematiskt fält är jordnaturen *arv och eget*, med DMS-förkortningen "aoe". Efter reformationen drog kung Gustav in en mängd gods som hade skänkts till kyrkliga institutioner men som han ansåg sig ha arvsrätt till. De blev hans privata egendom och blev juridiskt sett frälsegods. De fick följaktligen samma kartsymbol som frälsejorden i sockenkartorna. I ett verk med titeln *Det medeltida Sverige* blir dock dessa kartor missvisande eftersom det mesta av jorden vid reformationen tillhörde kyrkor eller kloster. Överhuvudtaget kan sägas att denna rent Vasatida jordnatur fått för stor uppmärksamhet i projektet.

Ibland berättar landskapshandlingarna vilken kyrklig institution som arv och eget-godset dragits in från, ibland finns andra källor som avslöjar ursprunget. Exempelvis består Torkarby i Vaksala socken norr om Uppsala enligt sockenkartan i DMS av sex frälsegårdar eftersom landskapshandlingarna tar upp den som fem arv och eget samt en frälse. Men andra källor visar att dessa fem gårdar hade dragits in från Uppsala domkyrka (DMS 1:2). Ibland har redaktörerna påpekat förändringar av jordnaturen efter reformationen. På grund av ett fall i det nyligen publicerade Oppunda härad i Södermanland (DMS 2:5) har beslut tagits att principen för kartorna måste ändras. Julita

socken bestod vid reformationen till 2/3 av klostergoods och 1/3 av frälse-gods. I landskapshandlingarna står klosterjorden här konsekvent som arv och eget, men att fylla socknen med enbart frälsejordstecken hade varit fel, och arv och eget-jorden fick därför tecknet för klosterjord. Samma sak skedde i det strax efteråt utkomna häftet 2:6.

En logisk fortsättning av detta beslut är att ändra också hur notiserna om jordnaturen skrivs. Om arv och eget-godsets jordnatur vid reformationen är känd kommer det att framgå, exempelvis som "1 aoe (fd ky)".

Utgivningstakt och tidsplan

Då detta skrivs förbereds en databas-version av DMS, men att behandla den här är onödigt eftersom texten snabbt skulle bli obsolet. Utgivningen av tryckta häften kommer att fortsätta.

År 2012 överfördes DMS från Riksantikvarieämbetet till Riksarkivet. För närvarande är 24 häften publicerade, och utgivningstakten har ökat: från 1972 till 2010 publicerades 16 häften, 0,4 per år. Sedan flyttningen till Riksarkivet har hittills (2019) åtta publicerats, mer än ett om året. Delvis handlar det om personalsituationen, men en starkt bidragande orsak är att insamlingen av materialet nu går betydligt snabbare. Två samlingar som förr krävde resor är åtkomliga digitalt, Ortnamnsarkivets lappkatalog och Lantmäteriets äldre kartor. Att forn-

lämningsregistret vid Riksantikvarieämbetet är digitalt betyder mycket. Förr inköptes de tryckta topografiska kartbladen över det aktuella häradet, men nu finns Lantmäteriets karttjänster på nätet. Sockenkartorna använder data från Lantmäteriet som underlag, vilket gör att de kan framställas snabbare. Alla svenska medeltidsbrev finns samlade i databasen Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK) vid Riksarkivet, och den länkar till digitala bilder av Riksarkivets otryckta brev. Att arbetet bedrivs inom Riksarkivet innebär att landskapshandlingarna, de medeltida jordeböckerna och de ofotograferade medeltidsbreven finns i original eller kopior i huset. Tryckprocessen har förenklats betydligt genom att redaktörerna själva gör heloriginal i ett vanligt ordbehandlingsprogram.

Med nuvarande bemanning av fyra redaktörer kan verket slutföras på mindre än 25 år. Här ska även Gotland inkluderas, fastän ön var under danskt styre 1361–1645 och alltså saknar 1500-talets landskapshandlingar. Detta arbete kommer att ge en fingerisning om möjligheterna att göra liknande granskningar av de gamla dansk-norska landskapen. Ännu har inga försök gjorts från finsk sida att inleda det självklara systerprojektet Det medeltida Finland.

CHRISTIAN LOVÉN är docent i konstvetenskap och redaktör vid *Det medeltida Sverige*, Riksarkivet. Hans forskning är inriktad på svensk och nordisk medeltid och har behandlat arkitektur, berättande källor, kloster, helgonkult och sockenbildning.

christian.loven@riksarkivet.se
Svenskt Diplomatarium, Det medeltida Sverige
Riksarkivet
Box 12541
102 29 Stockholm

Noter

- 1 Westin 1962.
- 2 Se exempelvis DMS 1:6 s. 92.
- 3 Rahmqvist 1996, s. 37 not.
- 4 Dovring 1951, s. 123–128.
- 5 Westin 2018, s. 299.
- 6 DMS 1:5 s. 88.
- 7 Gräslund Berg 2004.
- 8 DMS 1:5 s. 96, s. 104.
- 9 DMS 1:5 s. 88.
- 10 Tidigast uppmärksammat av Rahmqvist 1996 s. 244 ff.
- 11 DMS 1:6 s. 34 ff, s. 46.
- 12 DMS 2:5 s. 87, DMS 1:9 s. 183.

Referenser

- Améen, Lennart, 1964, *Stadsbebyggelse och domänstruktur*.
DMS = *Det medeltida Sverige* 1:1–, 1972–.
Dovring, Folke, 1951, *De stående skatterna på jord 1400–1600*.
Gräslund Berg, Elisabeth, 2004, *Till prästens bruk och nytta. Jord till prästgårdar i Sverige under medeltid och tidigmodern tid*.

The Medieval Sweden survey – a progress report

CHRISTIAN LOVÉN

Summary

Medieval Sweden (Det medeltida Sverige, DMS) is an ongoing historical research project that surveys the country's settlements from the Middle Ages and 16th century until the 1560s. Since 2012, it has been managed by the Swedish National Archives. The project, which publishes its findings hundred by hundred and parish by parish, draws on two main archival sources. The first consists of Crown rent rolls (King Gustav Vasa's cadasters), which register each farm in every province from c.1540 onwards. The rolls detail the tenants of the nobility and the Church, which makes them a unique source of material in Europe. However, coverage is patchy, and at least 20 years of rolls must be examined to obtain a complete picture. The second source comprises medieval charters, which usually record land transactions. The first volume of DMS appeared in 1972, following decades of project planning. Twenty four volumes have been published to date, mostly covering provinces along the East Coast (fig. 1). The digitisation of archives has simplified the task, and the publication rate has increased. The entire country, with the exception of the former Danish and Norwegian provinces, where early rent rolls are

incomplete, should be covered in the next 25 years.

The starting point of the present article is a paper published in 1962, ten years prior to the first volume of DMS, that detailed the planning work and original considerations. The 1962 paper is compared with the actual contents of the first volume. Over the years, the basic concept has remained unaltered, although additions and small changes have been made. Most notably, since 1984, parish maps showing settlements in and around 1550 have been included (figs 2 & 5). Details of prehistoric remains in the hundreds have come and gone, and the original ambition to summarise as much information as possible in table form has been curtailed. Details peripheral to land management, but yet of social or cultural interest have appeared in later volumes. Recurring problems include the identification of medieval vicarages and the definition of a "church village".

DMS, once completed, will be a first-rate resource for qualitative and quantitative research into economic, agricultural, demographic and social conditions in pre-Reformation Europe. Unfortunately Finland, where the same types of source material exist, has yet to start a sister project.

Keywords: Medieval settlements, historical geography, economic history, rent rolls, charters, medieval Sweden, Swedish National Archives.

- Forssell, Hans, 1869, *Sveriges inre historia från Gustaf den förste, med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi*.
 Hannerberg, David, 1971, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*.
 Larsson, Lars-Olof, *Smäländsk bebyggelsehistoria I, Från vikingatid till Vasatid, 1:1-1:4*.
 Lönnroth, Erik, 1940, *Statsmakt och statsfinans i medeltidens Sverige*.
 Rahmqvist, Sigurd, 1996, *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*.
 Styffe, Carl Gustaf, 1911, *Skandinavien under unionstiden*, 3. uppl., red. Ludvig Magnus Bååth.
Sveriges ortnamn, 1906 –.
 Westin, Gunnar T., 1962, "Det medeltida Sverige", *Historisk tidskrift* (s. 121-141).
 Westin, Gunnar T., 2018, *En historikers historia*, red. Torbjörn Norman, Karl Molin & Alf W. Johansson.

Husen vi älskar är inte alltid spikraka

I vår förening gillar vi gamla hus. Och nya hus som byggs med metoder som är hållbara för oss och våra barnbarnsbarn. Och deras barnbarn. Och barnbarnen efter dem. Ja, du förstår säkert vad vi menar.

Älskar du också ett hus som är snett och vint?
Som medlem hos oss får du fri byggnadsvårdsrådgivning. Dessutom har du rabatt i 60 byggnadsvårdsbutiker över hela Sverige. Du får magasinet Byggnadskultur, de senaste byggnadsvårdsnyheterna och erbjudanden om våra arrangemang och byggnadsvårdsläger.

Bli medlem!
www.byggnadsvard.se

*Rädda ett kräkslott!
Gula listan visar hotade byggnader
och miljöer i hela landet. Hitt kan
du själv anmäla hotade objekt.*

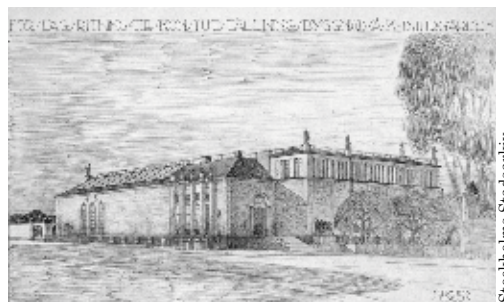

BYGGNADS
VÅRDS
FÖRENINGEN

Med egna vågor – Carl Bergsten arkitekt 1879-1935

Carl Bergsten är mest känd som arkitekten bakom Liljevalchs konsthall i Stockholm och Stadsteatern i Göteborg.

Bengt OH Johansson skriver fram ett arkitekt- och livsöde i en svensk brytningstid, 1900-talets tre första decennier.

Stockholms Stadsarkiv

FÖRFATTARE: Bengt OH Johansson
FAKTA: Inbunden, 438 sid, 210 x 270 mm
Ord pris 499 kr.
KÖP BOKEN HÄR: arkitektur.se/butik

a ARKITEKTUR
FÖRLAG

Foto: Mattias Lidbäck/Liljevalchs Konsthall

PRESSRÖSTER:

"... biografin fyller en lucka i historieskrivningen genom att teckna bilden av en person som var Sveriges genom tiderna kanske mest radikala arkitekt."

Ola Andersson, Dagens Nyheter

"Nu finner vi Bergsten som en man som vi kan förstå på ett djupare plan med lysande framgångar lika väl som tillkortakommanden."

Fredric Bedoire, Svenska Dagbladet

Fredriksson, Mats 2018. *Isak Gustaf Clasons herrgårdsrestaureringar 1888–1930. Licentiatavhandling inom arkitekturhistoria, Skolan för Arkitektur och Samhällsbyggnad, KTH. 203 sidor. ISBN 978-91-7729-737-6*

På försommaren 2018 ventilerades Mats Fredrikssons licentiatavhandling *Isak Gustaf Clasons herrgårdsrestaureringar 1888–1930*, som jag var opponent på. Detta är en intressant uppsats som sätter Clasons verksamhet som arkitekt i en vidare belysning, och det är min förhoppning att Fredriksson i framtiden utvecklar uppsatsen till en doktorsavhandling eller arbetar om den till ett större bokverk. Den bygger på en stor mängd källor i form av ritningar och räkenskaper samt ett stort antal bevarade herrgårdsmiljöer. En förutsättning för genomförandet har varit författarens långa erfarenhet av restaureringar av herrgårdar, särskilt sådana som skapats av just Clason. Men den har också flera svagheter i framställningen, som måste förbättras i ett framtida arbete.

Syftet med avhandlingen är att "öka förståelsen för Clasons herrgårdsrestaureringar genom att analysera dessa ur arkitektonisk och restaureringsideologisk synvinkel" vilket görs utifrån hela åtta frågor med fokus på Clasons renoveringsideal – hur han var påverkad av den svenska restaureringsdebatten och den samtida arkitekturen, vilken typ av arkitektur han valde samt beställarnas bakgrund och preferenser. Utgångspunkten är de drygt 60 herrgårdar där Clason i varierande utsträckning var involverad i den arkitektoniska gestaltningen, genom ny-, om- eller tillbyggnad, varav sju analyseras närmare.

Fredriksson besvarar huvuddelen av sina frågor och kan visa att Clason tog djupa intryck av den pågående restaureringsdebatten där 1800-talets internationella stilarkitektur gradvis ersattes av en mer nationellt präglad arkitektur, med större fokus på materialbehandling och hantverkskvalité. Denna övergång från en mer renässans- och barockbetonad arkitektur till en klassicistisk innebar att Clason med tiden tog en större hänsyn till de 1600- och 1700-talsbyggnader som ofta utgjorde grunden. Inte sällan lät han husens murar, fönsteröppningar och planlösning vara kvar, medan fönster, dörrar och inredningar byttes ut mot modernare. Med införandet av kopplade fönsterbågar, överfalsade dörrar, tamburer, tjänstefolkskorridorer och centralvärme höjde han samtidigt bostadsstandarden. Efter sekelskiftet 1800/1900 blev förebilderna den äldre svenska herrgårdsarkitekturen från 1500-talet fram till 1700-talets slut som förenades med de moderna amerikanska och brittiska bostadsidealerna, med dess kärlek till högkvalitativt hantverksmässigt utförda interiörer i äkta material. På så sätt skapade Clason en egen, omisskännlig, stil, en tung och gedigen klassicism som påtagligt skilde den från förebildernas enkelhet och lätthet. Beställarna kom genomgående från den jordägande adeln och förmögna industriidkare, av vilka flera nyligen förvärvat herrgårdar. De hade genomgående ett högt förtroende för Clason, vilket gav honom möjlighet att gestalta hela miljöer.

Att analysera och systematisera 60 herrgårdar med deras huvudbyggnader och interiörer kräver sin forskare och det finns förmodligen ingen i landet som besitter en sådan djup kunskap om Clasons verksamhet som Fredriksson.

Det är också uppenbart att uppsatsen tillkommit under en lång följd av år och att Fredriksson har haft få möjligheter att arbeta mer fokuserat under en längre period, vilket ofta behövs för att de olika delarna – syfte, frågor, teoretiska utgångspunkter, forskningsläge, metod, undersökning och avslutande diskussion – skall bilda en helhet. För här finns avsnitt som behöver förbättras och utvecklas i en framtida avhandling. Jag tänker här ta upp mina viktigaste synpunkter.

En central del i en uppsats är forskningsläget, eftersom det är här man tar avstamp för syfte och frågor. Vad är det vi redan vet och vad är det vi inte vet, och vad är det som behöver undersökas? Kopplingen mellan syfte, frågor och forskningsläget är ganska vag: det innehåller till delar litteratur som lästs, men som inte nödvändigtvis har att göra med själva forskningsfältet. Här saknas t.ex. resonemang om vad Edestrand, Lundberg och Mårtelius sagt om Clason som arkitekt, och – ännu viktigare – vad de inte har sagt. Vidare saknas en diskussion om restaureringsdebatten som hade varit bra

att ha med sig in i syfte, frågor och undersökning. Såsom ekonomisk-historiker saknar jag också en vidare utblick till tidens ekonomiska, sociala, teknologiska och idéhistoriska förändringar, som dåtidens byggherrar och arkitekter var tvungna att förhålla sig till. Herrgården får ju under denna tid en annan symbolisk laddning än tidigare: utöver att den var ett maktcentrum för eliten blir den även en symbol för kontinuitet, stabilitet och nationell lojalitet i en tid av förändring.

Själva undersökningen skulle också behövas stramas upp och göras tydligare. Slutsatserna är i de flesta fall säkert korrekta och helt rimliga, men det är inte alltid lätt att hänga med i svängarna. Ett problem är att flera av begreppen inte är tydligt definierade, vilket delvis hänger samman med att de är värderande. Begreppet "bekvämlighet" används flitigt i analysen, där det används i positiv bemärkelse, dvs. att Clasons renoveringar ledde till att husen blev bekvämare. Men hus har väl alltid i någon mening varit bekväma, i den kontext de existerade? Vad gjorde Clasons hus mer "harmoniska" eller "behagligare" än deras föregångare?

Jag misstänker att dessa begrepp i själva verket är Clasons, men att de har anammats av Fredriksson, som ibland inte upprätthåller tillräcklig distans till Clason. Och detta hör i sin tur samman med att texten är ganska osystematisk och svår att orientera sig i. Här finns flera välskrivna avsnitt – t.ex. om Clason som person och hans verksamhet som restaureringsarkitekt – men en stor del av texten saknar tydliga källhänvisningar vilket gör det svårt att avgöra om de åsikter och slutsatser som redovisas är författarens, Clasons eller någon annans. Clasons egna utsagor varvas dessutom relativt tätt med

andra forskares resultat och med Fredrikssons egna analyser, vilket ökar svårigheterna att urskilja vem som sagt vad.

Huvuddelen av avhandlingen tar upp de sju herrgårdar som analyseras mer ingående. Som redan nämnts är analysen bra, med många intressanta iakttagelser. I en kommande avhandling måste bildmaterialet vara fylligare, så att läsaren kan identifiera de reella förändringarna. Det saknas ofta både ritningar och planlösningar från husen innan de byggdes om och det är därför knepigt att urskilja vad Clason tillfört.

Sammantaget har Mats Fredrikssons uppsats bidragit med ny viktig kunskap om Clason som arkitekt, hans förebilder och hur han omsatte sina ideal på de herrgårdar han fick förtroendet att gestalta.

Göran Ulväng

Docent

Ekonomisk-historiska institutionen

Uppsala universitet

goran.ulvang@ekhist.uu.se

Lovén, Christian 2017. *Vårfruberga kloster, 1200-talsjordeboken och godspolitiken*. Skrifter utgivna av Riksarkivet 40, Studier till Det Medeltida Sverige 7. 180 s. ISBN 978-91-87491-26-9.

Vårfruberga kloster var ett sörmländskt nunnekloster på Fogdön i Mälaren. Trots att det omtalas först i ett skyddsbrev 1233 talar flera omständigheter för att det anlades redan i mitten av 1100-talet. Möjligen var det från början benediktinskt, men anslöts senast på 1200-talet till Cisterciensorden och var underkastat inspektion av abboten i Julita. Klostret bytte namn 1289 från *Fogdö kloster* till *Vårfruberga kloster* (*Mons beate virginis*). Namnbytet föranleddes av att klostret, som hade legat vid Fogdö kyrka, flyttade till Fogdöns nordöstra strand, invid Strängnäs fjärden. När klostret upplöstes vid reformationen och godsinnehavet övergick i kronans ägo fick platsen sitt nuvarande namn – *Kungsberg*. Av klostret återstår lämningar av en treskeppig tegelkyrka och konventsbyggnader. Det ursprungliga namnet på klostret var emellertid *Sätuna*. Var denna ort har legat är oklart.

Ett medeltida nunnekloster och dess verksamhet finansierades till stora delar med årliga räntor och avgifter på utarrenderade jordlotter och gårdar. Dessa hade mestadels kommit i klostrets ägo genom gåvor från riddare och andra stormän. Inte sällan hade de döttrar som i samband med gåvan inträdde i klostret som nunnor. Sådana kloster har därför liknats med pensionsinrättningar. Den stränga klausur som ålåg systrarna hindrade dem från att verka ute i samhället och själva sköta uppbörd och godsförvaltning, var-

för de var tvungna att städsla en s.k. syssloman för denna sak. Till sin hjälp hade sysslomannen en jordebok, dvs. en förteckning över klostrets ägor och hur mycket de årligen avkastade.

Till följd av donationer, köp, försäljningar och byten var Vårfruberga kloster under sin närmare 400-åriga existens föranlett att upprätta ett flertal jordeböcker. Av dessa finns emellertid blott en bevarad och den föreligger endast som en eftermedeltida avskrift. Denna liksom förlagan är skriven på latin och förvaras i Uppsala Universitetsbibliotek. Den är gjord i det kungliga kansliet omkring 1540 och omfattar fyra pappersblad. Jordeboken är inte bara den enda från Vårfruberga kloster utan enastående i hela Sverige såsom den äldsta bevarade från vårt land.

Jordeboken publicerades tillsammans med en kommentar 1945 av Folke Dovring (under hans ursprungliga efternamn Ossiannilsson). Utgivningen var en del av hans forskningsprojekt om medeltidens jordvärderingar. Han konstaterade att jordeboken består av flera partier varav de äldsta enligt honom tillkom under 1100-talets senare del. Vidare identifierade Dovring flertalet ortnamn i jordeboken och han kunde visa att förlagan var en 1200-talskälla. I doktorsavhandlingen 1947 återkommer Dovring till Vårfruberga klostrets jordebok och han slår fast att gårdar och byar i Mälardalen under 1100-talet och första halvan av 1200-talet har uppskattats efter värdet av sin jordränta i pengar, något som inte ska förväxlas med den senare införda marklandsindelningen.

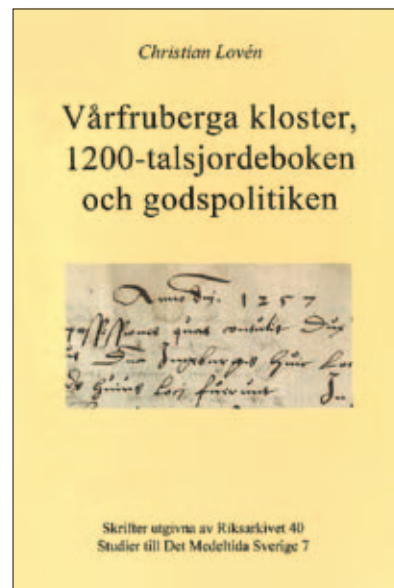
Dovrings edition föranledde att Carl Ivar Ståhle 1948 publicerade en lång studie av jordeboken. Framför allt iden-

tifierade han ytterligare ortnamn, men han gjorde också några korrigeringar och förslag till annorlunda uppdelningar i partier och deras datering. Trots dessa justeringar gjorde han ingen ny edition. Dessutom menade han – stick i stäv med Dovring – att jordebokens inkomstbelopp kunde tas som intäkt på att marklandet hade införts redan på 1100-talet.

Christian Lovéns här anmälda bok innehåller däremot en ny edition av Vårfruberga klostrets jordebok och därtill en grundlig analys av denna. Boken har tillkommit som ett sidoprojekt till forskningsprojektet *Det medeltida Sverige* (DMS). Editionen av jordebokstexten har gjorts av Ingela Hedström och Sara Risberg. Boken innehåller också ett faksimil av texten samt person- och ortregister. Dessutom är boken försedd med nio spridningskartor över klostrets egendomar vid olika tidpunkter. Lovén påpekar inledningsvis att namnfrågan inte är enkel; klostret har under sin existens burit tre olika namn. Han konstaterar emellertid att *Vårfruberga* är "det hävdvunna namnet då Sveriges kloster behandlas översiktligt, och det är skälet till att detta namn används här även i sammanhang då det är ohistoriskt". I detta kan jag bara instämma.

Lovéns indelning av texten i olika partier skiljer sig delvis från Dovrings och är följande: *Fundationsgåvorna*, *Bothilds gåvor*, *Possessionslistan*, *Ulfs gåva*, *Sellebo- och Öknebolistan*, *Närkelistan*, *Färingölistan* samt *Bytet med Filip Birgersson* alternativt *Byteshandlingen*.

Klostret stiftades av en i övrigt okänd jarl Sigvard och hans dotter Ingeborg, som skänkte inkomster från fem orter på Fogdön och därtill två öar i närheten. Donationerna följdes upp dels av Ingeborgs

själägåva för sonen Knut och en annan för en sonson med samma namn, dels av en viss Bothilds gåvor. Dessa egendomar låg inte alls i klostrets hemtrakter, utan var utspridda i Södermanland och Uppland. Lovén för utförliga diskussioner dels om nämnda personers möjliga identitet, dels om de inledande jordebokspartiernas likheter med en donatorslängd från Vreta kloster och som mynnar i slutsatsen att "klostret stiftades senast vid 1160, troligen på 1150-talet".

Lovén finner vidare att de båda inledande partierna i jordeboken troligtvis utgör en lätt bearbetning av en 1100-talstext – bl.a. tillfogades vissa byars sockentillhörighet – som fick utgöra inledningen till jordebokens längsta parti, den s.k. possessionslistan. Denna dateras av Lovén till omkring 1240 och anger genomgående vilken inkomst i pengar som utgick från de redovisade 96 orterna, vilka dels låg på Fogdön, dels var spridda över Södermanland och Uppland. Efter possessionslistan följer fyra mindre partier. Den första kan Lovén med bestämdhet föra

till inkomster från tre orter, varav två ligger i Uppland, och som skänktes av jarlen Ulf Fase, död 1248.

I jordebokens sista parti redogörs för ett stort byte mellan klostret och Filip Birgersson. Om dess bakgrund och karaktär för Lovén en mycket intressant diskussion. För det första kan han övertygande göra troligt att Filip Birgersson är den framstående Aspenäsättens förste kände medlem samt att han och hans hustru är begravda i klostret. För det andra kan han påvisa att Filip tillbytt nunnorna avkastning av jord som de redan ägde enligt ett förfarande som innebar att han först återkrävde tidigare av anförvanter donerade gods, men senare ingick en förlikning med klostret. Parallellt till tillvägagångssättet finns från såväl Skandinavien som kontinenten. I Frankrike benämndes bestridandet av tidigare donationer *calumnia* och avskrivningen av kraven *werpitio*. Av byteshandlingens 40 orter återfinns inte mindre än 27 i possessionslistan. Av dem har 15 exakt samma avkastning, vilket högst sannolikt innebär att det rör som samma jordar. Till detta kommer att fyra av bytesgodsen återfinns bland foundationsgåvorna eller Bothils donation. Övriga egendomar har Filip skänkt till klostret. Dovring och efter honom Ståhle antog däremot att jordägorna ifråga frångått klostret, som istället fick jord i Kjulsta (troligen Ytterjärna sn), men det förhåller sig alltså tvärtom. Förlagan till byteshandlingen var högst sannolikt ett förlikningsbrev. Troligen är jordebokens inledande årtal 1257 hämtat från detta förkomna brev.

Vid medeltidens slut hade klostret ett gods innehav bestående av 135 gårdar, 11 torp och 3 vattenkvarnar. Dessa uppgifter är (med vissa tillägg) hämtade ur en land-

skapshandling från 1542, vars innehåll har sammanställts av Lovén. Han för också in en serie bytesbrev från företrädesvis 1300-talets första hälft i diskussionen och konstaterar att utvecklingen har gått från småenheter till hela gårdar. Bakom denna förändring ser Lovén en mycket aktiv godspolitik. Detta var knappast något unikt för Vårfruberga. Ett jämfört med andra kloster avvikande mönster är däremot att Vårfruberga inte ens ägde hälften av gårdarna i hemsocknen. Andra jämförbara kloster ägde däremot mer eller mindre samtliga gårdar i hemtrakten. Lovén har inte någon säker förklaring på denna avvikelse, men föreslår att läget intill Mälaren, och därmed goda transportmöjligheter, kan ha spelat in.

I en exkurs diskuterar Lovén klostrets ursprungliga plats. Klostret har som sagt haft tre olika namn: *Sätuna*, *Fogdö* och *Vårfruberga*. Det senare är till skillnad från de förra högst sannolikt ett uppkallelsenamn. Han lyfter fram två huvudalternativ. Det ena är att klostret ursprungligen låg vid Fogdö kyrka, dit en fjärd av Mälaren har sträckt sig under järnåldern, varför namnet *Sätuna* (*Sjötuna*) skulle kunna vara motiverat för denna ort. Det andra är Kungsberg, dvs. den plats som klostret flyttade till från att tidigare ha legat vid Fogdö kyrka. Till Kungsberg hör stora och relativt höglänta jordbruksmarker, något som talar för att det fanns en ansenlig bebyggelse här redan före det att klostret etablerades på platsen, och som därför skulle kunna ha hetat *Sätuna*. Lovén stannar för att det senare alternativet är det mest troliga. Det var inte ovanligt att kloster flyttade under medeltiden, särskilt under deras tidiga år, men att ett kloster skulle ha flyttat runt inom en och samma socken skulle – om

Lovéns antagande är med sanningen överensstämmande – vara unikt för Sverige.

Folke Dovring och Erik Lönnroth var på sin tid oense om många saker, men inte om att marklandet skulle ha införts förts vid mitten av 1200-talet. Detta passar bra med att jordeboken sträcker sig fram till 1257. Några jordetal anges inte i jordeboken, inte heller i det skydds brev som utfärdades för Vårfruberga kloster 1233. Ståhle var emellertid av en annan uppfattning. Det finns anledning att närmare granska varför han var så.

Jordeboken redovisar som sagt inte egendomarnas omfattning med ett jordetal. En anomaly i sammanhanget är emellertid Lundby i Fogdö socken. Possessionslistan redovisar 1 öre och 1 aln i denna by (Lundby horam / et · vlnam). Dovring – som absolut inte ville ha några inslag av geometriska byamål i källskriften – menade i anslutning till sin edition att ordet "vlnam" möjligen skulle kunna vara ett ortnamn, men troligen är korrupt. Han framhöll att efter nämnda ord "står ett kryss av dunkel innebörd". Ståhle uppfattade däremot alnen i Lundby som ett belägg för att jorden varit skiftad efter byamål. Han menade att ordet "vlnam" inte var korrupt och ska "fattas som samordnat med *horam*". Ståhle pekade på en i tiden och rummet närliggande parallell, nämligen ett brev från 1275 som omtalar 1 örtugland och 1 stång jord (*vnum solidum terre & unam hastam*) i Årja kyrkby. Mätstången var som bekant indelad i ett antal alnar. Han menade att det är rimligast att betrakta myntenheterna *marca*, *ora* etc. "icke blott som beteckning för avraden utan för själva jordarna och därmed den av dessa normalt utgående avraden". Slutsatsen var med andra ord att marklandet senast vid 1100-talets slut

förelegat som avradsnorm och delningsgrund vid andelsskifte.

Trots att Stähles uppfattning om en jordindelning i markland, öresland etc. redan på 1100-talet saknar anhängare inom agrarhistorisk forskning kvarstår uppgiften om alnen i Lundby som ett stort utropstecken. Lovén menar att existensen av nämnda aln är "förvånande" men tar trots detta för givet att den ingått i ett byamål. Märkligt är att Lovén samtidigt påstår att byamål i alnar inte skulle vara kända från Mälardalen, vilket de är (se ovan). Men rör det sig om en verklig anomali? Kan alnen i Lundby tolkas på annat sätt? Här följer ett försök.

Det var vanligt att olika typer av avrads-persedlar kunde kombineras, inte minst spannmål och pengar. Alnen i Lundby skulle kunna vara en bestämning till en sådan persedel. Östgötalagens Byggningsbalk stadgar att avraden av en attung jord ska vara fyra tön säd alternativt en bestämd kvantitet vadmal. Storleken på textilier såsom vadmal och lärft angavs vanligen i alnar. Textilier var värdefulla och därtill relativt lätta att frakta och kunde därför fungera som betalningsmedel och ersättning för pengar, s.k. värdeörar. Dovring påpekade, som sagt, att det i handskriften efter "vlnum" står ett kryss. Detta kryss, som saknas i den nya editionen, men syns i faksimilet, skulle kunna var en markering för ett ord som skrivaren inte kunnat tyda. Troligen har det varit ett slags tyg, förslagsvis vadmal. I så fall kan det ha stått "horam / et · vlnam burelum".

Det var ett stort steg framåt för medeltidsforskningen när Folke Dovring publicerade Värfruberga klostrets jordebok. Stähle gjorde värdefulla kompletteringar. Lovén har ställt sig på dessa framstående

forskares axlar. Har han då lyckats att se längre än vad de gjorde? Svaret är definitivt jakande. Förutom att vi nu har fått en komplett utgåva av jordeboken finns uppdaterade geografiska bestämningar av orterna där jordarna har legat. Tidigare var man tvungen att gå till både Dovring och Stähle för att få en korrekt och heltäckande bild. Jordebokens olika partier har fått säkrare dateringar. Därtill har mycket ny kunskap om bakgrunden till jordeboken tillkommit, inte minst vad beträffar klostrets grundläggning och tidiga historia, dess fundatorer och andra välgörare. Till detta kommer flera intressanta iakttagelser och hypoteser som forskningen kan arbeta vidare med. Exempelvis är frågan om klostrets ursprungliga plats något som skulle kunna besvaras med hjälp av arkeologi.

Alf Ericsson

Fil. dr i agrarhistoria
Arkeologerna, Statens historiska museer
alf.ericsson@arkeologerna.com

Wallerström, Thomas 2017. *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster. Studier kring Väinö Tanners vinterbyteori. Med bidrag av Ulf Segerström och Eva-Maria Nordström. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Novus forlag, Oslo. 322 sidor. ISBN 978-82-7099-907-1.*

Väinö Tanner presenterade sin teori om samiska vinterbyar 1929. Det var i samband med geologiska och geografiska undersökningar i det nyblivna Petsamodistriktet som Tanner kom att besöka skoltsamernas vinterbyar. Dessa byar var bebodda några månader under vintern. Ett hundratal människor levde här tillsammans och med kollektivt beslutsfattande i vad som liknades vid en urkommunistisk gemenskap. Tanner föreställde sig att skoltsamernas vinterbyar och byorganisation representerade något verkligt ursprungligt bland samerna eftersom de levte långt från staternas maktcentra. Senare försökte etnologen Helmer Tegengren

i en studie från 1952 rekonstruera den utdöda samekulturen i Kemi lappmark med hjälp Tanners vinterbyteori. Härmed blev denna teori etablerad som en förklaringsmodell som kunde användas för att förstå äldre samhällsförhållanden bland samerna, så även bland de västliga samerna i Skandinavien. En rad geografer, antropologer, historiker och arkeologer använde teorin som förklaringsmodell för att försöka förstå samernas samhälle innan den storskaliga rennomadismen växte fram och den statliga koloniseringen. Detta var också utgångspunkten för Wallerström själv i ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt som skulle studera den gamla kyrk- och marknadsplatsen i Arvidsjaur. Arvidsjaur antogs från början ha varit en vinterbyplats liknande Skoltsamernas vinterbyar.

Wallerströms övergripande frågor är: Har det överhuvudtaget funnits vinterbyar av Skoltsamisk typ i Skandinavien? Var det som Tanner trodde att dessa byar finns markerade på Andreas Bureus karta från 1611 och Olof Tresks karta över Torne lappmark från 1643? Hur gick det egentligen till när en begynnande statlighet implementerades i norr?

Genom åren har det funnits en del kritiska röster mot Tanners vinterbyteori. Etnologen Kerstin Eidlitz Kuoljok hävdade redan 1987 att de skoltsamiska vinterbyarna i själva verket representerade rysk byorganisation. 2011 kom hon med en mer omfattande studie kring frågan. En del tvivel fanns således inför undersökningen i Arvidsjaur. Har vinterbyarna verkligen existerat med den vida utbredning och höga ålder som Tanner tänkte sig. Planen för undersökningen i Arvidsjaur blev inte riktigt som den var tänkt från början. Wallerström kom att ta sig

an vinterbyproblematiken på ett nytt och grundligt sätt.

Wallerströms undersökning kan sägas följa tre linjer. Han nagelfar vad som tidigare skrivits och den empiri som legat till grund för tidigare forskare slutsatser. Empirin visar sig vara förvånansvärt tunn. Symbolerna med kåtor på de gamla kartorna kanske visar något annat än gemensamma vinterbyar. Det kanske snarare är ett uttryck för territorialstatens ambitioner med skattläggning och handel. Ett nytt sätt att ändå försöka spåra vinterbyarna var vegetationshistoriska undersökningar i Arvidsjaur. Om ett hundratal människor bor tillsammans i en gemensam vinterby är det ofrånkomligt att vegetationen påverkas, särskilt om samma plats använts under lång tid. Behovet av ved och virke borde ha varit stort. Senare gjordes också jämförande vegetationshistoriska undersökningar på två andra platser, Rounala norr om Karesuando och Markkina på finska sidan. Det är Segerström och Nordström som svarar för dessa bidrag. Resultaten från de palaeoekologiska undersökningarna kom inte att styrka antagandet om vinterbyar. Kulturpåverkan är ytterst liten under de förmodade vinterbyarnas tid. Det är först när det etableras fasta bosättningar med jordbruk som en tydlig kulturpåverkan kan ses. Slutsatsen blir att varken de skriftliga källorna eller palaeoekologin ger stöd för antagandet om samiska vinterbyar. Här kan invändningen resas att det trots allt bara är ett fåtal platser som blivit noggrant undersökta. Kanske dyker de ändå upp snart. En del arkeologer menar också att det redan finns ett flertal vinterbyplatser som är arkeologiskt registrerade. De utgörs av de rader av härdar, eldstäder som är lämningar efter

samiska kåtor på vinterbeteslanden. I sin avhandling från 1994 pekade arkeologen Inga-Maria Mulk ut ett antal tänkbara vinterbyar. Wallerström ger sig i kast med att granska de arkeologiska studier som sägs bekräfta vinterbyteorin. Undersökningar har tidigare gjorts i Pite, Lule och Kemi lappmark där rader med härdar uppmärksammas. Wallerström ställer frågan om en rad med 5-10 härdar verkligen kan sägas utgöra en vinterby efter Skoltsamisk modell. När Tanner beskrev en av Skoltsamernas vinterbyar befolkades den av 39 hushåll med 140 innevånare. Slutsatsen blir att om härdraderna verkligen befolkats vid ett och samma tillfälle kan de räknas som gruppvisa vinterbosättningar men det är inte liktydigt med de vinterbyar Tanner beskrev. En av de utpekade vinterbyarna utanför Jokkmokk har undersökts arkeologisk. Raden av härdar visade sig vara resultatet av upprepad bosättning av ett par familjer.

Den kritiska granskningen går nu vidare till Skoltsamernas vinterbyar där det gjorts arkeologiska undersökningar på 1970- och 1980-talen. Här om någonstans borde modellen för hur lämningarna efter vinterby ser ut kunna återfinnas. Den finske arkeologen Christian Carpelan kom fram till att vinterbyarna inte kunde spåras längre tillbaka än till 1500-talet och hänger samman med statens beskattning. Carpelan påtalade också fynd av rysk proveniens i fyndmaterialet. Nu är vi redan inne i en tid när samerna skattläggs från Ryssland, Sverige och Danmark-Norge. Resultaten rimmar illa med teorin att vinterbyarna är en ursprunglig förkolonial samisk samhällsorganisation.

Wallerström tar sig nu an problemet längs den tredje angreppslinjen. Den handlar om hur den kungliga makten

etableras i norr. Det blir en studie kring samerna och den territoriella statens princip. Med den utgångspunkten faller så ett antal pusselbitar på plats. Avsaknaden av positiva belägg för vinterbyarna förklaras helt enkelt av att de aldrig existerat. De mötes- och marknadsplatser som etableras under 1500- och 1600-talet är en följd av svensk kolonialism i norr enligt europeisk modell. Genom att betala skatt drogs samerna in i det svenska handelssystemet. Wallerström lyfter också fram dominiumläran som en faktor för att förstå Sveriges politiska geografi. Slutsatsen blir att regalrätten i och för sig inte är fel som förklaringsmodell men den är otillräcklig för att förstå maktutövningen i norr. Forskningen behöver nya utgångspunkter menar Wallerström.

Det är onekligen en mycket intressant studie som Wallerström har presenterat. Slutsatserna är bitvis banbrytande genom studiens nya utgångspunkter. Kommer den att mötas av samma tystnad som Eidlitz Kuoljoks tidigare studier? Eller öppnar den för fortsatta undersökningar men med nya utgångspunkter?

Kjell-Åke Aronsson

Forskare
Åjtte, Svenskt fjäll- och samemuseum
Jokkmokk
kjell-ake.aronsson@ajtte.com

Hillström, Magdalena, Löfgren, Eva & Wetterberg, Ola (red.) 2017. *Alla dessa kyrkor. Kulturvård, religion och politik*. Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. 321 s. ISBN 978 91-88101-06-8 (tryckt), 978-91-88101-07-5 (PDF).

Dalman, Johan 2019. *Högt i tak i heliga rum*. Verbum. 119 s. ISBN 978-91-526-3761-6

Alla dessa kyrkor. Kulturvård, religion och politik. Från första mötet med boken gör den mig nervös. Jag kan medge att jag hör till dem som helst skulle vilja se att kyrkorna förblev "så som de alltid har varit". Sagt med andra ord betyder det att vår egen tid inte lämnar för många avtryck, att det är möjligt att känna igen sig, och att en kyrka är en kyrka: ett kyrkorum som en sammanhållen sal i en till sin utsträckning lätt definierad äldre byggnad, som både ger en möjlighet att möta det gudomliga, få ta del av konst av hög kvalitet, kunna uppleva en tidlös tystnad och kunna finna saker som står kvar på samma ställe som någon lämnade

dem för ett okänt antal år sedan. I den kyrka där vår kör övar varje vecka finns en enkel krans som sentida släktingar har hängt under anfaderens minnessköld. Deras papperslapp på kransen berättar att det skedde 1971. I en annan kyrka några mil bort hänger repen kvar på vinden från när man reste takstolen. På 1200-talet! Fyra hundra år innan Vasaskeppet sjönk. I vilken annan miljö kan man finna sådant? Men viktigt är att kyrkan används, och används för gudstjänst, som de är byggda för. De är både ram för möte med det gudomliga och en påminnelse om detta i sin trakt.

Titeln *Alla dessa kyrkor* har nog sin förklaring. Men den för ändå fram en uppfattning om att det finns många kyrkor, kanske rentav för många. Att de är ett problem och att något drastiskt behöver göras. Boken innehåller många bilder, vilket alltid är bra, och är lätt att bläddra i. Formgivningen är rättfram, realistisk om man kan säga så. Den är inte vördnadsfull och sober som kunde passa ett kyrkligt ämne utan tar plats och är lite påträngande. Det märks att den nog skall provocera lite, röra om sinnet hos förfinade människor som fjärrar sig från den

praktiska verklighetens krav. Här finns en och annan vacker interiörbild. Men nästan alltid på ett rum som utgör ett problem eller som visar en kyrka innan den omvandlats. Bilder av kyrkorum som i dag används som kaféer, bibliotek, affärer varvas med tabeller och förteckningar, flödesscheman och strukturer. De abstraherar kyrkorna till ett problem. Ritningar visar kyrkorummens före och efter. Fotografier visar på kontorsinredningar och lätta flexibla gudstjänstmöblemang framför äldre kyrkoinredning, allt avbildat i bjärta färgbilder. Sammantaget ger det samma intryck som en skadeinventeringsrapport som dokumenterar ett hus genom dess ruttna bräder, rostiga rör och mögelpåväxt på väggar. Det är eländet man ser, inte det som är vackert. Boken visar hur kyrkor är en resurs att bygga om och inreda till något annat än kyrka. Orsaken är "att kyrkorna används alltmer sällan. Många förfaller, andra har stängts, sålts eller till och med rivits", står det i baksidestexten.

Alla dessa kyrkor kan ses som en forskningsrapport, framtagen i samarbete mellan personer från projekt som "Gamla kyrkor - nya värden?" och "Hur blev Svenska kyrkan ett nationellt kulturarv?" Varje kapitel är upplagt med ambitiösa vetenskapliga ramar, med noter, källförteckningar som ibland omfattar nästan lika mycket otryckt arkivmaterial som tryckt litteratur. Författarna kommer från olika universitet, kulturarvsinstitutioner och även från byggnadsvårdsbranschen. En reflektion utifrån författarförteckningen är att den inte omfattar personer med tydlig kyrklig praktik. Antikvarier och kulturarvsforskare dominerar, vilket kan vara helt relevant när det gäller äldre kyrkobyggnader, men samtidigt är kyrkor-

nas användning och betydelse som just kyrkor en central punkt och undertiteln innehåller ordet religion. Kanske hade en mer rättvisande undertitel varit "Kulturarvspolitik kring Svenska kyrkans byggnader runt millennieskiftet med exempel på kyrkor som fått en mångfunktionell eller förändrad användning".

Boken är i tre delar. Den första vidgar blicken utåt, till andra länder i Europa. Det är logiskt och angeläget eftersom kyrkorna i Sverige är en del av den världsvida kyrkan och frågan om kyrkornas användning inte bara är inhemsk. I debatten har sedan länge också återkommit jämförelser med kyrkor i England och Nederländerna som fått en helt annan användning eller rivits, även om man ofta bortser från kyrkornas olika förutsättningar i antal, kyrkosyn och tradition. Den andra avdelningen rör Svenska kyrkan och den svenska staten som aktörer kring kyrkorna och deras starka ställning inom kulturmiljövården. Den tredje avdelningen tar upp exempel på kyrkor som har sålts eller fått en differentierad användning. En spontan tanke kring uppdelningen och kapitelrubrikerna är att boken rör sig kring de kyrkor som förändrats mer än kring de kyrkor som trots allt finns kvar utan större förändring. En annan tanke är att den nästan enbart och överraskande okommenterat rör Svenska kyrkans byggnader och inte de andra samfundet som har en lång erfarenhet av att underhålla kyrkor med små ekonomiska marginaler och av att ta dem ur bruk. Undantag utgör den internationella utblicken som till stor del rör katolska och anglikanska kyrkor samt det avslutande kapitlet om Nacksta S:t Olofs katolska kyrka i Sundsvall.

Läsningen av boken väcker många tankar och förmedlar ny och viktig kunskap,

därtill på ett samtidigt både vetenskapligt och lättillgängligt språk. Henrik Lindblad och Eva Löfgren redogör i bokens början för hur kyrkor ägs och vårdas i andra länder. De kyrkosamfund som historiskt dominerat i respektive land intar ofta en särställning. Nästan alla undersökta länder har formulerat ett kulturarvsansvar kring kyrkobyggnaderna, vilket delas mellan samfundet och samhället, men där det svenska vid jämförelse visar sig mest gynnsamt. Det gäller både evangelisk-lutherska och romersk-katolska kyrkor. Fördjupningar av Eva Löfgren, Oddbjørn Sørmoen, Ola Wetterberg och Maria Mellgren visar hur olika öden har påverkat kyrkorna. Historiska händelser och nyckfull politik långt bak i tiden präglar ännu det kyrkliga landskapet och hur kyrkorna hanterats. Frankrike präglas av revolutionens systematiska ödeläggelse av kyrkor, om de inte togs i bruk som sädesmagasin eller annat, vilken följdes av en tidigt vaknad restaureringsrörelse. Rom utmärks av att kyrkorna haft många olika ägare och att flera stängts vid klosterrindragningar på 1870-talet och när skolor flyttats ur staden på 1960-talet. Att kyrkorna varit många i Rom, ägarna ofta ekonomiskt svaga samt en vana sedan antiken att ta i bruk äldre byggnader för nya syften, har underlättat att kyrkor kunnat bli t.ex. restauranger.

I den andra avdelningen, som rör den politiska, ibland byråkratiska processen kring kyrkornas vård berör Svante Beckman och Tobias Harding hur Kulturmiljölagens och den kyrkoantikvariska ersättnings (KAE) bestämmelser bidrar till att ge Svenska kyrkan en typ av statskyrklig särställning gentemot andra samfund. En ingående studie av Magdalena Hillström - bokens kanske på sikt mest värdefulla

text – rör de olika utredningar som ledde fram till systemet med kyrkoantikvarisk ersättning. Synsättet har skiftat, från att kyrkors bevarande tagits för självklart till att kyrkorna ses som endast en mindre del av det samlade kulturarvet, vilket visar hur frågan varit beroende av synsättet hos dem som haft den politiska makten. Henrik Lindblad och Ola Wetterberg belyser arbetet under 2000-talet med kulturhistorisk värdering av kyrkor och hur svårt det varit att finna användbara modeller. Företrädare för de inblandade institutionerna har haft olika uppfattningar kring vad som varit värdefullt och författarna efterlyser en ny gemensam ansats utifrån kyrkornas långa tidsperspektiv mera än lag, roller och dagsaktuella problem.

Eva Löfgren, Erika Persson, Magdalena Hillström, Maria Nyström, Mika Stenberg Sjölund och Madeleine Sultán Sjöqvist tar upp olika exempel på omvandlingar av kyrkor som skett de senaste åren, varav några fått en helt ny funktion, andra bytt samfund, flera till en del inretts med andra lokaler eller försetts med tillbyggnader. Om- och tillbyggnaderna rör nästan uteslutande rum för församlingsverksamhet eller pastorsexpedition. Ett väl utfört förarbete lyfts fram som en gemensam nämnare för att nå ett gott resultat. Fastighetsekonomi anges ofta som skäl, men samtidigt förefaller det vara ett uttryck för att församlings- och gudstjänstlivet numera inbegriper mer än söndagens högmässa och en vilja att samla allt under ett tak. Exempelen är från 2000-talet. Därtill rör de nästan uteslutande stora kyrkor, de flesta från 1800-talet eller tidigt 1900-tal. Möjligen hade det varit intressant att ta del av äldre exempel på ombyggnader och hur de utnyttjats idag. Det gäller korsarmar och läktarunderbyggnader

i 1800-talskyrkor som mellan 1920- och 1990-talen avskilts från kyrkorummet, idag kanske lite ödsliga lokaler med doftande heltäckningsmattor och sprickor i skarvarna mot de gamla murarna. Intressanta exempel tas dock upp, som Åtvids stora kyrka, som efter förstudier och enkät på orten – bekostade med KAE – visade sig bättre att restaurera till kombinerat kyrkorum och konsertsal i en ort med få andra stora lokaler istället för att inreda till kontor eller församlingshem. I Vara pastorat har nedläggningar bland de 25 kyrkorna aldrig varit på tal och istället har man delat in dem utifrån hur ofta de används. Man har sedan utvecklat ett mobilt sätt att snabbt, billigt och skonsamt värma luften så länge som en gudstjänst eller samling pågår. Sist berörs Peter Celsings kyrka i Nacksta med Vera Nilssons altartavla, en arkitektonisk ikon men försedd med slutande altargolv, för litet kapprum och en altartavla som skrämd kyrkobesökare. Lite oväntat rör kapitlets tema inte främst diskussionen för några år sedan utan mer principiella frågor som hur kyrkornas starka skydd rimmor med religionsfriheten när det gäller vem som avgör hur ett kyrkorum, i detta fall katolskt, skall vara utformat.

Bekräftat *Alla dessa kyrkor* farhågor som jag nämnde i början? Efter att ha läst boken till slutet är minnet starkast av de inte så dramatiska exemplen från sista kapitlet. Åtvids kyrka som ortsborna helst ville ha kvar, vilket också – tack vare KAE – blev möjligt, samt de många kyrkorna kring Vara som pastoratet utan undantag ser som självklara. Några bland de många röster som kommer till tals i den sista delens exempelpresentationer menar att vi skjuter problemet till nästa generation om vi inte gör oss av med kyrkor nu.

Flera av ombyggnaderna och försäljningarna visar sig inte bero på nödläge utan på strategisk ekonomisk planering för att öka marginalerna. I några fall omtalar kyrkoherdar att det inte får bli så att man firar gudstjänst i en kyrka bara för att man har den, eller att en kyrkobyggnad inte får sättas före verksamhetens behov. På andra ställen i boken vägs kyrkan mot antalet besökare och gudstjänster: minskad efterfrågan på dess tjänster, mindre skäl att ha den kvar.

Men behöver det vara så? Är det inte vanligare historiskt och globalt sett att människor söker sig till kyrkor för att fira gudstjänst än att vänta på att kyrkan kommer närmare? Dagsvandringar till de norrländska kyrkstäderna och glädjen de få gånger på året istället prästen under umbäranden tog sig till det lilla fjällkapellet är exempel på det. Vilka verksamhetsbehov finns i en kristen kyrka som är större än att fira gudstjänst, och finns det rum som är bättre att fira gudstjänst i än en konstrik kyrka, där människor samlats genom århundraden? Och har inte det gemensamma byggandet av en kyrka varit ett historiskt vanligt sätt att bygga församling, medan nedläggning knappast kan vara annat än splittrande? Är det kyrkans uppgift att invänta att människor hemma på sin kammare på egen hand skall komma på idén att gå till en (stängd?) kyrka? Är det inte viktigare att satsa på att lyfta gudstjänstens kvalitet, om nu folk väljer andra söndagssysslor, än att passivt följa besöksstatistik och hänvisa till långsiktig ekonomisk planering? Tankarna är givetvis utopiska. Flera av exemplen i boken utgörs av kyrkor där församlingen flyttat och alltså inte vänt kyrkan utan orten ryggen, medan den rymliga kyrkan finns kvar, och många är de personer som ge-

nom åren lagt ner kraft på att försöka vända utvecklingen. Men likt murar och valv i en kyrka kretsar boken kring ett tomrum, nämligen vad som egentligen sker inne i kyrkan och som kanske inte är helt skilt från bevarandefrågorna.

Författarna till *Alla dessa kyrkor* dominerar som sagt av antikvarier och kulturarvsforskare, även om några aktiva teologer kommer till uttryck i intervjuer och citat. Hur ser då en person med stark ställning inom kyrkan på saken? Biskopen i Strängnäs stift Johan Dalman kom något år efter *Alla dessa kyrkor* ut med boken *Högt i tak i heliga rum*. Den berör samma problemställningar som *Alla dessa kyrkor*, dvs. hur man skall hantera kyrkor inom Svenska kyrkan som är svåra att fylla. Också denna bok har dock en titel som kan väcka lite farhågor. Högt i tak brukar visserligen utmärka kyrkorum, men uttrycket står ju också för att vara tillåtande. Gäller det att vi skall acceptera fler ombyggda kyrkor? Högt i tak kan syfta på ett rum som kan entresoleras, som i några av de kyrkor där man inrymt församlingshem i flera våningar i ena halvan av kyrkorummet.

Till utseendet är kontrasten stor mot *Alla dessa kyrkor*. Formatet på *Högt i tak i heliga rum* är litet. Formgivningen är sober. Stillsamt typsnitt och breda marginaler inger ett lugn som lätt går att associera med ett kyrkligt innehåll. Formen piggas upp av Anna Blåders små men eleganta teckningar i en stil som erinrar om bokillustrationer från 1950-talet och har en vänlig och lite underfundigt humoristisk karaktär. Ett kyrktorn som raket och en interiör där organisten spelar för personer på läktaren som sitter och läser eller arbetar vid en dator är nog det närmaste den andra bokens bilder man kommer.

Boken är en på många sätt uppbygglig studie, inte minst för den som söker teologiskt grundade argument för kyrkobyggnaders värde. Tänk ändå om Johan Dalman hade fått skriva ett kapitel i *Alla dessa kyrkor*! De kyrkans röster som nu hörs genom citat i *Alla dessa kyrkor* och som skiljer kyrkobyggnaden från "verk-samhetens behov" skulle nämligen inte finna stöd i *Högt i tak i heliga rum*. Genom historien har pengar och arbetstid lagts ner på kyrkorna, skriver Dalman. Vid kyrkobygget har bara det bästa och mest bestående materialet och de skickligaste arkitekterna och konstnärerna använts. Visst ligger många kyrkor "fel" idag. Vägar och samhällen har förskjutits, men samtidigt är avståndet sällan stort ändå med dagens kommunikationer och Dalman jämför med Ullared och drivvedsskulpturen Nimis på Kullaberg. Långt från allfarvägar lockar de ändå stora skaror. Vi kan i kyrkorna se en underutnyttjad tillgång. Även en avsides kyrka skulle kunna bli en plats dit många sökte sig för att det ger livskvalitet – andligt, socialt och mänskligt. Boken riktar sig till den som vill stärka kyrkobyggnaders roll och ställning för framtiden. I en tid då Svenska kyrkans församlingar ser över sina fastigheter behövs argument för ett utvecklat bruk av kyrkobyggnaderna utifrån kyrkans tro, bekännelse och lära, skriver Dalman.

Boken är uppdelad i trettio korta kapitel, lite av tesar. I dess första delar resonerar Dalman kring uppfattningen av kyrkan som människor och inte en byggnad samt om Guds närvaro skulle begränsas av ett hus. Med hänvisning till både Gamla och Nya testamentet och till kyrkans tradition visar han hur kyrkobyggnader haft en särställning inom kristendomen.

Templet har varit en utvald mötesplats där Gud är särskilt närvarande utan att för den skull inte vara allestädes närvarande även utanför dess väggar. Med avstamp i Jerusalems tempel vävde kyrkobyggnaderna in traditionerna från både synagogorna, de tidigkristna hemmen och de romerska templen. Den kristna tron kräver konkretion, skriver Dalman. Kyrkobyggnaderna förkroppsligar vittnesbörden om det kristna hoppet, ett ordligt uttryck som gör Gud synlig. Kyrkorummets många bilder och stationer blir som luckor i en adventskalender, vilka gestaltar en resa där kyrkan visar vägen. Kyrkan är inte byggd för att titta på utan för att bli en del av. Med hänvisning till östkyrklig tradition förordar Dalman en större acceptans gentemot att folk rör sig fritt i kyrkan under gudstjänsten. Medan några firar gudstjänst kan andra tända ljus eller ha andakt på egen hand.

Vilka synpunkter har då Johan Dalman på frågan om övertalighet och för stora kyrkorum? Han vill göra kyrkorummet mer känt och angeläget. Man bör lyfta fram berättelserna om de människor som ligger bakom konsten och föremålen i kyrkorummen. Kyrkorna bör inte vara låsta och de bör användas. Församlingshemmen, menar Dalman, har snarare förstärkt sekulariseringen och främlingskapet för kyrkobyggnaden och gjort att den har kommit längre från vardagslivet. Församlingshemmens funktioner bör alltmör flyttas till kyrkan, men inte i första hand sättas bakom nybyggda väggar utan finnas ute i själva kyrkorummet. Men är inte rummet invigt till heligt bruk, frågar sig Dalman? Jo, men frågan är då vad som är heligt eller inte heligt. Under katedralbyggena blev den mässan som firades i de delar som stod under tak och

de byggnadsarbeten som samtidigt pågick till en enda stor gudstjänst. Samma gäller församlingsarbetet. Kyrkorummet kan användas till flera aktiviteter samtidigt, men för att det skall fungera gäller att man dagligen fyller det med bön och lovsång och ofta firar mässa. En ny typ av korskrank kan markera vilken del som är mer kyrklig och vilken som kan användas friare.

Varje förändring bör föregås av ett ordentligt grundarbete. Undersökningar kan visa hur besökare använder kyrkorummet, vilket kan vara väldigt olika, skriver Dalman med erfarenhet från Strängnäs domkyrka. Man bör diskutera visioner, inte färdiga förslag. Vissa behov går kanske inte att tillgodose utan stora insatser och en lösryckt idé utan helhetstänke är svår att få igenom hos antikvariska myndigheter.

Bilderna Johan Dalman målar upp kan givetvis oroa den som vill att kyrkor förändras långsamt. Femtio år gamla papperslappar lär inte ostört få hänga kvar. Några tankar kan vara svårare att realisera. Ett korskrank passar kanske bättre i en medeltida kyrka än i en stor nyklassicistisk. I en liten kyrka får en studiecirkel svårt att göra sig hörd om en livlig barnverksamhet pågår eller organisten övar. Inredningen slits, tillgänglighet och arbetsmiljö skall tillgodoses och valvens målningar kan påverkas av extra fukt och värme. Men om en utvidgad användning kan göra rummet mer relevant och intressant är det värdefullt och inte minst om verksamheterna knyts till kyrkans behov och kyrkobyggnadens förutsättningar. Värdet av ett väl utfört förarbete vid omgestaltningar är något båda böckerna har gemensamt. Om *Alla dessa kyrkor* tar upp de ekonomiska, juridiska och

byggnadsanknutna frågorna ur främst ett antikvariskt perspektiv målar *Högt i tak i heliga hus* upp visionerna och formulerar teologiska argument kring alla dessa här-
liga kyrkor.

Av en slump råkade jag skriva slutet av denna recension under en övernattningshelg för barn och medföljande vuxna i en kyrka. Kanske lite symptomatiskt var det i en modern kyrkoanläggning inom ett annat samfund än Svenska kyrkan. Efter en natt med 45 barn på madrasser i lekrum och ungdomslokaler vidtog morgonens barnpyssel samtidigt som bord dukades inför kyrkkaffet, smörgåsar förbereddes i köket och en sånggrupp övade inne i kyrksalen. Kyrkorummet används under veckorna till olika slags aktiviteter, men någon differentierad användning är dock inte på tal. På söndagen fylls de tvåhundra platserna snabbt och de som kommer sist får stå, åtminstone tills söndagsskolans fem grupper vandrat iväg till andra rum. Några besökare bor nära, andra har rest långt. Det ger perspektiv, både på vad vi ska göra med *Alla dessa kyrkor* och om det är tillräckligt *Högt i tak i heliga rum*.

Jakob Lindblad

universitetslektor i konstvetenskap
Konstvetenskapliga institutionen
Uppsala Universitet – Campus Gotland
jakob.lindblad@konstvet.uu.se

Jonsson, Leif 2019. *Göran Lindahl – ett annat perspektiv: Arkitekturhistoria, samhällsdebatt, undervisning, forskning*. Balkong förlag, Stockholm. 430 s. ISBN: 978-91-87553-37-0

Grundandet av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1981 markerade fullbordandet av en betydande kursändring inom ämnet arkitekturhistoria. I historiografiska sammanhang omtalas ofta hur ett utpräglat tvärdisciplinärt angreppssätt skiftade fokus från enskilda byggnadsverk till hela miljöer och hur betoningen i större utsträckning än tidigare lades på sambandet mellan samhälle och individ så som det avspeglades i en byggd miljö. Få personer har så starkt präglat denna händelseutveckling som konsthistorikern Göran Lindahl (1924–2015), en av grundarna av *BHT*, vars yrkesmässiga levnadsbana nu finns att följa i boken *Göran Lindahl – ett annat perspektiv* författad av Leif Jonsson. Rubricerad som ett vänporträtt är den ett verk notoriskt svårt att genrebestämma. Det visar sig vara både bokens främsta styrka och dess svaghet. Ganska

Göran Lindahl var skribent, debattör, pedagog, forskare – och fotograf av högsta rang. Samtliga bilder är hämtade ur boken *Göran Lindahl – ett annat perspektiv*.

OVAN FRÅN VÄNSTER: Karlskrona sett från korsningen Borgmästaregatan och Stortorget; Dragarbrunnsgatan i Uppsala under rivning 1962; Centrumomvandling i Södertälje 1972; Järnhanterings byggnader i Åkers styckebruk ca 1962. foto: Göran Lindahl.

snart står det klart att den består av ett stort antal referat av Göran Lindahls mycket omfattande insatser som skribent, debattör, lärare och forskare. Innehållet i några personliga samtal skimtar förbi, men i stora delar är det en text baserad på skriftliga källor, interfolierade av Görans egna anteckningar, skisser och fotografier, allt sammanställt ur det omfångsrika arkiv som Leif Jonsson studerat och som nu till största delen finns på Uppsala universitetsbibliotek (bilderna kommer att göras tillgängliga via ArkDes).

Omedelbart dras läsaren in i en medvetandeström av resor, kursplaner, fältarbeten, häftiga debattinlägg och aka-

demiska verk; sammantaget en smått överväldigande arbetsbörda. Eller snarare: arbetslust. Bokens i stort sett kronologiska disposition och uppdelningen efter olika texttyper håller det hela på plats även om det, som författaren påpekar, inte är helt självklart hur allt ska sorteras. Göran Lindahl lade själv ingen större vikt vid att tillämpa olika tilltal för de olika ämnen han behandlade och de forum han skrev för.

För en läsare med måttliga ämneskunskaper kan det, trots Jonssons flyhänta och läsvärda prosa, riskera att bli en alltför associativ kavalkad. Men för den som någon gång har studerat eller verkat inom arkitektur och arkitekturhistoria i Sverige öppnar sig här en ovärderlig källa till ämnets närhistoria, dess personer, diskussionsföra och centrala frågeställningar. Fördjupningarna är dock få, för den som vill veta mer hänvisas till den fullständiga bibliografin som sträcker sig över hisnande dryga 300 titlar publicerade under sjuttio år. Det är inte utan att läsaren vill instämma i Jonssons fråga: hur orkade han?

Göran Lindahls professionella bana – det ska sägas att boken är sparsmakad i fråga om biografiska uppgifter, kanske för att liv och verk i så stor utsträckning tycks ha smält samman – sammanfaller med ett intensivt förändringsskede inom arkitekturens teori och praktik i efterkrigstidens Sverige. Detta skildras framför allt genom Görans Lindahls egna insatser vid och politiken kring landets äldsta högre utbildning i arkitektur, Kungliga Konsthögskolans Arkitekturskola, där Lindahl var professor i svensk och jämförande arkitekturhistoria från 1961 fram till sin pensionering 1991. Den stora rörelsen handlar om ämnets förskjutning från en tonvikt på arkitektur, byggnadshistoria och restaureringsfrågor, till samlad bebyggelse och det bredare synsätt som kulturmiljövård står för. Det vill säga från enskilda verk till hela miljöer, för att sedan under Lindahls sista tid som professor pendla tillbaka igen, mot arkitektens traditionellt gestaltande uppgifter.

Lindahls repertoar var mycket bred. Han rörde sig ledigt mellan 1600-talets porträttkonst och 1960-talets trafikplane-

ring. Hans perspektiv kopplar oftast långa historiska förändringsskeden till samtida frågeställningar. Bland de enskilda initiativ som har lämnat bestående spår inom ämnet kan nämnas projekten *Den nordiska trästaden* och *Sockenkyrkorna*, men det finns många fler. Oavsett studieobjektets ålder betonade Lindahl de politiska och samhälleliga dimensionerna och arbetade efter en metodik där statistiska uppgifter, intervjuer, uppmätningar och dokumentation på plats blev en viktig del i analysen. Eller, som Lindahl själv lär har karakteriserat sin metod: *beskriva – bedöma – värdera*.

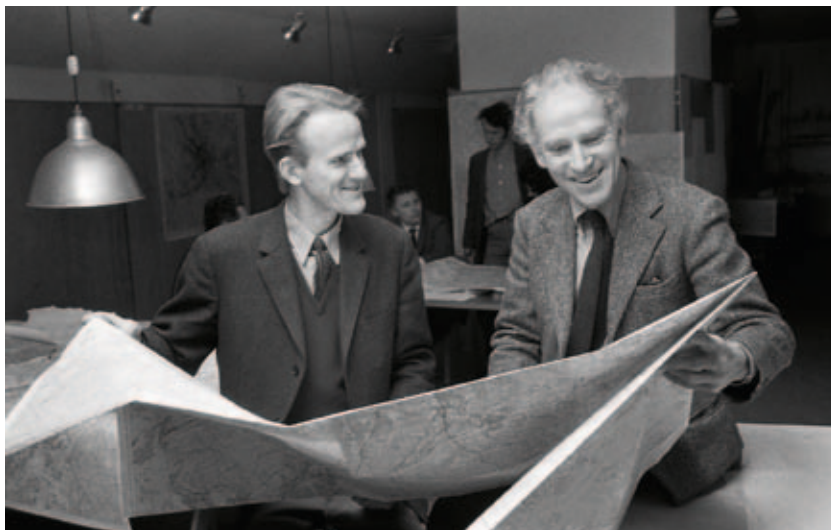
Leif Jonsson, vännen och tecknaren av porträttet är en kunnig och ödmjuk ciceron. Hans egen röst och erfarenhet får stå tillbaka för genomgången av Lindahls oeuvre. Det är lite synd, då ett urval mer färgat av Jonssons egen mångåriga erfarenhet, inte minst vid Byggeforskningsinstitutet, hade kunnat berika och ge ytterligare perspektiv på Lindahls insatser. Skildringen pekar inte desto mindre på viktiga förhållanden inom svensk arkitektur, idédebatt och utbildning under

perioden 1960–1990. Mellan raderna i Jonssons porträtt skymtar betydelsefulla personliga och professionella nätverk liksom potentiella konflikter och positioneringar. En omständighet nödvändig att nämna är förstås den knappast förvånande men flagranta frånvaron av kvinnor i den högre arkitekturutbildningen under perioden. Symptomatiskt nog dyker de ritande och planerande kvinnorna upp först i samband med trädgårdsprojekt, i övrigt figurerar de företrädesvis som assistenter, sekreterare eller medföljande resällskap.

Att arkitekturen under perioden hade en plats och roll i ett vidgat kultursamtal är också värt att påminna om. Där var Lindahl en av de vassaste och flitigaste pennorna i allt från vetenskaplig publicering till lokaltidningar. Ett intressant spår av många i boken är Arkitekturskolans och Lindahls samarbete med Arkitekturmuseet. Denna institution, grundad 1962, strävade under Bengt OH Johanssons ledning efter en disciplinär breddning av ämnet och kritiska perspektiv. Utställningsmediet etablerades som en

del av arkitektursamtalet men också för att förmedla akademiska resultat och Arkitekturskolan var inblandad i några av de mest radikala utställningarna under det sena 1960-talet. Symptomatisk är också symbiosen mellan historia och samtid, som i de två till synes omaka invigningsutställningarna 1966. Lindahl ansvarade tillsammans med Anders Åman för den traditionella historiska ritningsutställningen *Helgo Zettervall* som parades med den experimentella audiovisuella upplevelsen *Hej stad* vilken behandlade samtida urbanisering och stadsplanering. (I den var för övrigt Jöran Lindvall, sedermera chef för Arkitekturmuseet, inblandad). Det tycks inte ha legat någon motsättning i detta – för att förstå de dagsaktuella problemen blickade man tillbaka – vilket harmoniserade väl med Lindahls studier av allt från stormaktstidens byggherrar till Farsta centrum.

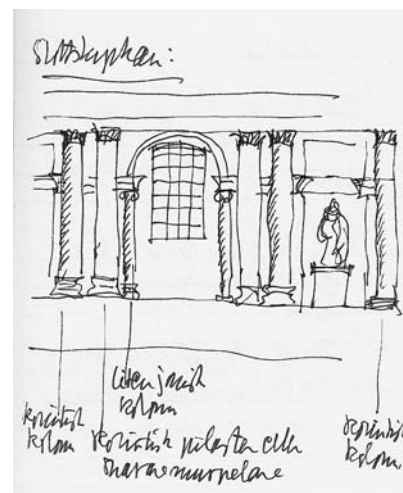
Lindahls engagemang tycks aldrig ha sinat. Var denna hängivenhet måhända politiskt motiverad? Jonsson placerar Lindahl i ett politiskt liberalt fack, alltifrån de tidiga bidragen i det liberala student-

ÖVER: Arkitekturskolan på besök i fiskeläget
Skudeneshavn på Atlantkusten i Norge.
FOTO: Göran Lindahl 1969.

UNDER: Göran Lindahl (t.h.) tillsammans med lärarkollegan professor John Sjöström inför 200-årsfirandet av Konsthögskolans Arkitekturskola 1973.
FOTO: Roland Jansson, TT Nyhetsbyrån.

förbundets *Liberal debatt* till en ihållande kritik, eller till och med ”vrede”, riktad mot samhällsplanering i socialdemokratisk regi. Jonsson lyfter fram Lindahls intresse för individen i relation till bebyggelsen eller hans mer övergripande invändning mot synen på historiska

Stockholms slott, slottskyrkan. Skiss i Görans anteckningsbok från 1994, i samband med förberedelser för ett föredrag på Krapperups slott samma år.

stadskärnors funktionalitet, liksom argumenten för småhuset (istället för flerbostadshuset) som det samhällspolitiska bostadsbyggandets ryggrad. Det är ett potentiellt uppfriskande bidrag till dagens historieskrivning om efterkrigstidens och välfärdsstatens arkitektur i Sverige. En ideologisk omprövning av den moderna arkitekturens utfasning kan bidra till en nyanserad förståelse av händelseförloppen.

Lindhalls perspektiv presenteras här som ett annat. Vänporträttet skildrar hur skiljelinjerna mellan det bebyggelsehistoriska och det arkitekturhistoriska perspektivet har böljat fram och tillbaka, något som Göran Lindahl själv starkt bidrog till genom sin centrala position i debatt och utbildning. Men frågan är om inte Göran Lindahls perspektiv idag, när de traditionella disciplinära gränserna ter sig alltmer upplösta och när särskilt sociologiska och antropologiska metoder återigen vinner mark i uttolkningen av arkitekturen och dess historia, har förvandlats, från *avant la lettre* till mainstream?

Christina Pech

Arkitekturskolan, KTH

christina.pech@arch.kth.se